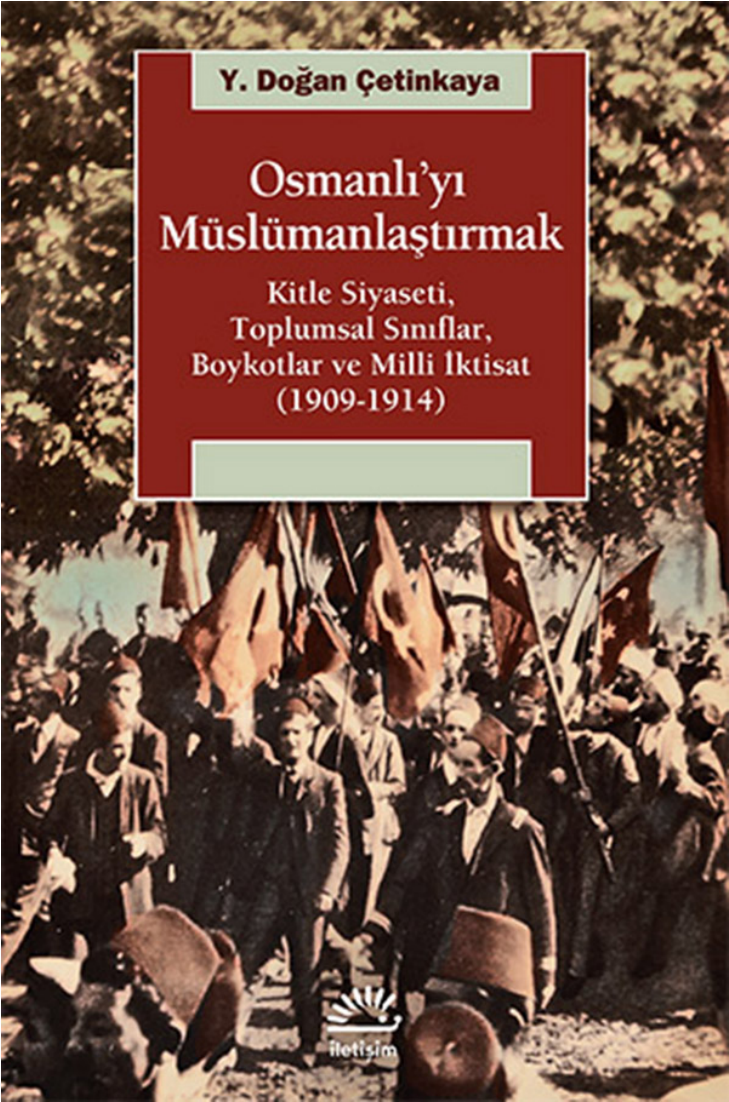

Y. Doğan Çetinkaya
Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak
Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)
iletişim

© 2003 Y. Doğan Çetinkaya

İletişim Yayınları 2120 • Araştırma-İnceleme Dizisi 355
ISBN-13: 978-975-05-1715-0
© 2015 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2015, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI "Meşrutiyet kutlamaları",
II. Meşrutiyet'in İlk Yılı: 23 Temmuz 1908-1909, YKY, 2008, s. 18
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Ezgi Akyıldız
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Y. DOĞAN ÇETİNKAYA

Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak

Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)

The Young Turks and the Boycott Movement
Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey

ÇEVİREN *Özgür Bircan*

iletişim

Y. DOĞAN ÇETİNKAYA 1975'te İstanbul'da doğdu. 1997'de İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. İlk yüksek lisansını Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde 2002'de tamamladı. İkinci yüksek lisans derecesini 2004 yılında Budapeşte'de Central European University'den aldı. Doktora derecesini Hollanda'nın Leiden Üniversitesi'nden 2010'da aldı. 1999'da İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde araştırma görevlisi oldu. Halen aynı fakültede yardımcı doçent olarak çalışmaktadır. 2012-2013 öğretim yılında Atina'da Panteion Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Tarih Bölümü'nde misafir öğretim görevlisi olarak bulundu. 2011 yılından beri İstanbul Özgür Üniversite'de seminer dersleri veriyor. 2003-2008 yılları arasında Eğitim-Sen İstanbul 6 No'lu Üniversiteler Şubesi'nde yönetim kurulu üyesi, 2005-2007 arasında da Özgürlük ve Dayanışma Partisi'nde parti meclisi üyesi olarak çalıştı. 2013'te Tarih Vakfı Yönetim Kurulu üyeliğine seçildi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları ve *Toplumsal Tarih* dergisi yayın kurulu üyesidir. 2004'te *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* adlı kitabı ve 2008'de *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim* ve 2014'te *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm* adlı derlemeleri İletişim Yayınları tarafından yayımlandı. 2014'te *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* adlı kitabı Londra'da I.B. Tauris tarafından yayımlandı. Türkiye'nin toplumsal ve siyasal tarihi, toplumsal hareketler, Türk milliyetçiliği, Türk sol düşüncesi, Türkiye futbol tarihi ve sınıf hareketi üzerine yazdığı yazılar çeşitli yabancı/yerli dergi ve kitaplarda yayımlandı.

Bilge Seçkin'e

İçindekiler

Önsöz *9*

Giriş *13*

Birinci Bölüm

Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplumsal Sınıflar ve Özne Meselesi *27*

Gayr-i Müslim Burjuvazi ve Devlet *28*

Müslüman Tüccarlar *39*

Müslüman İşçi Sınıfı *54*

Kültür, Sınıf Bilinci ve İslâm *62*

İkinci Bölüm

Harici Düşmanlardan Dâhili Düşmanlara (1910-1911) *67*

Girit Sorunu *69*

Gösteriler, Doğrudan Eylemler ve Toplumun Seferberliği *71*

Boykotaj Cemiyeti *99*

Gayr-i Müslimlere Karşı Müslümanlar: "Rum Vatandaşlarımız Boykottan Muaftır!" *109*

Milli İktisat, Müslüman Tüccarlar ve İşçi Sınıfı *132*

Devlet ve Boykot Hareketi *146*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜSLÜMAN PROTESTOSU: BARIŞ DÖNEMİNDE İKTİSADİ BİR SİLAH OLARAK BOYKOT (1913-1914) *167*
Siyasi Ortam *169*
Müslüman ve Türklere: "Uyanın!" *172*
Milli İktisat ve Rum Ortodoks Patrikliği'ne Açık Mektup *186*
"Bundan Sonra Mal İslâm Tüccarlarından Alınacaktır" *191*
Boykot Hareketi'nde Eşkıyalık ve Özne Sorunu *209*

SONUÇ YERİNE

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE KİTLE SİYASETİ VE BOYKOT HAREKETİ *227*
Siyasetin Topluma Yayılması ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm *227*
Kitle Siyaseti, Milli İktisat ve Boykot Hareketi *242*
Popüler İdeoloji, Müslüman/Türk Milliyetçiliği ve Kitlelerin Seferberliği *255*

KAYNAKÇA *263*
DİZİN *277*

ÖNSÖZ

Bu çalışma yazımı uzun bir süreye yayılan doktora tezime ve İngilizce olarak yayınlanan *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* adlı kitabıma dayanıyor. Ancak bazı eksik ve fazlalar ile. Bu kitapta yer alan 1908 Boykotu'na ilişkin bölüm daha önce kapsamlı bir kitap olarak İletişim Yayınları tarafından yayınlanmış olduğu için elinizdeki kitapta yer almıyor. Bunun yanında tezi İngilizce kitaba çevirirken çıkarttığım birçok bilgi, ayrıntı ve küçük bölümler Türkçe baskıya yeniden eklendi. Bu anlamda Türkçe baskı İngilizce baskıya nazaran daha zengin.

Bu çalışma uzun süre boyunca benden yardımını, katkısını, dayanışmasını esirgemeyen birçok kişiye teşekkür borçludur.

Mehmet Ö. Alkan iyi zamanlarımda da, kötü zamanlarımda da dostluğuyla ve samimiyetiyle yanımdaydı. İyi ki var. Yavuz Selim Karakışla lisansüstü eğitimime adım attığım ilk günden doktora tezimi savunduğum son güne kadar desteğini hiç esirgemedi. Budapeşte Central European University'den Nadia-al-Bagdadi ve Aziz al-Azmeh'in bu çalışmanın fikir olarak ortaya çıkmasında emekleri çoktur. Boğaziçi Üniversitesi'nden Zafer Toprak ve Edhem Eldem sadece öğrencileriyken değil, ne za-

man ihtiyaç duysam desteklerini sunmaktan çekinmediler. Atina Panteion Üniversitesi'nden Sia Anagnostopoulou konu üzerinde yaptığımız tartışmalarla ciddi katkılarda bulundu elinizdeki kitaba. Ayrıca beni bölümünde bir sene ağırlamasıyla Yunanca kaynaklara kolaylıkla ulaşmamı da sağladı.

Yıllar önce Türkiye'de Yunanca öğrenme olanağının son derece sınırlı olduğu bir dönemde zamanını ayırıp bana Yunancanın kapılarını açan Yorgo Benlisoy'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Bugün Yunanistan arşivleri ve kütüphanelerinde yolumu kendim bulabiliyorsam, bu onun açtığı kapı sayesindedir. Ancak yine de çalışmanın ilk aşamalarında Foti Benlisoy'un yardımları ve çevirileri olmasa bu eserin yazılması herhalde iki kat fazla zaman alırdı. Gerek akademik gerekse de siyasal hayatımızdaki ortaklıklardan çok şey öğrendim. Keza ikizi Stefo Benlisoy da en sıkışık zamanında yardım elini uzatmaktan geri durmadı.

Çalışmanın kaynaklarını toparlamaya çalıştığım zamanlarda Vangelis Kechriotis ve Anastasia Ileana Moroni'nin yardımları çok değerliydi. Sadece çalışma alanlarımız konusunda fikir teatisinde bulunmakla kalmadık, kendi bulduğumuz farklı kaynakları da paylaşmak zevkine eriştik.

Sinan Birdal daha önceki çalışmada olduğu gibi bu kitabın da bazı kısımlarını ayrıntılı olarak okudu ve yorumları ile çalışmanın yeniden düzenlenmesine vesile oldu. Özellikle tezin daha geniş bağlamı ve genel olarak yöntem üzerine yaptığımız tartışmalar çalışmanın ruhuna önemli katkılar sağladı. Erhan Keleşoğlu bu çalışmanın her aşamasında ve en sonunda jüri karşısında yanımda yer alarak yoldaşlığını hiçbir zaman esirgemedi, esirgemiyor. Kerem Ünüvar ile birlikte dördüncü kitabı hazırlıyoruz. Bir dostla kitap hazırlamak her zamanki gibi keyifli.

ARIT yani American Research Institute in Turkey ve Boğaziçi Vakfı bu çalışmanın farklı aşamalarında yaptıkları mütevazı da olsa maddi yardımlar ile yurt dışında gerçekleştirdiğim arşiv çalışmalarına önemli katkılarda bulundular.

Bazen kavga da etmiş olsak, araştırmalarımı gerçekleştirdiğim arşiv ve kütüphanelerin emekçilerine bu kitap vesilesi ile

teşekkür etmek isterim: İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanları, Londra Kew'deki Milli Arşivler görevlileri, Atina'daki Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Arşivi çalışanları, Atina'daki Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nin emektarları ve tabii ki müdürü sevgili Stavros Anestidis, Ankara ve İzmir'deki Milli Kütüphane çalışanları, Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi sorumluları ve en son da İstanbul'daki Atatürk ve Beyazıt kütüphaneleri memurları.

Lisans sonrası hayatımda çok fazla kişiden yardım gördüm. Seda Altuğ, Sarah McArthur, Konstantina Adrianopoulou, Barış Çatal, Başak Özçarıkçı, Erkan Doğan, Henrik Lindholm, Amsterdam, Leiden, Londra, Atina, İzmir ve Ankara'daki evlerinde beni sayısız kereler ağırladılar. Halen müteşekkirim. İlkay Yılmaz son yılımda Leiden Üniversitesi'nin bürokratik mercileri arasında nefes nefese koşarken hep yanımda oldu.

Tartışmalarıyla, fikirleriyle beni zenginleştirenleri unutmak olmaz: Bu tez yazılırken 6 No'luda dirsek çürüttüğümüz Görkem Doğan ve eleştiri ve paylaşımlarını esirgemeyen tüm dostlar: Ahmet Bekmen, Emre Taylan, Erol Ülker, Eylem Özdemir, Sevgi Uçan, İnci Kerestecioğlu, Yüksel Taşkın, İsmet Akça, Zeynep Kıvılcım, Hakan Güneş, Sinan Yıldırmaz, C. Burcu Kartal, Barış Alp Özden, Yiğit Akın, Can Nacar, Mehmet Polatel, Emre Erol, Marko Zubak ve Ferenc Laczo.

Türkiye şartlarında bilimsel faaliyette sosyal devlet açığını kapatan en önemli kurum olan ailemin [İsmail, Hamdiye ve Alper Çetinkaya'nın] desteği hep standart bir aile desteğinin çok ötesine geçti. Her ne kadar otuzlarımda hâlâ kitapların altında eziliyor olmamı sorgulamışlarsa da desteklerini hiç azaltmadılar.

Bu kitabın ithaf edildiği Bilge Seçkin, derinlikli bakış açısı ve incelikli sorularının ötesinde, hayatı ve ortak maceramızı yaşanılır, anlamlı ve güzel kılarak bu kitabın her satırında yer aldı.

Bakırköy, Eylül 2014

GİRİŞ

İktisadi bir silah olarak boykot, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez 1908 Devrimi ile birlikte ortaya çıktı. Devrim kaotik bir toplumsal ve siyasal atmosferin temelini atmış, bu ortamda siyasal, iktisadi ve toplumsal düzen derinden sarsılmıştı. Yeni dönem yeni toplumsal olguları da beraberinde getirmişti: Seçimler, grevler ve sıradan insanların katıldığı sokak gösterileri Osmanlı toplumunun farklı kesimlerinde derin etkiler yaratmıştı. Devrim sonrasındaki kaotik toplumsal ve siyasal atmosferin etkisiyle devlet otoritesi çökmüştü. 23 Temmuz 1908 devrimi her ne kadar "Genç Türk Devrimi" olarak anılsa ve İttihat ve Terakki Cemiyeti yeni kurulacak anayasal düzenin en önemli gücü de olsa ilk günlerde daha çok bir iktidar boşluğundan bahsetmek diğer birçok devrimde olduğu gibi daha doğru. Bu siyasal ve toplumsal kargaşanın ortasında Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan, Bulgar Prensliği ve Yunanistan arasında diplomatik bir kriz çıktı. Devrimin üzerinden henüz pek bir zaman geçmemişken ortaya çıkan bu kriz, meşrutiyet rejiminin durumunu daha da nazik bir hale getirmişti. Avusturya-Macaristan, otuz yıldan uzun bir zamandır kendi yönetimi altında olan Bosna-Hersek'i ilhak etmişti. Bulgar Prensliği bağımsızlığını ilan etmiş ve Osmanlı İmparatorlu-

ğu ile olan son bağlarını da koparmıştı. Bu arada Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl boyunca birçok sorun yaşayan Girit yönetimi, Yunanistan ile bir *enosis* (birlik) oluşturma isteklerini yeniden formüle etmişlerdi. Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Giritli Rumlar, 1908 Devrimi'nin ve anayasanın ilan edilmesinin Osmanlıların eski gücünü tekrar kazanmasının yolunu açmasından kaygılanıyorlardı ve bu nedenle bir an önce siyasi amaçlarını hayata geçirmek istemişlerdi. Meclis seçimleri ve seçim bölgelerinden gelecek vekiller, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgelerle olan ilişkilerini güçlendirebilirdi.

Genç meşruti rejim ilk diplomatik krizine kendi tarzında bir cevap geliştirdi. Bu kendine özgü cevap, aynı zamanda devrimin İmparatorlukta sebep olduğu dönüşümün de bir göstergesiydi. İmparatorluğun her tarafında binlerce kişi sokak gösterileri düzenliyordu. Aslında ne Osmanlı hükümeti ve ne de halk bir savaş istiyordu ve kitlesel eylemler bu ülkelerin ticari mallarına yönelik yapılacak bir boykotun yolunu açmıştı.[1] Bu iki silah, yani boykot ve sokak gösterileri, erken dönem Müslüman/Türk milliyetçiliğinin repertuvarındaki en tipik araçlar olarak temayüz edecekti. Bu tarihten sonra ne zaman bir diplomatik ya da ulusal sorun ortaya çıksa, Müslüman/Türk milliyetçi hareketi protesto gösterileri düzenleyecek ve İmparatorluğun düşmanlarına karşı ekonomik boykotlar örgütleyecekti. Bu çalışma, kitle siyasetinin bu iki önemli aracının 20. yüzyılın başında nasıl ortaya çıktığını ve ne şekilde kullanıldığını göstermeye çalışacak ve yeni dönemin politikaları ve Boykot Hareketi'nin birbirlerini nasıl etkilediğinin izini sürecek

1 Monroe Friedman'a göre boykot "bir ya da daha fazla kişinin, tüketicileri piyasadaki bazı malları almamaya sevk ederek belirli amaçlara ulaşma girişimidir". Monroe Friedman, *Consumer Boycotts: Effecting Change through the Market Place and the Media* (New York: Routledge, 1999), s. 4. Monroe, *buycott* terimiyle belirli bir ürünün alınmamasının değil alınmasını teşvik eden başka bir çeşit boykottan da bahseder. Bu, genellikle ulusal ekonomi hareketlerinde, özellikle ulusal ürünlerin alınmasının tavsiye edilmesinde karşımıza çıkar. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Boykot Hareketi de yabancı ve milli olmayan ürünlerin boykot edilmesi ile başlamış daha sonra Müslüman/Türk ürünlerinin alınmasını teşvik etmeye dönmüştür. Kavram için bkz. Monroe Friedman, *Consumer Boycotts*, s. 201.

1909 yılına gelindiğinde Bosna-Hersek ve Bulgaristan kaybedilmişti. Ama bunların kaybedilmesine karşı örgütlenen Boykot Hareketi ve devrimin hareketlendirdiği siyasal ve toplumsal ortam, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal yaşamında derin bir iz bıraktı. Boykotlar, devrimden sonra kökten bir dönüşüm geçiren kitle siyasetinin önemli bir parçasıydı. Bu nedenle bu çalışma şu soruların cevaplarını aramaktadır: Boykotlar, yönetici elite halkı manipüle etmek ve tepkilerini kontrol etmek hususunda nasıl bir fırsat sunmuştu? Toplumun farklı kesimleri bu toplumsal seferberlik süreci sırasında menfaatlerini nasıl ortaya koymuşlar ve devrimin etkisiyle gelişen siyasal ve kamusal ortamlarda kendilerini nasıl temsil etmişlerdi? Diplomatik kriz, ekonomik sorunlar, yeni kaybedilen yerlerdeki Müslümanların trajedisi ve mahalli sorunlar gibi farklı meseleler nasıl ulusal ve kamusal meselelere dönüşmüştü? Ve sıradan insanlar kendilerini nasıl bu kamusal meselelerin bir parçası olarak görmeye başlamış ve nasıl toplumsal seferberlik sürecine katılarak siyaseti etkilemenin çeşitli yollarını bulmuşlardı?

Bu bağlamda bir noktanın altı çizilmeli. Çalışma boyunca sınıf, kamusal alan, sivil toplum, kitle siyaseti ve seferberlik gibi kavramlar kullanacağım. Sosyal bilimlerden bu kavramları ödünç almadan ekonomik, toplumsal ve siyasal veçhelere sahip boykot gibi bir kavramı analiz etmek mümkün olmazdı. Türkiye'deki tarihyazıcılığının sosyal bilimlerden alınan bu kavramlara, kategorilere ve teorilere çok sıcak baktığı söylenemez. Milliyetçi ve muhafazakâr tarihyazımı çok büyük oranda betimleyici anlatılara dayanmakta ve ısrarla Türkiye'nin durumunun benzersizliğinin altını çizmektedir. Bir meslek olarak tarihçilik bu görüş için uygun bir zemin sunar, zira yapılan çalışmalar genel olarak benzersiz ve özel örneklere dayanmaktadır. Öte yandan belirli bir ülkenin ya da olayın benzersizliği üzerindeki aşırı vurgu akademisyenleri "istisnacılık" bataklığına sürükleyebilir. Öte yandan teoriler, kavramlar ve kategoriler bize karşılaştırma için bir fırsat da sunar. Karşılaştırma, bir olayı değerlendirmenin ve hatta onun eşsizliğini ortaya koymanın en önemli yöntemlerinden biridir. Aynı zamanda bir kavra-

mın anlamına dair yapılan bir tartışma, ancak bu tartışma belirli bir bağlama oturtulduğunda mümkündür. Bu nedenle tarihçilik mesleği ve felsefi ve sosyolojik tartışmalar birbirlerini beslemelidir. Dahası kavramların farklı disiplinler arasında ödünç alınmasına ve transfer edilmesine karşı çıkılması, sebeplerin ve sonuçların kültürel nitelikler temelinde açıklanmasının da yolunu açar; yani istisnacılık beraberinde özcülüğü getirebilir. Bu yüzden elinizdeki çalışma, konuyla ilgili tarihyazımındaki tartışmalar ve Osmanlı Boykot Hareketi'nin bu tartışmalardaki ve teorik sorunlardaki yeriyle başlayacak ve bitecek. Bu yapılmadan hareketin farklı veçhelerini anlamak mümkün olmazdı.

Dahası ne Boykot Hareketi ne de anayasal devrimler Osmanlı İmparatorluğu'na hastı. 1908 Devrimi, 20. yüzyılın başlarındaki Rusya (1905), İran (1906-1909), Meksika (1910) ve Çin'deki (1911) anayasal devrimler zincirinin önemli bir parçasıydı. Bunların sebepleri ve sonuçları büyük benzerlikler ve önemli farklılıklar arz etmektedir ancak bunların irdelenmesi söz konusu dönemi çalışan kişiler için öğretici olabilir. Aynı şekilde boykot da bu dönemde etkili bir siyasal ve toplumsal silah olarak ortaya çıkmıştı. İlginç bir şekilde, her ne kadar İrlanda'daki toprak mücadeleleri sırasında ortaya çıkmış olsa da boykot terimi uluslararasılaşmış ve Felemenkçe, Fransızca, Almanca ve Rusça gibi farklı dillere geçerken hiçbir linguistik değişime uğramamıştı.[2] Üstelik boykot silahının kullanılması farklı imparatorluklarda o kadar yaygınlaşmıştı ki bu dönem "Boykotlar Çağı" olarak anılabilir. Sadece Çin'de 1905 ile 1932 yılları arasındaki sekiz boykottan bahsetmek bu yaygınlığı göstermek için sanırız yeterli olacaktır. İrlanda, İran, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin'deki boykotlar, yükselen milliyetçiliğin başlangıç safhalarında ortaya çıkmıştı. Genel olarak milliyetçi düşünce ve meseleleri popülerleştirdiler. Bu hareketlere farklı toplumsal sınıflar ve meslek grupları katıldı. İran'daki tütün protesto-

2 Gary Minda, *Boycott in America: How Imagination and Ideology Shape the Legal Mind* (Illinois: Southern Illinois University Press, 1999), s. 27-28. Boykot teriminin ortaya çıkışı ve serencamı hakkında daha ayrıntılı bilgiyi okur ilk kitabım *1908 Osmanlı Boykotu*'nda bulabilir.

su, Çin'deki Japon ve Amerikan karşıtı boykotlar ve Osmanlı İmparatorluğu'nda gayr-i Müslimlere karşı örgütlenen boykotlar süreç içerisinde basını, telgraf hizmetlerini ve sivil örgütleri kullanarak kitleleri harekete geçirmeyi başarmıştı. Sözü edilen ülkelerde kitlelerin harekete geçmesi, aynı zamanda, söz gelimi Çin'deki Komintang ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi "milli" siyasi örgütlerin ortaya çıkışıyla da aynı zamana rastlamıştı. Toplumsal hareketler ve siyasi örgütler birbirlerini beslemişlerdi. Farklı imparatorluklardaki boykot hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda Harb-i İktisadi Cemiyeti ve Çin'de Ulusal Aşağılanma Cemiyeti ile Yerli Malların Kullanımını Yaygınlaştırma Cemiyeti gibi örgütler ortaya çıkarmışlardı. Gösteriler ve doğrudan eylemler sırasında bu örgütler afişler, mektuplar, el ilanları, broşürler ve görsel malzemeler gibi değişik araçlar kullanıyorlardı. Dahası farklı imparatorluklarda benzer sembolik faaliyetler görülüyordu. Söz gelimi İran, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda boykota katıldığını ilan eden tüccarların en çarpıcı eylemlerinden biri halkın tepkisini çeken ve boykot edilen mallarını yakmaktı. Halkın boykota olan bağlılığını denetlemek için teftiş ekipleri ortaya çıkmıştı ve boykot mallarını aldığı ya da kullandığı düşünülen insanlara karşı saldırılar düzenleniyordu. Bu üç imparatorlukta yerli mallar "mukaddes" olarak adlandırılırken boykot hareketleri boykot edilen malları "adi", "bozuk", "çürük" gibi ortak kelimelerle yaftalamıştı. Yerli mallar bu hareketlerin sembolü haline gelmişti.[3]

---

3 İran'daki tütün protestosu için bkz. Nikkie R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892* (Londra: Frank Cass, 1966); John Foran, *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution* (Boulder: Westview Press, 1993); Mansoor Moaddel, "Shi'i Political Discourse and Class Mobilization in the Tobacco Movement of 1890-92", *A Century of Revolution: Social Movements in Iran* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994). Çin'deki boykotlar için bkz. Guanhua Wang, *In Search of Justice: The 1905-1906 Chinese Anti-American Boycott* (Cambridge: Harvard University Press, 2001); Wong Sin Kiong, *China's Anti-American Boycott Movement in 1905: A Study in Urban Protest* (New York: Peter Lang, 2002); C.F. Remer, *A Study of Chinese Boycotts* (New York: John Hopkins University Press Reprints, 1979); Donald A. Jordan, *Chinese Boycotts versus Japanese Bombs* (Michigan: The University of Michigan Press, 1994).

Boykot Hareketi'nin içinde toplumun değişik kesimleri ve farklı toplumsal sınıflar mevcuttu. Uzun süre devam eden hareket boyunca bu farklı toplumsal gruplar ayrı gündemlere sahip olmuştu. Hareketin içerisindeki hedeflerin çeşitliliği onu karmaşık bir toplumsal olgu haline getirmektedir. Bu çeşitlilik sadece toplumsal sınıflar temelli değil, aynı zamanda hareketin coğrafi kapsamı ile de ilişkilidir. Boykot, başta Osmanlı İmparatorluğu'nun liman şehirleri olmak üzere neredeyse tüm şehir merkezlerinde uygulanmıştı. Anlaşılabilir bir şekilde Selanik, Beyrut, İzmir, Konya, Giresun ve Erzurum'daki boykotlar arasında kayda değer farklılıklar mevcuttu. Bu çalışma, boykot ağı ve farklı sivil cemiyetler ile eylemcilerin boykotu bütün imparatorluğa yaymakta nasıl başarılı olduklarını ve liman işçileri, tüccarlar, şehirlerin ileri gelenleri, düşük rütbeli subaylar ve mesleki sınıflar gibi heterojen toplumsal grupların Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılında nasıl bir rol oynadıklarını anlatmaya çalışacak.

Bu önemli bir nokta zira Türkiye'deki tarihyazıcılığı genelde siyasal gelişmeleri özelde de Türk milliyetçiliğini münhasıran bir entelektüel akım olarak tarif etmektedir. Milliyetçilik üzerine yazılan eserler birkaç siyasi ve entelektüel şahsın ya da sivil ve siyasi örgütlerin amaçları üzerinde durur. Öte yandan milliyetçilik aynı zamanda toplumsal bir olgudur. Milliyetçi hareketler geniş toplumsal grupları harekete geçiren ve halkın günlük yaşamını derinden etkileyen toplumsal hareketlerdir. Bu nedenle entelektüel tarih üzerine yapılan araştırmalarla yetinilmemeli, yukarıdan aşağıya resmi milliyetçi politikalara ve aşağıdan yukarıya toplumun seferberliğine ya da Frenkçe tabiriyle "mobilizasyonuna" da odaklanılmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Boykot Hareketi Müslüman/Türk milliyetçiliğinin yükselişine ve belirli etnik/dinî sorunların toplumsal sorunlara ya da "milli" meselelere dönüşmesine katkıda bulunmuştur. Hareket, Müslüman/Türk milliyetçiliğinin toplumsal ve ekonomik veçhelerini oluşturmuştur. Bu kitap siyasi kişiliklerin, sivil cemiyetlerin ve farklı toplumsal sınıfların yükselen milliyetçilik ve gayr-i Müslimlerin tasfiyesinde nasıl bir rol oynadıkları-

nı göstermeye çalışacaktır. Öte yandan her ne kadar bu dönem Türk milliyetçiliğinin yükseldiği bir dönem olarak görülse de, söz konusu dönemin söylemi büyük ölçüde Müslüman kimliği üzerinde idi. Ortak kimliğin ayırıcı işareti olarak milliyetçi hareketin atıfta bulunduğu asli payda İslâm'dı. Bu dönemin milliyetçiliğinden bu nedenle çalışma boyunca Müslüman/Türk milliyetçiliği olarak bahsedilecektir.

Boykot Hareketi ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genellikle görmezden gelinen farklı bir yönüne de ışık tutmaktadır. Cemiyet üyelerinin devrimden önce ve sonraki yeraltı faaliyetleri "komitacılık" üzerine bir literatürün oluşmasının önünü açtı. Gerçekten de gizli çeteler Cemiyet tarihinin bir parçasıydı. Bu çalışma Cemiyet'in ilişkilerinin ve eğilimlerinin boykot hareketi boyunca bir yerden diğerine ve zaman içerisinde ne şekilde değiştiğini göstermeye çalışacaktır. Bu yüzden İttihat ve Terakki Cemiyeti günümüzde çok yaygın bir şekilde yapıldığı gibi yeknesak bir örgütmüş gibi gösterilmekten kaçınılmalıdır. Boykot eylemleri gibi toplumsal hareketler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçi hareketin farklı yönleri ve eğilimlerini anlamakta yardımcı olabilir.

Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu üzerine tarihyazımı, sadece büyük tarihsel şahsiyetlere bir önem atfetmektedir. Bu anlatımlara göre devletin ileri gelenleri ve Düvel-i Muazzama'nın (Büyük Güçlerin) müdahaleleri Osmanlı İmparatorluğu'nu değiştiren temel etmenlerdir. Dolayısıyla Türkiye üzerinde yapılan çalışmaların çok büyük bir kısmı önemli tarihsel şahsiyetler, devlet yapısının dönüşümü ya da aydınların ve siyasal figürlerin faaliyetleri üzerinde durur. Bu çalışmalar bu niteliklerinden dolayı İmparatorluğun siyasi ya da entelektüel tarihiyle sınırlı çalışmalardır. Devleti, yüksek siyaseti ve milliyetçiliği toplumsal olarak inşa edilmiş olgular olarak alan çalışmalar bile sınırlı sayıdadır. Öte yanda sosyolojik yaklaşımlar ise esas olarak toplumsal ve ekonomik yapılara odaklanmaktadır.

İnsan faktörü, toplumsal sınıfların rolü ve sıradan insanın dünyası, yani özne, genellikle yok sayılır Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda. Seçkinlerin halka yönelik politikalarının so-

nuçları ve kitlelerin manipülasyonunu konu edinen yukarıdan aşağıya çalışmalar bile nadirdir. Yani yüksek siyasetin nesnesi olarak sıradan insan dahi ihmal edilir birçok çalışmada. Halbuki kitlelerin seferberliği ve sıradan insanların üst düzey siyasete verdikleri tepkiler, siyasetin sahasının genişlediği ve artık yönetici elitle sınırlı olmadığı için 19. yüzyıldan itibaren önemli bir rol oynamaya başlamıştır.

Bu yapısalcı ve elitist bakış açıları Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda yaşadığı dönüşümü açıklamakta daha çok dış dinamiklerin rolünü vurguluyor. Ama Birinci Bölüm'ün göstereceği üzere yerel ekonomik yapılar, yerel ticaret ağları, Osmanlı üretiminin yapısı, geleneksel esnaf loncaları, yerel kültürel yapılar ve yerel toplumsal sınıflar gibi iç etmenler de bu süreci anlamakta yaşamsal önemdedir. Söz gelimi Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine eklemlenmesi, geleneksel esnaf loncalarını ve Müslüman tüccar sınıfını çokça iddia edildiği gibi toplumsal ve iktisadi hayattan silmemişti. İç ekonomik ve toplumsal yapı, dünya kapitalist ekonomisinin getirdiği dönüşüme ve devlet elitinin eliyle gerçekleşen reformlara ayak uydurdu. Bu dönüşüm süreci içerisinde toplumsal yapıların bu büyük dönüşüme uyum sağlaması ve karşı çıkması kol kola gitti. Birinci Bölüm bu iç etmenlerin ve dinamiklerin değişen toplumsal ve siyasal bağlama nasıl ayak uydurduğuna ve Müslüman tüccarlar ile işçi sınıfının bu süreçteki yerine odaklanacak. Modern dünyanın ortaya çıkmasında merkez kapitalist ekonomilerin periferi denen çevre ülkeleri bağımlılaştırarak dönüştürdüğünü söyleyen Dünya Sistemi Teorisi çerçevesindeki literatür gayr-i Müslim burjuvaziyi genellikle değişimin tek yerel aracı olarak görmektedir. Her ne kadar bu görüş önemli bir tarihsel unsuru göstermeyi başarıyorsa da resmin diğer kısımlarını görmemizi zorlaştırmaktadır. Bu anlatımlarda 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki etnik çatışmalar, milliyetçi çevrelerin komplo teorisi tarzında tepkileri gibi görünmektedir. Öte yandan Boykot Hareketi bize bu sürecin toplumsal arka planına bakma fırsatı vermektedir.

1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi adlı

kitabımda Boykot Hareketi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi bir silah olarak ortaya çıkışını incelemiştim.[4] 1908 Boykotu iki yabancı ülkeyi hedef almış ve İmparatorluğun farklı etnik/dinî cemaatler arasındaki kardeşlik havasından oldukça etkilenmişti. Devrim, cemaatler arasında hakiki bir ilişki kurulabilmesi için bir umut yaratmıştı. Osmanlıcılığın ve Osmanlıcılık söyleminin canlanması kardeşlik sembollerini yaygınlaştırdı. Bu Osmanlıcı atmosferde Giritlilerin Yunanistan'la birleşme istekleri üzerine Yunanistan'a karşı yapılabilecek bir boykot daha sonraya ertelenecekti. Jön Türkler ve yeni rejimin destekçileri, yeni kurulan anayasal rejimi risk altına sokmak ve farklı cemaatler arasındaki kardeşlik duygularını tehlikeye atmak istememişlerdi. Zira bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş bir Yunan ve Rum cemaati yaşamaktaydı.

Sonuç olarak Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'a karşı bir boykot ilan edilerek her cemaatin desteğini sunduğu, toplumun birçok katmanına yayılan bir tepki oluşturulmuştu. Kendiliğinden ortaya çıkan protestolar rejime karşı çıkmamış ve anayasal yolu desteklemişti. Dönemin devrimci havası sayesinde hiçbir siyasi ya da toplumsal grup Boykot Hareketi'ne egemen olamamıştı. Osmanlı yönetimi, İttihat ve Terakki Cemiyeti, tüccarlar, işçiler, farklı cemaatlerin ulusal örgütleri ve her türden sıradan insanın Boykot Hareketi içerisinde değişik gündem ve çıkarları mevcuttu. Bu nedenle farklı toplumsal ve siyasi dinamikler işbirliği yaptılar ve bu karışık toplumsal hareket içerisinde birbirlerine uyum sağladılar.

Boykot Hareketi, Osmanlı İmparatorluğu ve boykot edilen devletler aralarındaki sorunlar çözüldükten ve bir antlaşmaya varıldıktan sonra da devam etti. Girit Sorunu çözülememiş ve milliyetçi çevrelerde yaygın tepkileri ateşleyerek Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasında diplomatik sorunlar yaratmaya devam etmişti. Sonuç olarak 1909 yılında Yunanistan'a karşı bir boykot ilan edildiyse de bu pek uzun sürmedi. Öte yandan siyasal ve toplumsal kardeşlik ortamı yok olduğundan 1910 yı-

4 Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

lında Yunanistan'a karşı çok daha katı bir boykot başlatıldı ve bu 1911 yılı sonuna kadar devam etti. Her ne kadar aslen Yunanistan ve vatandaşlarına karşı uygulansa da Rumlar da bu boykottan etkilendi. Söz konusu boykot Müslümanlar ve gayr-i Müslimler arasındaki ilişkilerin kötüleşmesine ciddi katkılarda bulundu. 1908 Boykotu, İmparatorluk içerisindeki farklı unsurları yabancı bir düşmana karşı birleştirmek için de kullanılmıştı. Öte yandan Yunanistan'a karşı gerçekleştirilen boykot Müslüman/Türk ve Rum cemaatlerinin birbirlerinden uzaklaşmasını ve farklılaşmasını hedeflemekteydi. Sonuç olarak bu iki cemaat arasında Boykot Hareketi yanında eğitimden askerliğe, kiliselerden meclis meselelerine değişik sorunlar ortaya çıktı. 1910-11 Boykotu'nun ayrıntıları İkinci Bölüm'de incelenecektir.

Türkiye ile ilgili yapılan çalışmaların vurguladığı üzere Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti ve toplumu üzerinde büyük etkileri olmuştu. Balkanlardaki toprakların kaybı ve eski tebaaları tarafından yenilgiye uğratılmaları Osmanlıları derinden sarsmıştı. Müslüman muhacirlerin Osmanlı topraklarına sürülüşünde çok büyük bir artış olmuş ve İmparatorluktaki Müslüman/Türk milliyetçiliği daha önce hiç olmadığı kadar güçlenmişti. Boykot Hareketi'nin açık bir şekilde gayr-i Müslim cemaatleri hedef almaya başlaması bir tesadüf değildi. 1913'ün sonuna gelindiğinde 1908'deki havanın tersine binlerce bildiri Müslümanları ekonomik olarak birbirlerini desteklemeye davet ediyordu. Müslüman cemaatine dayanışma telkin edilirken yerli gayr-i Müslimler İmparatorluğa ihanetle itham ediliyordu. Valiler, yabancı ülkelerin konsoloslarına gayr-i Müslimlerden memnuniyetsizliklerini açıkça dile getirmeye başlamışlardı. İlk başta Osmanlı İmparatorluğu'nun ve tüm unsurlarının topyekûn kalkınmasını salık veren Milli iktisat söylemi ve projesi, gayr-i Müslimlerin çıkarları hilafına Müslüman/Türk cemaatinin gelişimi ve ilerlemesi yönünde bir proje olarak yeniden tanımlanmıştı.

Üçüncü Bölüm geniş bir alanda çıkan yayınları ve Balkan Savaşları sonrasındaki Müslüman karşıtı ajitasyonları ele alıyor.

Bu bölüm daha sonra Boykot Hareketi'nin ve Müslüman/Türk milliyetçiliğinin değişen özelliklerini inceliyor. Zira bu döneme gelindiğinde hareketle birlikte ilerleyen şiddet benzeri görülmemiş bir ölçeğe ulaşacaktı. Ne yazık ki bu eğilim bir azalma göstermemiş ve Birinci Dünya Savaşı yıllarına korkunç bir miras bırakmıştı. Milliyetçi çetelerin faaliyetleri ve saldırıları özellikle 1914'ün başından itibaren artmıştı.

Yukarıda başlarken vurgulandığı gibi Boykot Hareketi ve devrimin hızlandırdığı siyasi ve toplumsal ortam, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi yaşamına damgasını vurmuş ve yönetici elitin İmparatorluğu idare ederken başvurduğu kitle politikası köklü bir şekilde değişmişti. Bu değişim ve onun boykotlarla olan ilişkisini sonuç bölümünde tartışacağız. 1908 Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda kitle politikalarında dönüşümün ve kitlelerin harekete geçmesinin yolunu açmıştı. İki farklı seferberlik şekli mevcuttu: İlk olarak kitlelerin yukarıdan, siyasi elit yoluyla harekete geçirilmesi söz konusuydu. Daha çok yüksek siyaset dahilinde icra edilen bu modeli büyük ölçüde milliyetçi örgütler kullanmıştı. İkincisi ise farklı toplumsal sınıfların kendi özel çıkarları için harekete geçmesiydi. Kamusal alanın dönüşümü ve sivil toplumun genişlemesi kitle siyasetinin bu farklı unsurları için zemin hazırlamıştı. Gösteriler, meydanlarda yapılan kitlesel mitingler, kitlesel kampanyalar, törenler, yürüyüşler, sivil toplum faaliyetleri ve seçimler Osmanlı İmparatorluğu'nun gündelik yaşamının sıradan tezahürleri haline gelmişti.

Son olarak bu çalışmanın kapsamı ve kaynaklarını açıklayalım. Bu çalışma asıl olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda gayri Müslimlere karşı yapılan boykot hareketini ve bu hareketin 1910 ile 1914 yılları arasında kitle politikalarının dönüşümü içerisindeki yerini inceleyecektir. Her ne kadar çalışmada kullanılan malzemenin çok önemli bir kısmı çeşitli Hıristiyan karşıtı boykot olaylarından bahsetse de bunlar büyük oranda Yunanistanlılara karşı gerçekleştirilen hareketlerdir. Yani aslında tüm gayr-i Müslimlere karşı bir tutumu olan boykot hareketlerinin resmi ve net düşmanı Yunanistan'dır. Bunun temel ne-

deni yerli Osmanlı vatandaşlarına karşı açık bir boykota girişilmesinin ancak 1913'ün sonunda ve asıl olarak 1914'te gündeme gelmiş olmasıdır. Dolayısıyla boykot yerli gayr-i Müslimleri açıkça hedef almamıştır. Açıkça boykot edilen Yunan devleti ve onun vatandaşları olmuştur. Boykotçulara göre yerli Hıristiyanların ve yabancıların boykot edilmesi istenmeyen bir sonuçtu. Açıkça boykot edilen yerliler, imparatorluğa ihanet ettiği düşünülenlerdi ve bunlar Müslüman da olabilirlerdi. Sonuç olarak boykot organizasyonu ve ağı, asıl olarak Rum cemaatine karşı tesis edilmişti. Diğer gayr-i Müslimler, mesela Ermeniler, en azından 1914 yılına kadar Rumlar kadar boykot edilmemişlerdi. Ermenilere karşı gerçek boykot Şubat 1914'ten sonra başlamıştı. Bu nedenle Ermenilerin boykot edilmesine dair ne arşiv kaynaklarında ne de ikincil literatürde yeterli bilgi bulunmaktadır. Ermeni akademisyenler boykotla ilgili olarak genellikle Türkçe çalışmalara atıfta bulunduklarından Ermeni kaynaklarında da yeterli bilgi olmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Ancak bu yargımız Ermenice kaynaklara dayalı yeni çalışmalarla çürütülmeye her zaman açıktır. Bir de çalışma boyunca okuyucunun fark edeceği gibi savaş yıllarında boykot silahına çok fazla gerek kalmadığıdır. Yani boykot barış zamanlarının silahıdır. Savaş sırasında bu tür dolaylı bir silahtan ziyade daha sert tedbirler boykotu gereksiz kılmıştır. Bundan dolayı gerek Balkan Savaşları sırasında gerekse de Birinci Dünya Savaşı sırasında boykot hareketi nadiren görülmüştür. Ermenilere karşı gündeme gelen 1914 yılındaki boykot da savaşın ortaya çıkardığı felaket düşünüldüğünde önemsiz bir ayrıntı olarak kalmıştı.

Öte yandan elimizdeki bilgiler izin verdiği nispette diğer gayr-i Müslimlerin boykot edilmesi örnekleri de bu çalışmaya dâhil edilmiştir. Ermenilerin boykot edilmesi Birinci Dünya Savaşı'nda ve sonrasında yaygınlaşmıştı. Bu boykot 1915 Soykırımı'ndan kurtulmayı başarabilen ve ateşkes döneminde memleketlerine dönmek isteyenlere karşı uygulanmıştı. Öte yandan sürgünler, katliamlar ve etnik çatışmalarla karşılaştırıldığında boykot daha az zarar verici bir silahtır ve bu nedenle tarihçilerin dikkatini pek fazla çekmemiştir. Dahası boykot yukarıda

değindiğim gibi genellikle barış zamanında kullanılan bir silahtır. Milliyetçiler savaş yıllarında Türk olmayanları İmparatorluktan tasfiye etmek için çok daha etkili yollar kullanmışlardı. Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı tamamen başka bir ekonomik ve toplumsal ortam yarattığından, İkinci Meşrutiyet'in Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemiyle sınırlı olacaktır ve asıl olarak Rum karşıtı kitlesel seferberliklere odaklanacaktır.

Bu kitap çeşitli kaynaklara dayanmaktadır. Türkiye'deki milliyetçi tarihyazımı aslen Osmanlı ya da Türk devlet arşivlerini temel aldığından ve bu nedenle geçmişi devlet ileri gelenlerinin gözünden anlattığından daha çeşitli birincil kaynak kullanmak çok önemliydi. Dahası milliyetçiliğin inşası ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu üzerine yapılan çalışmaların önemli bir kısmı milli kahramanlar denilen kişileri yüceltmek için yazıldılar. Doktora tezleri ve akademisyenlerin yaptığı çalışmalar bile sadece milliyetçilerin görüşlerini ve milliyetçi tarihyazımını yeniden üretmekle yetiniyor büyük oranda. Üstelik bu yeniden üretim devam ettikçe, bu metinler daha fazla klasik milliyetçi anlatımların karikatürü haline geliyorlar. Bu çalışmaların çoğunda gayr-i Müslim cemaatler, ulusal liderlerinin emri altında Müslümanlara ve Türklere karşı faaliyet gösteren yeknesak topluluklar olarak gösteriliyorlar. Bu milliyetçi anlatılar Müslüman/Türk cemaatini bütünleşmiş bir zümreymiş gibi tanımlamakla kalmıyor, gayr-i Müslim cemaatleri de aralarında bir fark olmayan tek bir halkmış gibi tarif ediyorlar. Dolayısıyla tarihsel süreç bu iki "ulustan", "dinden" veya taraftan birinin kaybetmek zorunda olduğu bir ölüm kalım savaşıymış gibi anlatılıyor. Bu milliyetçi zihniyete ek olarak, genellikle tarihçilerin tek bir çeşit arşiv kaynağını kullanmaları tarihe bu şekilde bakılmasına yol açıyor. Bu çalışmada, bu nevi katı bir bakış açısından sakınmak için döneme ait daha çeşitli kaynaklar kullanıldı.

Çalışmanın temel kaynaklarından birini devlet arşivleri oluşturmaktadır. Osmanlı, Yunan, İngiliz ve Fransız devlet arşivleri farklı bakış açıları sunan önemli miktarda belge ihtiva etmektedir. Bunun sonucu olarak tarihsel süreç çeşitli açılardan yeniden kurulabilir. İkinci olarak dönemin gazete ve dergileri gi-

bi süreli yayınları da önemli bir bilgi kaynağıdır. Bunlar sadece Boykot Hareketi ile ilgili ayrıntıları nakletmekle kalmaz, aynı zamanda bizzat kendileri hareketin bir parçasıdır. Bundan dolayı boykotun gelişimini etkileyen önemli aktörlerdir. Dolayısıyla bu belgelere nesnel ve tarafsızlarmış gibi yaklaşılmamalıdır. Bu nedenle farklı görüşleri ortaya çıkarmak için bu çalışmada bir dizi gazete ve dergi kullandık. Bu aynı zamanda belirli süreli yayınların bakış açılarını anlamamıza da yardımcı olacak. Burada incelenen Boykot Hareketi asıl olarak Müslüman/Türk ve Rum cemaatlerini içerdiği için çalışmada asıl olarak Türk, Yunan ve Osmanlı Rum süreli yayınları kullanıldı. Bunun milliyetçi anlatımların tek yanlılığını aşmamızda bizlere yardımcı olacağını umuyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nun gayr-i Müslim cemaatleri üzerine yapılan çalışmaların büyük kısmı bu cemaatlerin kendi dillerinde ürettikleri malzemeyi kullanmamaktadır. Boykotçuların ve milliyetçilerin Müslüman halkı harekete geçirmek için belirli söylemleri ne şekilde kullandıklarını göstermek için Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinde dağıtılan bildiriler de değerlendirmeye alındı.

Kitabımızın temel meselesi, bölümleri ve kaynaklarına kısaca değindiğimize göre artık konumuza girebiliriz...

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TOPLUMSAL SINIFLAR VE ÖZNE MESELESİ

1908 ile 1914 yılları arasında ortaya çıkan Osmanlı Boykot Hareketi, içinde çeşitli sosyal ve siyasal aktörleri barındıran toplumsal bir hareketti. İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi siyasi örgütler; sivil örgütlenmeler ve farklı toplumsal çevreler; Müslüman tüccarlar ve işçiler gibi toplumsal sınıflar; memurlar, öğretmenler, doktorlar, avukatlar ve benzeri mesleki gruplar ve genel olarak Müslüman halk bu harekette önemli roller oynadılar. Modernizasyon süreci ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik yapısında büyük değişimlere neden olmuştu. Kamusal alanın dönüşümü ve modern bir sivil toplumun ortaya çıkışı, toplumun farklı kesimlerinin kendilerini ifade etme ve daha etkili roller oynama noktasında önemli fırsatlar yaratmıştı. Dolayısıyla kamusal alan ve sivil toplum, boykot hareketinin siyasi ve toplumsal aktörleri, kitle politikaları, modern ideolojiler ve birbirleriyle rekabet halinde olan söylemler bu çalışmanın temel konularını oluşturmaktadır.

Toplumsal bir hareket olarak Osmanlı Boykot Hareketi, modern teknolojiden yararlanmış ve toplumun değişik kesimlerinin birbirinden ayrı gündem ve çıkarlarını bünyesinde toplamıştı. Esnaf, tüccarlar, işçi sınıfı, devlet bürokrasisi, meslek sa-

hipleri ve taşra eşrafı gibi asli toplumsal aktörler, boykot hareketlerinde ve İmparatorluğun siyasi ve toplumsal yaşamında önemli roller oynadı. Genişleyen kamusal alan ve büyüyen sivil toplum, bu farklı toplumsal aktörlerin ilişkiler geliştirmeleri ve ortak örgütlenmeler yaratmaları için bir olanak yaratmıştı.

Gayr-i Müslim Burjuvazi ve Devlet

Türkiye toplumsal tarihinin en önemli aşamalarından biri, gayr-i Müslim nüfusun tasfiyesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından bir ulus-devletin ortaya çıkmış olmasıdır. Tarihyazımında bu tasfiye süreci tamamen siyasal bir projeymiş gibi ele alınır. Türkiye'deki mevcut literatüre göre söz konusu sürecin başlıca aktörü devlet ve bürokratik elittir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi kadroları bu anlatımlarda hayati bir rol oynar. Tarihyazımındaki bu eğilim, söz konusu literatürün temel savlarıyla doğrudan ilintilidir. Bu tarihyazımı, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin tarihindeki köklü değişimlerin öznesi olarak aslen devleti ve devlet elitini görür. Dolayısıyla ülkenin tarihindeki diğer toplumsal aktörlerin varlığını görmezden gelir.[1] Öte yandan Osmanlı Boykot Hareketi gibi toplumsal ve si-

1 Son yıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin toplumsal tarihine yönelik bir dizi özgün çalışmanın yapıldığının ve bu çalışmalarda farklı toplumsal aktörlerin de sahneye çıktığının altı çizilmeli. Öte yandan sayıları artmaya devam etse de bu çalışmalar hâlâ genel literatür içerisinde marjinal bir konumdalar. Dahası bunların Türkiye'nin güncel toplumsal ve siyasal düşünüşüne etkileri görece zayıf. Bu özgün çalışmalar arasında Türkiye'deki genç akademisyenleri derinden etkileyen bir çalışma olarak Quataert'in çalışmasını anmak isterim: Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration* (New York: New York University Press, 1983). Quataert'in, Türkiye tarihinin siyasi ve askeri elitine odaklanan anlatıların ötesine geçmeye çalışan tarihyazımları ile ilgili yeni gelişmeleri değerlendiren makalesi için ayrıca bkz. Donald Quataert, "Ottoman History Writing at Crossroads", *Turkish Studies in the United States*, (ed.) Donald Quataert ve Sabri Sayarı, (Bloomington: Indiana University Press, 2003) s. 15-30. Tabii bu daha önce Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de toplumsal direnişlerden bahseden herhangi bir çalışma olmadığı anlamına gelmemektedir. Daha önce yapılmış sınırlı sayıdaki çalışmanın örnekleri için bkz. Çağatay Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri* (İstanbul: Berksoy Basımevi, 1955) ve Halil İnalcık, "Application of the Tanzimat and its Social Ef-

yasal olgular bize, geniş ölçüde ihmal edilmiş bu toplumsal ve siyasal aktörlerin önemini ortaya çıkarma şansı vermektedir.

Osmanlı Boykot Hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayr-i Müslim cemaatlerin tasfiye edilmesi sürecinin önemli bir bileşenidir. Hareket, 1908 yılında Osmanlıcı bir hareket olarak doğmuş ve asıl olarak yabancı güçleri hedef almıştı. Yabancı tüccarlar ve Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, İtalya, Birleşik Devletler ve Yunanistan gibi ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari faaliyetleri boykottan etkilenmişti. Öte yandan 1909'dan sonra ve özellikle 1910'da İmparatorluktaki gayr-i Müslimlerin ekonomik varlıkları bu siyasi ve ekonomik hareketin asli hedeflerinden biri haline geldi. Hareket yavaş yavaş gayr-i Müslimlerin aleyhine döndü ve takip eden dönemde bu cemaatler boykottan dolayı büyük sıkıntılar yaşadı. Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalist ekonomisi ile bütünleşmesi, bu dönemden sonra Düvel-i Muazzama'nın himayesi altında faaliyet gösterecek gayr-i Müslim tüccarlar için uygun şartlar oluşturmuştu. Müslümanların yabancı devletlere, söz gelimi Yunanistan'a karşı bir eylem yapması dile getirildiğinde, Düvel-i Muazzama'nın gölgesinde hareket eden yerli tüccarlar ve kapitülasyonların sağladığı fırsatlardan yararlanabilenler, en az yabancı tüccarlar kadar sıkıntı yaşadılar. Boykot hareketi çevresini genişlettikçe, örgütlülüğünü güçlendirdikçe ve gayr-i Müslimlere karşı olan kızgınlık arttıkça gayr-i Müslim tüccarlar boykottan derinden etkilendi.

Dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin gelişmesinin savunuculuğunu yapan Milli İktisat, sadece milliyetçi aydınların icadı ya da devlet elitlerinin politikası değil, aynı zamanda farklı toplumsal aktörleri içeren içtimai bir hareketti. *1908 Osmanlı Boykotu* kitabında ayrıntısıyla incelenen ve eleştirilen milli iktisat üzerine literatür, büyük oranda entelektüel tarihe yoğunlaşmakta ve bu sürecin toplumsal tabanını dikkate alma-

fects", *Belleten*, No. 28, 1964, s. 623-649. Her ne kadar sayıları hâlâ oldukça sınırlı olsa da toplumsal cinsiyet üzerine çalışmalar da tarihyazımındaki bu yeni eğilime katkıda bulunmaktadır. Bu çalışmaların büyük kısmı ünlü kadınlar ve kadın hareketleri üzerinedir ve patriyarki ve toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerine olanlar az sayıdadır.

maktadır. Yerli bir sanayi oluşturma arayışı, kapitülasyonların kaldırılması ve Osmanlı tebaasının ekonomik olarak kalkınması İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) Milli İktisat'ın popüler konularıydı. Öte yandan bu söylem içerisindeki Osmanlıcı unsur ve uygulamaya yönelik bu politikalar zamanla yok oldu ve Milli İktisat çağrısı tedricen Osmanlı ekonomisinde Müslüman/Türk unsurun hâkimiyeti talebine dönüştü. Bu nedenle, Osmanlı Boykot Hareketi'yle sonuçlanacak toplumsal ilişkilerin analizine girişmeden önce toplumsal sınıflar üzerine tarihyazımı ve hareketin ortaya çıktığı dönem değerlendirilmelidir.

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili genel kabuller, büyük ölçüde gayr-i Müslim burjuvazi ile reformcu devlet eliti arasındaki ilişkiye ve mücadeleye odaklanır. Her ne kadar bu yorumda bir nebze doğruluk payı varsa da bu değerlendirme toplumsal ve ekonomik gelişmelerle ilgili bazı önemli noktaları ıskalama eğilimindedir. 18. yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi ve toplumunun temel direkleri ciddi ölçüde değişmişti. Osmanlı İmparatorluğu üzerine tarihyazımı bu köklü değişimlerin arkasındaki iki etmene dikkat çeker. Bunlardan biri Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemekte olan dünya ekonomisiyle bütünleşmesi; diğeri modernleşme yanlısı Osmanlı yönetici elitinin reform çabalarıdır. Hâkim tarih anlatısında bu gelişmelerin sonucu olarak iki toplumsal grup ortaya çıkar: Gayr-i Müslim burjuvazi ve modern devlet bürokrasisi.

Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 19. yüzyıl boyunca gittikçe artan ticaret, dünya piyasaları ile küçük çiftçilerin büyük kısmı arasında aracı görevi gören gayr-i Müslim burjuvazinin zenginleşmesini hızlandırır. İmparatorluğun ekonomisi çok büyük oranda tarıma dayalıdır. Osmanlı İmparatorluğu ile dünya piyasaları arasındaki uluslararası ticaret de asıl olarak tarıma ve küçük üreticilere dayanmaktadır. İmparatorlukta arazi de tarım da bir toprak sahibi sınıfı elinde tekelleşmemiştir. Küçük çiftçilerin mevcudiyeti ve sürekliliği Osmanlı ekonomisinin temel özelliklerinden bir tanesidir. Bu ekono-

mik yapı gayr-i Müslim bir burjuvazinin doğmasının temelini oluşturur.[2]

Özellikle Anadolu'nun zirai yapısında küçük ve bağımsız aile çiftliklerinin hâkimiyeti, daha büyük çaplı bir toprak sahibi sınıfın ortaya çıkışını engeller. Taşrada bu nevi bir sınıfın yokluğu zirai düzenin yeniden merkezileştirilmesini, devleti modernleştirme çabalarını ve ayanların gücünü kırmayı kolaylaştırmıştır.[3] Sonuç olarak küçük toprak sahipliğinin yaygın olduğu başta Anadolu olmak üzere tarımsal üretim tek bir ürüne değil, tahıl, boya hammaddeleri, maden filizi, incir, kuru üzüm, fındık, pamuk ve tütün gibi çeşitli ürünlerin ihracatına dayanmaktadır.[4] Büyük toprak sahipliğinin ve plantasyonların olduğu yerlerde bunun aksine olarak dünya piyasaları için genelde tek ürün üretimine yoğunlaşılmaktadır. Küçük üreticilerin sayılarının çok fazla olması ve birbirlerinden apayrı ürünler üretmelerinden dolayı yabancı yatırımcılar ve tüccarlar için bunları kontrol altına almak imkânsız ve gereksizdir. Çiftçiler ve dünya piyasası arasında arabuluculuk yapmak ekonomik olarak oldukça kârlı bir iştir ve hem dünya ekonomisinin hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun zirai yapısının genişlemesinin bu sonucundan faydalanan gayr-i Müslim tüccarlar olur.[5]

Tarıma hâkim olan unsurun küçük çiftçiler olması gayr-i Müslim burjuvazinin yükselişine neden olan tek etmen değildir. Gayr-i Müslimlerin ve özellikle de Rumların, Osmanlıların Anadolu'ya gelişinden önce ekonomiye hâkim olmalarının da bir etmen olduğu iddia edilmektedir. Yunan milliyetçiliği de

---

2 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (Istanbul: İletişim Yayınları, 1995), s. 30-32.

3 Çağlar Keyder, "Europe and the Ottoman Empire in mid-nineteenth Century: Development of a Bourgeoisie in the European Mirror", European Association for Banking History V. East Meats West: Banking, Commerce and Investment toplantısına sunulan bildiri, İstanbul, 15-16 Ekim 1999, s. 3.

4 Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and World Capitalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), s. 53 ve 150.

5 Zirai ekonominin genel yapısı ve küçük çiftçi üreticilerin hâkimiyeti ile ilgili olarak bkz. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East* (Albany: Suny Press, 1991) [*Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).]

ticaretin Rum cemaatin bir niteliği olduğunu belirterek bu görüşe katılmaktadır.[6] Her ne kadar Augustinos bu indirgemeci ve özcü değerlendirmeleri eleştirmekteyse de kendisi de gayr-i Müslim burjuvazinin yükselişinde etnik bağlantıların altını çizmektedir.[7] Bu noktada belirtmek gerekir ki gerçekten de değişik ekonomik nedenlerin yanı sıra kültürel nedenler de gayr-i Müslim tüccar sınıfının yükselişinde belli bir rol oynamıştı. Avrupalı tüccarlar, devletlerarası ilişkilerdeki istikrarsızlıklardan sakınmak için aracılık yapacak yerli bir tüccar sınıfına müracaat etmeyi tercih etmişti. Söz konusu diplomatik krizler Avrupalı tüccarların çıkarlarına zarar vermekteydi. Bu nedenle yerli bir tüccar sınıfı ile işbirliği yapmak, yabancıların sayıları çok fazla olan köylülerle ticari ilişkilerini kolaylaştırıyordu. İkinci olarak yabancı tüccarlar Osmanlı muadillerinin verdiği kadar iç vergi vermek zorundaydılar. Sadece ihracat vergisi verirken yani imparatorluğa girer çıkarken daha az ödüyorlardı ve burada bir avantajları vardı. Sonuç olarak daha zor olan iç ticaret ilişkilerinden kaçınmaya ve bu alanı gayr-i Müslim tüccarlara bırakmaya başladılar. Ayrıca birçok akademisyenin ileri sürdüğü üzere Rumlar ve Ermeniler ile Avrupalılar arasındaki dinî bağ, gayr-i Müslim tüccarların aracılık konumunu güçlendirmişti.[8]

Öte yanda gayr-i Müslim tüccarlar da bu süreçte yer almak konusunda istekliydiler. Kendilerine Osmanlı kanunları ve düzenlemelerinin üstünde bir konum sağlayan, bir çeşit yabancı pasaport olan beratlar almayı başarmışlardı. Kapitülasyonlar ve beratlar, Düvel-i Muazzama'nın resmi temsilcileri olarak Rum ve Ermeni tüccarlara yasal dokunulmazlık sağlıyordu. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti ilk olarak *Avrupa Tüccarı* ismi altında gayr-i Müslimlere ve daha son-

---

6 Vryonis'in bu görüşü savunan akademik bir çalışması için bkz. Speros Vryonis, "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms", *Dumbarton Oaks Papers*, No. 23-24, 1969-1970, s. 286.

7 Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları: Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite* (Ankara: Ayraç, 1997), s. 174.

8 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* (Ankara: Savaş Yayınları, 1982), s. 18-20; Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü* (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999), s. 211-213.

ra *Hayriye Tüccarı* ismi altında Müslümanlara, yabancılara verdiklerine benzer haklar vererek durumu dengelemeye çalıştığında bu beratlar bahşettikleri ayrıcalıklarla gayr-i Müslimlerin ekonomideki konumunu önemli derecede iyileştirmişti.[9] Öte yandan bu karşı önlemler süreci geciktirmekte bir işe yaramadı. Sonuç olarak gayr-i Müslim tüccarların, onlara yabancı yatırımcılarla kültürel ve dilsel bir yakınlık sağlayan kültürel sermayesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve toplumsal yapısı içerisinde gayr-i Müslimlerin ekonomik ve siyasi güçlerini arttırmıştı.

Yunan tarihçiler Haris Exertzoglou ve Elena Frangakis-Syrett de 19. yüzyıldaki temel dönüşümü anlamak için dikkatimizi Rum burjuvazisine çekerler. Bu tarihçilere göre Rum burjuvazisinin 19. yüzyıldaki yükselişi, ekonomik organizasyonlarından ve ticaret ağlarından geçmektedir. Örneğin Frangakis-Syrett, yabancı tüccarların Anadolu pazarına girdiklerinde Rum tüccarların hâlihazırda kurulu ticaret ağları ile karşılaştıklarını ileri sürer. Ona göre Rumların başarısı, Rum tüccar sınıfı arasındaki "sıkı örülmüş akrabalık bağlarından" ve Anadolu'nun içlerindeki pazarı, söz gelimi buralardaki vergileri ve beğenileri iyi bilmelerinden kaynaklanmaktadır.[10] Benzer şekilde Exertzoglou da, serbest ticaretin ve ticari organizasyonların Rum tüccarların 19. yüzyıldaki yükselişinde beratlardan ve Düvel-i Muazzama'nın himayesinden daha önemli olduğunu ileri sürer. "Devasa sermaye kaynağına, kredi olanaklarına ve itibara sahip bağımsız haneler" inşa edebilmenin, "geniş iş ve ticaret ağlarının üzerinde şekillenen mükellef organizasyonların" bir sonucu olması gerektiğini söyler.[11]

---

9 Osmanlı Devleti'nin bu yöndeki çabaları için bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1998), s. 57-77 ve 107-113.

10 Elena Frangakis-Syrett, "The Economic Activities of the Greek Community of İzmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, ed. Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (Princeton: The Darwin Press, 1999), s. 18-20.

11 Haris Exertzoglou, "The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, ed. Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (Princeton: The Darwin Press, 1999), s. 90-91.

Ekonomik ilişkilerde böylesi bir aracı rolü oynayan gayr-i Müslim tüccarlar, dört farklı ekonomik faaliyet içerisindedir: Vergi toplamak, kredi vermek, döviz kurlarını düzenlemek ve ticaret yapmak.[12] Kasaba'nın söylediği üzere gayr-i Müslim burjuvazi yabancıların ekonomik çıkarları açısından onlarla tam bir ittifak içerisinde değildir. Aynı zamanda ticaret ağlarında daha iyi bir yer edinmek için onlarla mücadele de etmekte; hem devletin hem yabancı sermayenin gücünü sınırlamaya çalışmaktadırlar. Sonuç olarak 19. yüzyıl içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim güçlerinden biri haline gelirler.[13] Yine benzer şekilde Exertzoglou, Rum burjuvazinin salt Avrupa sermayesinin çıkarları için çalışan "komprador" bir sınıf olmadığının altını çizer.[14] Sadece ticaretle uğraşmamakta bankacılık, sanayi, madencilik gibi başka alanlarla da iştigal etmektedirler. Bu aracılık rolünün ötesinde aynı zamanda yabancı sermaye ile rekabet etmek zorundadırlar. Kasaba da 19. yüzyılda Batı Anadolu'da komprador bir gayr-i Müslim sınıfın mevcudiyeti hususundaki şüphelerini dile getirmiştir. Kasaba'ya göre yabancı sermaye ile gayr-i Müslim tüccarlar arasındaki şiddetli rekabet, Batılı güçlerin ekonomiyi doğrudan denetimleri altına almalarının önüne geçmiştir.[15]

Gayr-i Müslim burjuvazinin ekonomik gücünü arttırmasının bir başka nedeni, liman şehirlerinin giderek gelişmesi ve bu gelişen şehirlerde canlı bir burjuva yaşam tarzının ortaya çıkmasıdır. Bu şehirlerin coğrafi konumu onlara ve ticaret yolları üzerindeki küçük kasabalara ekonomik olarak avantajlı bir konum sağlamış ve bunların önemlerini arttırmıştır. Gelişmekte olan bu şehirlerin kültürel özellikleri ve günlük yaşamdaki dönüşüm, dönemin insanlarının ve bu dönemi araştıran kişilerin

12 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1993), s. 70.

13 *A.g.e.*, s. 74; Benzer iddialar için bkz. Osman Kurmuş, *Emperyalizm'in Türkiye'ye Girişi*, s. 158.

14 Haris Exertzoglou, "The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914", s. 98.

15 Reşat Kasaba, "Was There a Comprador Bourgeoisie in Mid-Nineteenth Century Western Anatolia?" *Review*, Cilt IX, No. 2, Bahar 1988.

ilgisini çekmiştir. Buralarda, "Batılı yaşam tarzı" denilen olguya uygun yeni bir yaşam tarzını, yeni tüketim kalıplarını ve yeni âdetleri benimseyen bir burjuva sınıfı ortaya çıkar. Bu farklılık, özelde gayr-i Müslim burjuva sınıfını ve genelde gayr-i Müslim cemaatleri İmparatorluğun Müslüman nüfusundan ayrıştırmıştır.[16]

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı olmak üzere, İmparatorluğun Müslüman ve gayr-i Müslim cemaatleri arasındaki sürtüşmeler göz önünde tutulursa, bu farklılık "kültürün önemli olduğu" gerçeğini bir kez daha ortaya koymaktadır. Yaşam tarzları arasındaki farklılık bu iki cemaatin başkalaşmasına ve birbirine yabancılaşmasına katkıda bulunmuştu. Her ne kadar söz konusu yaşam tarzı İmparatorluğun tüm gayr-i Müslim tebaasını temsil etmese de bu kültürel farklılık gelişmekte olan gayr-i Müslim burjuva sınıfının sembolü olmuştu. Dünya ekonomisiyle bütünleşmenin bayraktarı olarak gayr-i Müslim tüccar sınıfı ile bu sürecin kaybedenleri olarak Müslüman tüccarlar arasındaki gerilim bugüne kadar yeterince incelenmedi. Gayr-i Müslim burjuvazinin kültürel hasletlerinin onların sınıfsal kimliğinin temel bileşeni olduğu gayet açıktır. Türkiye üzerine yazılan literatürde bu yaşam tarzı, kimlik ve kültür, onun burjuva karakterinin bir kanıtı olarak görülmektedir. Türkiye tarihi üzerine yazılan eserlerdeki hâkim söyleme göre bu tüccar sınıfını bir burjuva sınıfı yapan temelde Batılı yaşam tarzıdır. Yine aynı anlayışa göre Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye'nin bürokratlarını karakterize eden de Batılı yaşam tarzıdır ve böylece onlar da iktisadi temelli olmasa da bu burjuva kültürüne bir şekliyle dahil olmuşlardır. Böylece toplumun bu kültürel hasletlere sahip olmayan kesimleri geleneksel sınıflar olarak görülmüştür. Batılı hayat tarzına sahip kesimler İmparatorluğa değişim getirirken geleneksel kesimler herhangi bir toplumsal ve ekonomik değişime karşıymış gibi gösterilir. Farklı kültürel özellikler toplumsal sınıfların oluşumunda önemli roller oynu-

16 Çağlar Keyder, "Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Liman Şehirleri ve Politika", *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 61.

yor olabilir, fakat yine de bu kültürel özelliklerin maddi sınıfsal temelleri, üretim ilişkilerinin dönüşümü de ileride yapılacak araştırmaların konusu haline gelmelidir.

Her ne kadar toplumsal sınıfların oluşumunda kültür önemliyse de, onun temel belirleyicisi olarak kültürel bir özelliği bir noktada dondurmak mümkün değildir. Dolayısıyla toplumsal bir sınıf, farklı zamanlarda ve yerlerde farklı kültürel hasletlere sahip olabilir. 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu üzerine mevcut tarihyazımı münhasıran küçük çiftçiler, merkezi devlet otoritesi ve gücünü arttırmakta olan gayr-i Müslim burjuvazi arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Küçük çiftçi sınıfı kendisini bir özne olarak ifade etmediğinden bu dönemi çalışanlar dikkatlerini devlet bürokrasisine ve gayr-i Müslim burjuvaziye vermektedirler.

Gayr-i Müslim burjuvazinin oluşumu ve faaliyetlerinden başka Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazılan literatürde ele alınan bir başka nokta devlet elitinin faaliyetleri, bunların devletin gücünü arttırmak için giriştikleri reformlar ve bu amaca ulaşmak için 19. yüzyılda modern bir devlet bürokrasisinin oluşturulmasıdır. Çalışmaların büyük kısmında devlet ve bürokrasi tarihsel analizlerin tek aktörü gibi görünür. Bu nedenle akademisyenler, devleti toplumsal bir özne olarak tanımlamak için "devlet sınıfı", "bürokratik sınıf", "bürokrat burjuvazi" gibi kavramlara başvururlar.[17] Bu bakış açısı solcu entelektüeller arasında da yaygındır. Örneğin Ahmet İnsel devlet elitini tek özne olarak gösterir ve 20. yüzyılda bürokratları derinden etkileyen toplumsal gruplar arasında kapıkullarını bile sayar.[18]

İmparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin aktörleri olan Hıristiyan aracı tüccarlarla devlet bürokrasisi arasında bir gerilim olduğu yaygın bir iddiadır. Söz gelimi Keyder,

---

17 Bu bağlamda en aşırı görüş Metin Heper tarafından savunulandır. Bkz. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey* (Walkington: The Eathen Press, 1985), ya da Metin Heper, "The Strong State and Democracy: The Turkish Case in Comparative and Historical Perspective", *Democracy and Modernity*, ed. S. N. Eisenstadt (Leiden: Brill, 1985).

18 Ahmet İnsel, *Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye* (Istanbul: Ayıntı Yayınları, 1996), s. 79.

bu tüccar sınıfının bürokrasiyi tehlikeye düşürdüğünü iddia eder.[19] Öncelikle bu sınıfın başlattığı toplumsal dönüşüm, Osmanlı ekonomisinin geleneksel kesimlerinin konumunu sarsarak bürokrasinin toplumsal meşruiyetine yönelik bir tehdit teşkil etmektedir. Bu burjuva sınıfı aynı zamanda küçük çiftçinin yarattığı artı değerin paylaşım sürecinde devlete rakip konumdadır. Yabancı devletlerin sağladığı dokunulmazlıklar ve ayrıcalıklar sayesinde gayr-i Müslim burjuvazi, İmparatorluğun dünya piyasasıyla bütünleşmesinin yarattığı zenginliği kendi cebine atmayı başarabilmektedir. Dahası eski vergi sistemi, zamanın hızla değişen ekonomik koşullarına uygun bir sistem değildir. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nda gelirler ve üretim artarken, bürokrasiye düşen pay azalmaktadır.[20]

Konuyla ilgili tarihyazımı farklı toplumsal sınıflar arasındaki çatışmaların kaynağının genellikle etnisite olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etnik ve dinî çatışmalar sadece toplumsal bir sorun olarak görülürler. Öte yandan Keyder ve Kasaba gibi akademisyenler aynı görüşü başka bir şekilde ortaya koyarlar. Bunlara göre Osmanlı toplumunda, evet sınıfsal çelişkiler mevcuttur, ama bunlar etnik çatışmaların arkasında gizlenmiştir ve gerçek bir sınıf bilinci oluşturmazlar. Dolayısıyla Osmanlı elitinin reformları, modern bir eğitim sistemi ve modern/merkezi bir bürokrasinin oluşturulması ve Yeni Osmanlılar, Jön Türkler gibi hareketler beraberlerinde Müslüman bürokrasi ile gayr-i Müslim burjuvazi arasında bir rekabet de getirmiştir. Osmanlı Devleti ile gayr-i Müslim burjuvazi arasındaki bu mücadele ve gayr-i Müslim burjuvazinin Müslüman ticaret sınıfının oluşturulması sonucu tasfiyesi, Osmanlı İmparatorluğu üzerine tarihyazımının yaygın bir şekilde kabul edilen savlarıdır ve bu çalışmada bütün bu savların doğruluğu sorgulanacaktır.

Türk tarihyazımı büyük ölçüde gayr-i Müslim burjuvazi ile Müslüman bürokratlar arasındaki mücadeleyi temel aldığından bu savların en uç örneklerinden birine bakabiliriz. *Burjuvazi-*

19 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 54.

20 *A.g.e.*, s. 69.

nin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü çalışmasında Fatma Müge Göçek, bürokrasi ve gayr-i Müslim burjuvazi arasındaki ilişkiyi anlamak için yeni bir kavram ortaya koymaktadır. Göçek, 19. yüzyıl boyunca dinî ve etnik olmak üzere iki bileşene bölünmüş bir burjuva sınıfının ortaya çıktığını iddia ederek, "iki gövdeli burjuva sınıfı" kavramını geliştirir. Bu parçalı burjuvazinin Müslüman/Türk bürokratik bileşeni, gayr-i Müslim ticaret burjuvazisini tasfiye etmiş ve yeni bir ulus-devletin inşa edilmesinde asli bir rol oynamıştır.[21] Türkiye üzerine tarihyazımının genel argümanlarıyla uyumlu bir şekilde Göçek, merkezkaç kuvvetlerin yükselişi ve askeri yenilgilerin, Osmanlı merkezi yönetiminin otoritesini yıktığını ileri sürmektedir. Bunun sonucu olarak devlet yapılanmasında reform yapılmasına karar verilmiş ve bu da modern bir devletin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nihai amaç merkezi otoriteyi güçlendirmektir. Kurumsal reformlar, modern bir bürokrasinin oluşturulması ve modern eğitim sistemi, daha etkili bir idari sistem yaratmak için getirilmiştir. Bu çabaların sonucu olarak iki yeni toplumsal sınıf/kesim ortaya çıkar: Bürokratlar ve aydınlar. Bunlar İmparatorluğun geleneksel elitinden farklıdırlar. Kontrol etmeyi başardıkları kaynaklar Sultan'ın ellerinden alınmıştır.

Bu anlatıda yeni bürokratik elitin menşei Batılı eğitim sisteminde yetişmiş insan kaynağıdır. Bu modern eğitim, yeni yeni büyüyen bürokratik burjuvaziye kültürel sermaye sağlamış, bu sermaye de onlara ayrı bir toplumsal bilinç kazandırmıştır. Mevzubahis bilinç, bu sınıfı reformları ve devrimi başlatmak konusunda motive etmiştir. Yeni burjuvazi, kendisine toplumda ayrıcalıklı bir konum sağlayan özel bir kimlik kazanır. Bu yeni sınıfın oluşumu bu kültürel temel üzerinde olur.[22] Benzer bir şekilde Eldem de paralarını Osmanlı Bankası'na yatıran zengin Osmanlı bürokratlarını Müslüman burjuvazi olarak tanımlamaktadır.[23]

---

21 Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, s. 9.

22 *A.g.e.*, s. 178-180.

23 Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi* (Istanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ve Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, 1999), s. 295.

Ekonomik güçleri dünya piyasasıyla ilişkilerinden kaynaklanan ikinci toplumsal grup da kendilerini Sultan'ın doğrudan kontrolünden kurtarmıştır.[24] Burjuvazinin yükselişi ve bunların gittikçe bağımsızlaşmaları piyasa ekonomisiyle olan ilişkileriyle alakalıdır. Ticari burjuvazi Düvel-i Muazzama'nın himayesi altındadır ve uluslararası ticarette giderek hâkim konuma gelmeleri konusunda Sultan'ın bir müdahale gücü kalmamıştır. Ne var ki etnik ve dinî aidiyetleri, ekonomik alanda kazandıkları gücü kullanarak Sultan'ın gücünü zayıflatabilmelerine izin vermemiştir. Bu denli etkili bir toplumsal güç elde edememişlerdir.[25]

Göçek bu sürecin bürokratik ve ticari kısımlara bölünmüş bir burjuva sınıfını öne çıkardığını söyler. Dahası bu bölünme dine dayalı başka bir bölünme ile çakışmaktadır. Dahası ayrıca farklı medeniyet algılarına dayalı bir başkalaşmanın ifadesidirler. Bu farklı medeniyetler sonuç itibarıyla çıkarların ayrışmasıyla ilişkilidir. Göçek'e göre bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan burjuvazi, İmparatorluğun müstakbel dönüşümü için özgün bir vizyon oluşturmaya ve toplum içerisinde hâkim bir konum yaratmaya muktedir değildir. Kendi aralarındaki ve Sultan'a karşı olan mücadeleleri, nihayetinde İmparatorluğun çöküşüne katkıda bulunmuştur. Dinî ve etnik çizgilerdeki bu ayrılık zamanla kutuplaşmaya dönüşecektir.

Müslüman Tüccarlar

Öte yandan faaliyetleri ve mücadeleleri toplumsal ve ekonomik gelişmelerde önemli bir etkiye sahip olan işçi sınıfı, köylüler ve loncalarda örgütlü zanaatkârlar gibi başka toplumsal aktörler de mevcuttu. Bunların yapıp ettikleri, Avrupa sermayesinin İmparatorluğa nüfuzunu kısıtlamak ve yeni yasal düzenlemelerle ilgili olarak Osmanlı Devleti ile pazarlık yapmak husu-

24 Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, s. 104. Göçek'e göre güçlerini aldıkları kaynaklar son kertede Sultan'ın kontrolündeydi.

25 *A.g.e.*, s. 241.

sunda etkiliydi.[26] Bu alt toplumsal sınıfların yanı sıra Balkanlar ve Anadolu'da Müslüman bir tüccar sınıfı ve orta sınıf da mevcuttu. Her ne kadar genellikle bu ekonomik gelişmelerin kaybedenleri olarak gösterilseler de ekonomik ve toplumsal yaşamda hayati roller oynamışlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman bir burjuvazinin olmadığına dair bildik iddia, İmparatorluktaki Müslümanların ticari faaliyetlere karşı ilgisiz oldukları fikrini temel almaktadır. Bu sav, büyük ölçüde Sussnitzki'nin, İngilizceye editörlüğünü Issawi'nin yaptığı bir çalışmada çevrilen makalesine dayanır.[27] Hilmar Kaiser'in ortaya koyduğu üzere bu makale Birinci Dünya Savaşı öncesi oryantalist propaganda literatürü bağlamında yazılmıştır ve ırkçı özellikler taşımaktadır. Kaiser söz konusu literatürü ayrıntılarıyla betimler ve Alman oryantalistlerin gayr-i Müslimleri, özellikle de Ermenileri, Almanların Ortadoğu'daki diplomatik çıkarları çerçevesinde nasıl parazit ve "kan emici" olarak tarif ettiğini gösterir.[28] Bu literatür ve özellikle de Sussnitzki'nin makalesi, gayr-i Müslim Osmanlı cemaatlerini kendi ülkelerinin sömürücüleri, Türklerin hoşgörüsünü suiistimal eden topluluklar olarak göstermenin yanı sıra etnik bir grup olarak Türkleri de "ticaret konusunda ırksal bir yetenekten" yoksun olarak sunar.[29] Bu iddia sayesinde Almanlar, İngiliz ve Fransızların müttefiki olarak gördükleri gayr-i Müslimlerden kurtulmayı ve Almanların yardımına muhtaç bir

---

26 Bu etkili direniş örnekleri için bkz. Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908.*

27 A. J. Sussnitzki, "Ethnic Division of Labor" (ilk olarak 1917'de Almanca "Zur Gliederung Wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei" ismiyle yayınlandı), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, ed. Charles Issawi (Chicago: The University of Chicago Press, 1966). Bu metin Müslümanların ticaret yapmadıkları iddiasının en çok alıntılandığı temel metinlerden biridir. Öte yandan Sussnitzki, "[Türkiye'de] ticaretin önemli özelliklerinden birinin, en büyük etnik grup olan Türklerin çok büyük bir kısmının bu sektörde mevcut olmaması"ndan bahsetmiş; ekonominin başka sektörlerinde, mesela sanayide Müslüman/Türk unsurunun varlığını inkâr etmemişti.

28 Hilmar Kaiser, *Imperialism, Racism and Development Theories: The Construction of a Dominant Paradigm on Ottoman Armenians* (Ann Arbor: Gomidas Institute, 1997).

29 *A.g.e.*, s. 31.

halde olan Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile işbirliğine gitmeyi tasarlamışlardı. Kaiser ayrıca Modernizasyon Teorisi'nden Bağımlılık ve Dünya Sistemi Teorisi'ne modern tarihyazımının, Alman oryantalist literatürünün bu ırkçı savını nasıl tekrar tekrar ürettiğini de ortaya koymaktadır. Öte yandan Türk milliyetçilerinin ve gayr-i Müslim cemaatlerin ileri gelenlerinin de Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bu iddiayı durmadan tekrar ettiğinin de altı çizilmelidir. Bu bölümde bahsedildiği üzere gayr-i Müslim elit, ticari ve sınai faaliyetleri kendi cemaatleri ile sınırlayarak cemaatlerine medenileştirici bir misyon yüklemektedir.

Bu yaygın iddiaya göre Müslümanlar/Türkler ticarete, bankacılığa, sanayiye ve saireye karşı kayıtsızdırlar. Müslüman/Türk nüfus köylülerden ya da bürokrat/devlet memurlarından oluşur. Bu iddia aynı zamanda İmparatorlukta Müslüman/Türk bir tüccar ve işadamı sınıfı oluşturmak isteyenler tarafından da durmadan tekrar edilmiştir. Özellikle 1908 Devrimi'nden sonra gazeteler ve dergiler bu iddianın çeşitli varyasyonlarıyla ve zenginlere yönelik ticari faaliyetlere katılım çağrılarıyla doludur. Bu iddia gerçeğin bir tezahürü ya da ekonomik ve siyasal bir projenin ideolojik söylemi olarak görülebilir; zira bu tezi savunan yazarlar, seçkinler ve aydınlar Müslüman unsurun ekonomide hâkim olmasını istemektedir. Dolayısıyla bu iddia daima Milli İktisat projesi çerçevesinde dile getirilmiştir.

Altı çizilmesi gereken ikinci nokta, Müslüman burjuvazinin durumunu incelemek için başvurulan istatistiklerin A. Gündüz Ökçün tarafından yayınlanan 1913 ve 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri olmasıdır.[30] Fakat belirli bir sınıfın teşekkülünde sanayi tek temel ya da belirleyici olamaz. Dahası sanayi Osmanlı İmparatorluğu'nda asli ekonomik faaliyet değildir. Bu nedenle Müslümanların sanayi sektöründeki payı, Müslümanların ekonomi içerisindeki konumları ile ilgili olarak bize bilgi veremez. Bu istatistikler Müslüman nüfusun ticari faaliyetleri hakkındaki verilerle desteklenmelidir. Öte yandan sanayi üzerine

30 *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, ed. A. Gündüz Ökçün (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1970).

bu istatistikler bile atölyelerin % 19,6'sının (ya da kabaca beşte birinin) Müslümanlara/Türklere ait olduğunu göstermektedir.[31] Bu oran sanayide faal olan Müslüman tüccarların, toplumsal ve ekonomik bir projeyi etkin bir şekilde destekleyebilecek toplumsal bir grup oluşturabilecek büyüklükte olduklarının bir göstergesidir. Dolayısıyla Müslüman tüccar sınıfı, Türkiye tarihinin oluşumuna katkıda bulunan bir özne olarak dikkate alınmalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu üzerine olan tarihyazımı, Müslüman tüccar sınıfından iki şekilde bahseder. Öncelikle gayr-i Müslim burjuvazinin yükselişinden dolayı uluslararası ticaretteki konumlarını kaybetmişlerdir. İmparatorluğun Rumları ve Ermenileri, genişleyen dünya ekonomisinin yarattığı fırsatlardan yararlandıkça Müslüman tüccarların ve taşra eşrafının önemleri azalmıştır.[32] Ekonomideki konumlarını kaybetmeleri Osmanlı İmparatorluğu üzerine tarihyazımından tamamen yok olmalarıyla sonuçlanır.[33] Bu yok oluş, Türkiye toplumsal tarihinin, Osmanlı İmparatorluğu ve ilk yıllarında Türkiye'nin Müslü-

---

31 Öte yandan bu değerlendirme ve hesaplamanın Müslüman/Türk girişimcileri temsil eden *Sanayi* dergisi tarafından yapılmış olduğu unutulmamalıdır. Zafer Toprak, *Milli İktisat*, s. 191.

32 Niyazi Berkes Osmanlı klasik sistemi dağılmaya başladıktan sonra Müslüman tüccar sınıfının durumundan bahsetmez. Bahsettiği gayr-i Müslim tüccarların yükselişi ve bunların Düvel-i Muazzama ile olan ilişkileridir; bunların Müslüman muadilleri için ise elde yeterli bilgi olmadığını söyler. Osmanlı tüccar sınıfının yok olduğunu ileri sürmez, daha çok lonca sisteminin ve zanaatkârların önemlerini kaybettiklerini vurgular. Öte yandan yapısal değişimler bir yana, Berkes için Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve ekonomik tarihindeki asli öznelerin devlet eliti ve Düvel-i Muazzama olduğu aşikârdır. Niyazi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, Cilt II (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970), s. 273-279.

33 Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüklü bir tarihini yapmayı amaçlayan Huri İslamoğlu-İnan bile Müslüman tüccar sınıfından sadece bunların ortadan kaybolmasıyla ilintili olarak bahseder: "Ticari sermaye gittikçe artan bir şekilde Avrupa piyasasının ekonomik iş bölümüne eklemlendi; dış ticarete nazaran iç ticaret ve pazar ağları küçüldü ve ticaret iç merkezlerden kıyı kasabalarına kaydı; büyük kısmı Müslüman olan yerli tüccarlar, yabancı tüccarlar ve onların aracıları –Hıristiyan azınlıklar– üstünlük kazandıkça darbe yediler". Huri İslamoğlu-İnan, "Introduction: 'Oriental Despotism' in World-System Perspective", *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), s. 11.

man/Türk bir burjuvaziden yoksun olduğunu ileri süren yaygın varsayımıyla uyum içerisindedir. Cemal Kafadar'ın söylediği üzere Müslümanların ticaret yapmadıkları iddiası tarihyazımında o kadar yaygındır ki kimse bu konuya eğilme zahmetine girmemiştir ve bu konu üzerine yapılan çalışmalar 19. yüzyıl öncesi için bile oldukça yetersizdir.[34] Mevcut literatüre göre ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında ve Kemalist rejim döneminde zayıf bir burjuvazi yaratılmıştır.[35]

Bu görüşün bir başka savunucusu olan Korkut Boratav Müslüman/Türk burjuvazinin yeni yeni yeşermekte olduğunu, örgütlü olmadığını ve fazla bir sermaye birikimine sahip olmadığını söyler. Dolayısıyla Boratav'a göre bunlar ancak esnaf niteliğine sahiptirler. Dahası büyük ölçüde gayr-i Müslim tüccarlara bağımlıdırlar.[36] Keyder, 1950'li yıllara kadar sınıf sorununun önemli bir rol oynamadığını ve bu gecikmenin Rum ve Ermeni nüfusun tasfiyesinden kaynaklandığını ileri sürer. Onlar gittiklerinde henüz bir Müslüman burjuva sınıfı yoktur.[37]

Başta Anadolu'dakiler olmak üzere Müslüman tüccarlar, Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışan akademisyenlerin toplumsal analizlerinin çok büyük bir kısmında yer almazlar. Kendilerine bu analizlerde bir yer bulduklarında da genellikle 18.yüzyıldan sonra herhangi bir önemi olmayan aciz, dağınık, neredeyse ölü bir toplumsal grup olarak gösterilirler. Dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinin kaybedenleri olarak za-

---

34 Cemal Kafadar, "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima", *Journal of Turkish Studies*, Cilt 10, 1986, s. 191-218.

35 Bu iddianın tipik bir örneği için bkz. Feroz Ahmad, "Doğmakta Olan Bir Burjuvazinin Öncüsü: Genç Türklerin Sosyal ve Ekonomik Politikası 1908-1918", *İttihatçılıktan Kemalizme* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996), s. 25-26.

36 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995), s. 15. Baskın görüşe benzer şekilde Boratav da Müslüman burjuvazinin ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında ve Kemalistlerin iktidara gelmesiyle siyasi koşulların lehlerine dönmesi sayesinde büyümeye başladığını söylemektedir.

37 Çağlar Keyder, "Mısır Deneyimi Işığında Türk Burjuvazisinin Kökeni", *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 142.

yıflayışlarına verdikleri tepkiler akademik çalışmalara girmelerinin tek nedenidir.[38] Her ne kadar gayr-i Müslim cemaatlere karşı başlatılan protesto hareketlerinin toplumsal tabanını oluştursalar da oynadıkları rol enikonu araştırılmamıştır.

Toplumun bu kesiminin tarihsel anlatılara girebildikleri ikinci vesile, siyasal elitin motivasyonları ve nihai amaçları ile ilgili çalışmalardır. Bunlardan, devlet ileri gelenlerinin ve Jön Türklerin yerli (Müslüman/Türk) bir burjuvazi oluşturmaya başlamaları bağlamında bahsedilir.[39] Bu çalışmalarda var olmalarının ve sonunda ekonomik güce ulaşmalarının İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasındaki politikalarıyla doğrudan ilişkili olduğu iddia edilmektedir. Bu kez Müslüman tüccarlar yükselen Türk milliyetçiliğinden ve gayr-i Müslim cemaatlerin tasfiyesinden faydalanmışlardır. Ortaya çıkan bu yeni toplumsal boşluğu onlar dolduracaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ekonomik ve siyasi politikaları taşralı Müslüman tüccarların yükselişinin yolunu açmıştır. Bu bağlamda Türk tarihyazımında Müslüman tüccar sınıfı sadece toplumun bağımlı bir kısmı, yani siyasi elitin politikalarının bir nesnesi, olarak gösterilir.[40]

Yukarıda bahsettiğimiz üzere literatürde burjuvazinin genel karakteristiğini ticari faaliyetlerin belirlediği ve İmparatorlukta sanayici bir burjuvazinin olmadığı ileri sürülmektedir. Bu sava göre 19. yüzyıl boyunca gayr-i Müslim burjuvazi ve Osmanlı bürokrasisi Osmanlı İmparatorluğu'nun iki rakip gücüdür.

---

38 Örneğin Kasaba Müslüman tüccarlardan bu bağlamda bahseder, bkz. Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, s. 88.

39 Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 67-72. Buğra ayrıca 1908 ile 1918 yılları arasında kurulan bankaların kurucuları arasındaki toprak sahipleri ve tüccarların Türk girişimci sınıfının ilk öğeleri olarak görülmemesi gerektiğini de iddia etmektedir. Öte yandan kendisi, bunların İttihatçılarla olan ilişkisinin neden böyle bir sonucu olması gerektiğine dair bir şey söylememektedir.

40 Charles Issawi, "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (New York: Holmes and Meier Inc, 1982); Ayrıca bkz. Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 73-74; Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 93-95; Ahmet İnsel, *Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye*, s. 138.

Dahası devlet bürokrasisinin gayr-i Müslim tüccarlarla mücadelesinde Müslüman bir burjuvazinin desteğine sahip olmadığı, bu nedenle de İmparatorluğun son döneminde gayr-i Müslim cemaatleri tamamen tasfiye ederek böyle bir sınıf yarattığı ileri sürülmektedir.[41] Örneğin Keyder'e göre bürokrasi dışında toplumun başka bir kesiminin bir Türkleştirme talebi olmamıştır. Yukarıdan bu projeyi topluma dayatmaya girişen Jön Türklerdir.[42] Her ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ekonomi politikaları, Müslüman tüccarların konumunun gayr-i Müslim burjuvazi karşısında güçlenmesinde, özellikle de İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) belirleyici bir rol oynamışsa da, Müslüman tüccar sınıfı Jön Türklerin ve onların ekonomi politikalarının bir sonucu değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun faal bir Müslüman burjuvaziden yoksun olduğunu söyleyen Keyder ve Kasaba'nın iddia ettiğinin tersine bu isimlerin çalışmalarında dahi bu sınıfın varlığının izlerine rastlanabilir. Örneğin Keyder Osmanlı bürokrasisinin milliyetçi programlarını uygularken Müslüman tüccar ve eşraftan destek aldığını söyler. Müslüman tüccarlar gayr-i Müslimleri ekonomiden ayıklama amacını güden politikalarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle işbirliği yapmıştır.

Dahası Keyder, Müslüman tüccarlar ve loncaların, dünya ekonomisinin yarattığı yeni fırsatlardan istifade edemedilerse de sayılarında bir düşüş olmadığını ileri sürmektedir. Varlıklarını sürdürmüşlerdir; fakat ekonomideki konumları ikincil hale gelmiştir.[43] Dolayısıyla 19. yüzyıl boyunca güç kaybettikleri aşikâr olsa da varlıklarını sürdürmüşler ve yok olmamışlardır. Yine söz gelimi Ahmad gayr-i Müslim cemaatlere karşı birkaç ekonomik boykottan bahseder; fakat Müslüman tüccar ve eşrafın faaliyetlerini görememiştir ve "Müslüman bir burjuvazinin olmadığı" yönündeki genel tezi tekrar eder.[44] A. Üner Turgay tarafından

41 Bir özet için bkz. Çağlar Keyder, "Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Liman Şehirleri ve Politika", *Memâlik-i Osmaniye'den...*, s. 69.

42 Çağlar Keyder, "Mısır Deneyimi Işığında Türk Burjuvazisinin Kökeni", *a.g.e.*, s. 156.

43 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 51.

44 Feroz Ahmad, "Doğmakta Olan Bir Burjuvazinin Öncüsü...", s. 25-60.

yapılan başka bir çalışma da, her ne kadar Karadeniz'deki yabancı ticaretinin gayr-i Müslimlerin tekelinde olduğunun altını çizerek tarihyazımındaki geleneksel savı kabul etse de, 19. yüzyıl Trabzon'unda Müslüman/Türk tüccar sınıfının mevcudiyetini ve faaliyetlerini anlatmaktadır. Turgay ayrıca Müslümanların gayr-i Müslimlerin ekonomideki hegemonyasına karşı olan kızgınlıklarından bahseder. Bu anlatıda Müslüman tüccar sınıf, her ne kadar ekonomideki önemli konumunu yitirmiş olsa da, gayr-i Müslimlere karşı çeşitli araçlar kullanarak mücadele eden etkin bir toplumsal grup olarak görünür. Sadece gayr-i Müslimler tarafından işletilmeyen çeşitli ekonomik müesseseler tesis etmekle kalmamış valilere protesto mektupları da yazmışlardır. Müslüman tüccarların bu tepkileri yabancıların da dikkatini çekmiştir. Bu etnik çatışmaların kökenleri ekonomik alandadır ve gayr-i Müslimler de Müslümanlar da bu gerçeğin farkındadır.[45] Müslüman tüccarların 19. yüzyıl boyunca gittikçe artan tepkileri 1908 Devrimi'nden sonra somut eyleme dönüşecektir.

Müslüman tüccar sınıfının taşrada ve kırsal bölgelerde varlığını sürdürmesinin dışında bir başka önemli nokta gayr-i Müslim burjuvazinin varlık ve etkinliğinin sürekli olmamasıdır. Ekonomideki konumları inişli çıkışlıdır. Kasaba'nın belirttiği üzere 1873-1896 krizleri gayr-i Müslim burjuvazinin önemini azaltmış ve ticaret çevrelerindeki aracı konumunu baltalamıştır. Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla avantajlı konumlarını kaybetmeye başlamışlardır ve bu durum, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ekonomik planlarını kolaylaştırmış ve Türk/Müslüman burjuvazinin ortaya çıkışını hızlandırmıştır.[46]

Literatürde Donald Quataert ve Kemal Karpat'ınkiler gibi Müslüman burjuvazi ve orta sınıfın öneminden bahseden bazı istisnai çalışmalar da mevcuttur. Quataert, 1700 ile 1922 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda uluslararası ticaretin varlığı barizse de "ne hacim ne de önem bakımından" herhan-

45 A. Üner Turgay, "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (New York: Holmes and Meier Inc, 1982).

46 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, s. 94.

gi bir zaman iç ticaret kadar önemli olduğunu ileri sürer.[47] "İyi bir şekilde belgelenmiş, kolayca ölçülebilir ve kolayca ulaşılabilen Batı dillerindeki kaynaklarda tekrar tekrar tartışılmış" olduğu için bazı çalışmaların uluslararası ticaretin önemini abarttığını söyler.[48] Uluslararası ticareti ve dünya piyasalarını aşırı vurgulayan çalışmalar çoğunlukla ikincil kaynaklara ve Büyük Britanya, Fransa ve Birleşik Devletler gibi büyük güçlerin arşivlerine dayanmaktadır. Dolayısıyla bu kaynaklar iyi bir şekilde belgelenmemiş olan Müslüman tüccarların ve iç ticaretin rolünü ortaya koymazlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgeleri içindeki ve bu bölgeler arasındaki mal akışı çok önemli olmakla birlikte bu ticareti ölçmek imkânsızdır. Quataert gayr-i Müslimlerin yabancı ticarete hâkim olduklarını ve hatta Düvel-i Muazzama'dan edindikleri beratlar sayesinde bu konuda Avrupalı tüccarları gölgede bıraktıklarını inkâr etmez. Ama "iç ticaret, uluslararası ticaretten ezici bir şekilde daha önemlidir" ve ülke içindeki şehirler, ticaret ağları ve liman şehirleri ile bunların hinterlantlarında ticarete hâkim olanlar Müslüman tüccarlardır.[49]

Quataert, rekabet halinde olduğu ucuz ve kaliteli yabancı sanayi ürünlerinin ithal edilmesinden dolayı lonca imalatı ciddi bir şekilde düşse de, imalat yapısının ve üreticilerin değişen ortama başarılı bir şekilde uyum sağladığının da altını çizer. İmalatın yönü değişmiş, bu değişim de üretim tercihlerini ayakta kalabilecekleri ya da daha kolay rekabet edebilecekleri farklı alanlara kaydırmalarına neden olmuştur.[50] Müslüman tüccarlar da üreticiler de 19. yüzyıl boyunca varlıklarını sürdürmüştür.

---

47 Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 124 [*Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002)].

48 Donald Quataert, "The Age of Reforms 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 824.

49 *A.g.e.*, s. 834-841.

50 Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993) [*Osmanlı İmalat Sektörü* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000)]. Quataert [bu çalışmasında] Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi üretimi biçimlerinin Sanayi Devrimi'nden sonra nasıl değiştiğini ortaya koyar.

Kemal Karpat da 19. yüzyıl boyunca Müslüman orta sınıfın önemini koruduğunu vurgulamaktadır. Devlet bürokrasisini Türk modernleşmesinin öncüsü olarak gören diğer akademisyenlerin tersine Karpat, "bir orta sınıf yaratan dâhili toplumsal büyüme"den kaynaklanan "Türk modernleşmesinin başarısı ve bunun halk tarafından kabul edilmesi"nden bahseder.[51] Sultan'ın ve bürokratlarının siyasi alanda önemli aktörler oldukları mefhumunu inkâr etmese de "gerçek gücü" elinde tutan yeni orta sınıftır. Zirai ekonominin ticarileşmesi ve özelleşmesi sayesinde önemli sayıda insan tarımsal ürünlerin ticaretiyle iştigal etmeye başlamıştır. Bu durum küçük şehirlerin ve bunların eşrafının güçlerini arttırmasına katkıda bulunmuştur.[52]

İstanbul'daki tekstil tüccarları üzerine çalışmasında Lorans Tanatar-Baruh, birkaç büyük firma dışında piyasada rekabet halinde olanların çok büyük oranda küçük işletme sahipleri olduklarına işaret eder.[53] Tanatar-Baruh'un bilgileri büyük çapta Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik tarihi için en önemli kaynaklardan biri olan *Annuaire Oriental*'den derlenmiştir. Tekstil sektörüne gayr-i Müslimlerin hâkim olduğunu iddia ederek geleneksel varsayımı o da kabul eder. Öte yandan Müslüman unsurun mevcudiyetinin de altını çizmektedir. Öncelikle tekstil ticaretinde yaklaşık yüzde 10'luk küçük bir payları vardır. İlk bakışta bu pay sadece var olduklarına işaret eder. Öte yandan Tanatar-Baruh Müslümanların "pamuk gibi hammaddelerin ticaretine ve tekstil üretiminin geleneksel bir koluna hâkim olduklarını" ekler.[54] Ekonomideki payları daha küçük olsa da Müslüman tüccarlar bütün sektörlerde mevcutturlar ve bazılarında önemli bir orana sahiptirler. Tanatar-Baruh

51 Kemal Karpat, *The Politicization of Islam Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 91.

52 *A.g.e.*, s. 94.

53 Lorans Tanatar-Baruh, "A Study in Commercial Life and Practices in Istanbul at the Turn of the Century: The Textile Market", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi University, 1993.

54 Lorans Tanatar-Baruh, "At the Turn of the Century, Textile Dealers in an International Port City, Istanbul", *Boğaziçi Journal Review of Social, Economic and Administrative Studies*, Cilt XI, No. 1-2, s. 39.

ayrıca Müslüman tüccarların 1908 Devrimi'nden sonra daha fazla önem kazandığını vurgular.[55]

Osmanlı burjuvazisiyle ilgili –Osmanlı Bankası'nın kart kataloğu gibi– ampirik verileri inceleyen bir başka akademisyen Edhem Eldem'dir. Eldem yüzde 16,5'lik oranlarıyla Müslümanların bankacılık hizmetlerini kullanma paylarının İmparatorluğun gayr-i Müslim nüfusuyla karşılaştırıldığında düşük olduğunu söyler. Öte yandan bu oranın, "döneme yönelik sosyo-ekonomik modellerin büyük kısmının öngöreceğinden muhtemelen daha yüksek" olduğunu da eklemektedir.[56] Eldem, "dönemin ayakta olan zanaatkârlarının" Osmanlı Bankası kart kataloğunda eksik temsil edildiğini ortaya koymaktadır ve bu sektör, ekonominin Müslüman işadamlarının çoğunun faaliyet gösterdiği kısmıdır. Dolayısıyla Müslümanların ekonomi içerisindeki payının varsayılandan daha fazla olduğuna dair kuşkularımızı korumaya devam edebiliriz.

Müslümanların ekonomi içerisinde etkin unsurlar olarak mevcut oldukları görüşü yavaş yavaş literatürde kendisine bir yer bulmaktadır. Söz gelimi asıl olarak Rumlar üzerine çalışan ama İzmir'in ticari yaşamı konusunda bir uzman olan Elena Frangakis-Syrett, İzmir ekonomisinde gayr-i Müslimlerin yanı sıra Müslüman tüccarların da mevcut olduğunu göstermeye çalışır. Yerel ticari girişimlere atıfta bulunurken hem Müslüman hem de gayr-i Müslim ticaret çevrelerinden bahseder.[57] Gad G.

---

55 *A.g.e.*, s. 41-44.

56 Edhem Eldem, "Istanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie", *Boğaziçi Journal Review of Social, Economic and Administrative Studies*, Cilt XI, No. 1-2, s. 61.

57 Elena Frangakis-Syrett, "Uluslararası Önem Taşıyan Bir Akdeniz Limanının Gelişimi: Smyrna (1700-1914)", ed. Marie-Carmen Smyanelis, *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent Mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 47, 48, 50, 54, 55. Bu derlemedeki bölümlerden biri İzmir'deki Müslüman cemaatine ayrılmıştır. Fikret Yılmaz'la yapılan bir söyleşiden oluşan söz konusu bölümün başlığı ihmal edilmiş bir noktaya işaret eder. [Başlıkta] İzmir'deki Müslüman cemaati "bilinmeyen" bir cemaat olarak tanımlanmıştır. Söyleşiyi yapan Chistoph Neumann ve Işık Tamdoğan, Yılmaz'a, şehrin tarihi boyunca Müslümanların İzmir'deki mevcudiyetlerinin değişik yönleri ile ilgili sorular sorarlar. Söyleşinin ana konularından biri Müslüman toplumsal sınıflarının ekonomik faaliyetleridir. Yılmaz, her ne ka-

Gilbar'ın Ortadoğu'daki büyük Müslüman tüccar-girişimcileri üzerine olan çalışmasına atıfta bulunması bir tesadüf değildir.

Gilbar, Ortadoğu'da ekonomiye ve özellikle de dış ticarete hâkim olan unsurun yerli gayr-i Müslimler ve yabancılar olduğu yönündeki yaygın iddiayı sorgulamaktadır. Büyük Müslüman tüccarların 19. yüzyılda bile uluslararası ticarette etkin olduklarını ileri sürmekle kalmamış, bunların tarıma ve sanayiye yatırım yaptıklarını da iddia etmiştir. Bu tüccarlar ayrıca birer girişimci haline gelmiş ve "ticari tarım, imalat, modern sanayi, ulaşım" ve eğitim gibi "sosyal hizmetler"e de yatırım yapmışlardır.[58] Gilbar ticari ve sınaî yatırımlarından biriktirdikleri sermaye yoluyla Müslüman tüccarların, özellikle 20. yüzyılın başlarında ülkelerindeki siyasi gelişmeleri etkileyebilme fırsatını yakaladıklarını da ileri sürer.[59] Öte yandan kendisi büyük ölçüde Ortadoğu'da Bereketli Hilal'in doğu kısmına odaklanmıştır ve Batı ve Kuzey Anadolu ve Mısır'da tüccarların dış ticaretteki rolünün sınırlı olduğunun altını çizer. Hilalin batısında Müslüman tüccarların dış ticaretteki konumları da görece zayıftır. Bunun tek istisnası Müslüman girişimcilerin önemli gelişme gösterdiği Beyrut'tur. Batı Anadolu ve Akdeniz'in liman şehirleri için Gilbar yukarıda özetlediğimiz geleneksel savları tekrar eder ve ekonomik ve ticari ilerlemenin önündeki esas engel olarak devleti işaret eder. Yani tüccar sınıfının yürümekte olan faaliyetlerini durma noktasına getiren, gücünü alacağı bir temel olarak güçlü bir Müslüman burjuvazi istemeyen Osmanlı Devleti gibi, 1920'li yıllarda ortaya çıkan ulus-devletlerdir.[60] Öte yandan kendisinin bu iddiaları Ortadoğu ekonomisinde Müslüman bir tüccar sınıfının mevcudiyetiyle ilgili önemli so-

dar Müslümanların ekonomideki yeri üzerine geleneksel söylemi bir dereceye kadar tekrar etse de anlattıkları Müslüman sınıfların İzmir'in ekonomik ve toplumsal hayatına etkin bir şekilde katıldıklarını gayet iyi ortaya koymaktadır. "Bilinmeyen Bir Cemaatin Portresi: Müslümanlar, Fikret Yılmaz'la Söyleşi", ed. Marie-Carmen Smyanelis, *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent Mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, s. 71.

58 Gad G. Gilbar, "The Muslim Big Merchant-Entrepreneurs of the Middle East, 1860-1914", *Die Welt des Islams*, Cilt XVIII/1, 2003, s. 9.

59 *A.g.e.*, s. 21.

60 *A.g.e.*, s. 27, 31.

rular doğurmuş ve Avrupa ile Levanten liman şehirleri arasındaki ticaretin dışındaki ekonomik faaliyetler ile ilgili yeni araştırmalar yapılmaya başlanmasını teşvik etmiştir.

Benzer bir şekilde Ayhan Aktar, İstanbul'da 1868 ile 1938 yılları arasında ekonomik faaliyetler ve mesleklerle ilgili bilgi derlemek için *Annuaire Oriental* dergisinden yararlanmıştır. Aktar *Annuaire Oriental*'in ihtiva ettiği bölgelere dikkat çeker. Bu seçkinin Müslüman tüccarların faaliyet göstermesinin en olası olduğu Eminönü, Kapalıçarşı ve Sultanhamam gibi yerleri de kayda aldığını söyler. Bu geleneksel yerlerin tersine Galata ve Beyoğlu gayr-i Müslimlerin yanı sıra Müslümanların da yoğun oldukları yerlerdir. Buna göre 19. yüzyıldaki modernizasyon süreci boyunca Osmanlı şehirlerinde "ikili bir yapı" ortaya çıkar.[61] Gayr-i Müslim tüccar sınıfının Osmanlı ekonomisinin dünya piyasalarıyla bütünleşmesi sürecindeki hâkim konumunu vurgulamanın yanı sıra Aktar ayrıca geleneksel sektörlerin ortadan kaybolmadığına dikkat çeker. Bunun yerine bu dönüşüm sürecine uyum sağlamışlardır ve mevcudiyetleri *Annuaire Oriental*'in "sarı sayfalar"ında görülebilir. Bu kaynaklardaki bilgiler geleneksel alandaki esnaf sayısının azalmadığını, tersine arttığını ortaya koymaktadır. Aktar'a göre bu süreçte bir çözülme yaşayan, esnafları köklü değişimlerden koruma işlevi gören lonca teşkilatıdır. Öte yandan lonca üyeleri yok olmamış ve piyasada faaliyet göstermeye devam etmişlerdir.[62] Ak-

---

61 Ayhan Aktar, "Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'Sarı Sayfalar': İstanbul'da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938", *Türk Milliyetçiliği, Gayr-i Müslimler ve Ekonomik Dönüşüm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), s. 170.

62 *A.g.e.*, s. 175, 193, 196-197. Aktar sadece İstanbul'a odaklanmaz, İzmir ve Bursa gibi başka şehirlerle de karşılaştırmalar yapar. Ayrıca bkz. Ayhan Aktar, "Bursa'da Devlet ve Ekonomi", *Türk Milliyetçiliği, Gayr-i Müslimler ve Ekonomik Dönüşüm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), s. 224. Yediyıldız da Müslümanların, ticari faaliyet alanında gayr-i Müslimler karşısında geri adım atsalar da sanayi alanında varlıklarını sürdürdüklerini iddia etmektedir. Yediyıldız makalesinde Bursa'daki ipek sanayisini ele almış ve Müslümanların ekonomideki yerlerini koruduklarını ileri sürmüştür. Türkiye'de İslâmcılığın yükselmesinin ürünlerinden biri olan bu makale her ne kadar İslâm'ın ekonomik gelişim ve girişimciliğin önünde bir engel olmadığı görüşünü savunmak için yazılmış olsa da arşiv kaynaklarına atıfta bulunmaktadır. M. Asım Yediyıldız,

tar'a göre bu iki ayrı toplumsal grup yan yana, ama birbirinden yalıtılmış bir halde yaşamıştır ve birbirlerinden farklı kültürlere ve zevklere sahiptir. Öte yandan 20. yüzyılın başlamasıyla ve Osmanlı Boykot Hareketi sırasında bu toplumsal gruplar karşı karşıya gelmiştir.

Mataracı 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Müslüman burjuvazinin varlığını ve faaliyetlerini ortaya koyan bir başka kaynak kullanır. Mataracı çalışmasında Müslüman bir tüccar ailenin mektuplarını inceler.[63] Rize, İstanbul ve Manchester'da yerleşik üç girişimci kardeş işlerini yürütürken bir yandan birbiriyle mektuplaşırlar. Her ne kadar Mataracı, Müslüman tüccar sınıfının önemini yok sayan mevcut literatürden oldukça etkilenmiş olsa da söz konusu mektupları, "Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde ve dışında ticaretle iştigal eden Müslüman bir burjuva sınıfının mevcudiyetini tasdik eden" örnekler olarak kavramsallaştırır.[64] İslâm'ın katı bir şekilde belirlediği ve İmparatorluk içerisindeki gayr-i Müslim tüccarlarla olan ilişkilerine dayalı bu tüccarların kimlikleri, Osmanlı Boykot Hareketi ile ilgili elinizdeki alan çalışması için önem arz etmektedir.

Göçek'e benzer şekilde Karpat da Osmanlı orta sınıfının toplumdaki etnik ve dinî bölünmelerle uyumlu bir şekilde iki gruba bölünmüş olduğunu ileri sürer. Öte yandan Karpat'a göre Müslüman burjuvazi devlet bürokratlarından değil taşralı tüccar sınıfı, toprak sahipleri ve eşraftan oluşmaktadır. Karpat ayrıca gayr-i Müslim cemaatlerin 19. yüzyılın ıslahat fermanları sayesinde edindikleri ayrıcalıkların Müslümanlar arasında yoğun tepkilere yol açtığını söyler. Müslüman orta sınıflar bu reformları ve ayrıcalıkları kendilerinin sahip olmadıkları, gayr-i Müslimlere tanınan ekonomik bir bağımsızlık olarak görmektedir. Quataert gibi Karpat da yerel perakende ticaretin Müslümanla-

---

"XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sanayi ve Ticaretinde Gayr-i Müslimlerin Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt IV, s. 4, 1992, s. 273-280.

63 Aliye F. Mataracı, *Trade Letters as Instances of Economy, Ideology and Subjectivity* (Istanbul: Ottoman Bank Archives and Research Center, 2005).

64 *A.g.e.*, s. 8.

rın denetiminde olduğunu belirtir. Osmanlı orta sınıfının Müslüman ve gayr-i Müslim muadilleri arasındaki bölünme, kaybedilen Osmanlı topraklarından sürekli surette göç eden Müslüman nüfus nedeniyle daha da genişlemiştir. Sadece Müslümanların nüfustaki oranı artmamış, bu yeni orta sınıfın "kültürel-ideolojik yönelimleri" de değişmiştir.[65] Eğitim, modern medya ve yeni tip derneklerin hızla yaygınlaşması, orta sınıflara menfaatlerini ifade etmenin ve kimliklerini dönüştürebilmenin altyapısını sağlamıştır. Karpat İslâmcılık, Osmanlıcılık ve milliyetçilik gibi farklı ideolojik duruş ve programları da büyümekte olan orta sınıfın ve bu sınıfın taleplerinin bir ifadesi olarak görür.[66]

Sonuç olarak taşrada ekonomik kaynaklara ve örgütlü bir sivil topluma sahip Müslüman bir burjuvazinin mevcut olduğu söylenebilir. Modern bir eğitim sistemi, ulaşım, basın, sanayi, hayır kurumları ve benzeri gibi devlet elitinin modernleşme yolundaki reformları da Müslüman orta sınıfın güçlenmesine katkıda bulunmuştu. Osmanlı orta sınıfının gayr-i Müslim ve Müslüman unsurları arasındaki ayrılık, müstakbel ekonomik ve siyasal gelişmeler için hayati öneme sahipti. Politik İslâm'ın yükselişi ve 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında alt ve orta sınıflar arasında bir ideoloji olarak popülerleşmesi artış göstermişti. Öte yandan bu bölünme İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde, Milli İktisat teorileri ve politikaları gündeme girdiğinde daha da önemli hale geldi. Osmanlı orta sınıfının bu iki kısmı arasındaki gerilim ve mücadele gün yüzüne çıktı. 1908 Osmanlı Boykotu sırasında tüccar sınıfı bu hareket içerisinde gönüllü olarak yer almamıştı. Boykot edilen taraflarla ekonomik bağlantılara sahip olan tüccarlar bu ilişkilerini korumak istediler. 1908 ve 1909 yıllarındaki boykot Avusturya ve Bulgaristan'a karşıydı ve 1908 Devrimi'nin kardeşlik ortamı içinde gerçekleşmişti. Ne var ki, özellikle Balkan Savaşı'ndan sonra Müslüman tüccar sınıfı farklı etnik ve dinî cemaatler arasındaki ekonomik ve toplumsal çatış-

65 Kemal Karpat, *The Politicization of Islam Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, s. 97.

66 *A.g.e.*, s. 103.

malarda etkin hale geldi. Bu nedenle elinizdeki çalışma Müslüman tüccarları toplumsal bir hareket içerisinde toplumsal özneler olarak değerlendirecektir.

Bu yeni gelişmelerden etkilenen diğer toplumsal aktörler tarihsel sürece derinden etki etti. Öncelikle şu belirtilmelidir ki devlet eliti ve gayr-i Müslim burjuvazi içerisinde her biri başka amaçlara sahip farklı dinamikler ve gruplar her daim mevcut olmuştu. İkinci olarak işçi sınıfı, taşralı Müslüman esnaf, küçük burjuvazi ve meslek sahipleri gibi toplumun farklı kesimleri de kendi üzerlerine düşen rolleri oynamışlardı. Bu grupları ve sınıfları bu döneme dair yapılan çalışmalardan hariç tutmak dönemin yanlış yorumlanmasına neden olacaktır; dolayısıyla bu çalışma Müslüman tüccar sınıfını ve işçi sınıfını tarihsel bağlamına yerleştirmeye çalışacak ve bunların toplumsal hareket içerisindeki yerini değerlendirecektir.

Müslüman İşçi Sınıfı

Türkiye üzerine tarihyazımı, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de alt sınıflar üzerine yeterli bilgi olmadığını tekrar edip durur. Birçok çalışmaya göre bu bilgi yetersizliği Osmanlı işçi sınıfının bir tarihinin olmamasından, hatta İmparatorlukta bir işçi sınıfının olmamasından kaynaklanmaktadır. Türkiye işçi sınıfının tarihi üzerine birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen genç akademisyenler hâlâ mevcut literatürün "sefaletinden" bahsediyorlar.[67] Türkiye işçi sınıfının tarihiyle ilgilenen akademisyenler, tarihçiler asıl olarak devlet ve siyaset adamlarının faaliyetleriyle iştigal ettikleri için söz konusu "sefalet"i bunların zihniyetiyle ilişkilendirmektedirler. Tarihçiler, bu nedenle işçi sınıfının tarihiyle ilgilenmemektedirler.[68] Zihniyetin

67 Yüksel Akkaya, "Türkiye'de Emek Tarihinin Sefaleti Üzerine Bazı Notlar", *Toplum ve Bilim*, No. 91, Kış 2001/2002, s. 285-294; Yiğit Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, No. 2, Sonbahar 2005, s. 75.

68 Donald Quataert, "Giriş", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler (1839-1950)*, ed. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher (İstanbul: İletişim Yayınları, 1988), s. 14.

dışında, emek tarihiyle ilgilenen akademisyenler kısır oldukları söylenen kaynaklar ve arşivlerle ilgili sıkıntılardan da bahsetmektedirler.[69]

Emek tarihine ilgi, Türkiye'de toplumsal ve solcu siyasal hareketler güç kazandığında başladı. 1960'lı ve 1970'li yıllarda yapılan çalışmalar büyük oranda işçi hareketlerine ve örgütlerine odaklanmıştı. Bunun öncesinde işçi sınıfı tarihi amatör tarihçilere, gazetecilere ve sendika aktivistlerine terk edilmişti. Bunların çalışmaları işçi hareketlerini ve işçilerin sendikalar ve siyasal örgütler kurma yönündeki ilk girişimlerini gün yüzüne çıkarmıştı. Hüseyin Avni Şanda 1935 yılında, Balkanlar ve Ortadoğu'da işçi grevlerinin arttığı dönemlerden biri olan 1908 Grev Dalgası ile ilgili çalışma yayınlamıştı.[70] Şanda bu çalışmasında 1908 Grevlerinin farklı sanayi ve hizmet sektörlerinin faaliyetleri, kadın ve çocuk emeği, yabancı sermaye, devletin baskısı, siyasal elitin işçilere yönelik tavrı, işçi örgütlenmeleri ve saire gibi değişik veçhelerini incelemişti. 1951 yılında Lütfi Erişçi Türkiye işçi sınıfı üzerine bir kitapçık yayınladı. Onun kitabı da Hüseyin Avni'nin çalışmasıyla benzer nitelikteydi ve genel olarak emek mücadelelerinde mesleki ve siyasi örgütlere odaklanmaktaydı.[71] Her iki yazar da Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'deki emek mücadelelerini yarı sömürgecilikle ilintili bir şekilde bağlamsallaştırmışlardı. Bu iki çalışmaya ek olarak Kemal Sülker de Türkiye'deki sendikalar üzerine çalışmasında işçi sınıfının ve emek mücadelesinin tarihinden bahsetmişti.[72]

Bu erken dönem çalışmaları, söz konusu yazarların birçoğunun makaleleri ayrıca gazetelerde de yayınlandıysa da Türkiye üzerine tarihyazımında önemli bir etki bırakmadı. Öte yandan

---

69 Bu konuda ve yeni bir emek tarihçileri kuşağı üzerine yapılan yeni bir değerlendirme için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "Sefaletten İhyaya: Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi ve E.P. Thompson", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, No. 17, Bahar 2014, s. 201-221.

70 Hüseyin Avni [Şanda], *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar* (İstanbul: Akşam Matbaası, 1935).

71 Lütfi Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (özet olarak)* (İstanbul: Kutulmuş Basımevi, 1951).

72 Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık* (İstanbul: 1955).

toplumsal ve siyasal hareketlerin Türkiye'de 1960'lı yıllardan sonra bir canlanma yaşamasıyla aktivistler ve genç akademisyenler konuyla daha fazla ilgilenmeye başladı. Bu şartlar altında iki önemli çalışma ortaya çıktı. Bunlardan ilki Sülker'in kendi araştırmasının devamı niteliğindeki çalışması olmakla birlikte çok daha düzenlidir.[73] İkincisi Oya Sencer'in [Baydar] işçi hareketleri ve örgütlenmeleri ile ilgili bilgileri daha önce benzeri görülmemiş ayrıntıda ve ölçekte bir araya getiren çalışmasıdır.[74] Her ne kadar bu doktora tezi siyasi nedenlerden ötürü Sencer'in doktora derecesini almasına ilk elde imkân vermemiş ve siyasi nedenlerle reddedilmiştir. Kitap olarak yayınlanan bu çalışma birincil kaynaklar üzerine dayanıyordu. Bu tezin ve kitabın hikâyesi aynı zamanda üniversite çevrelerindeki tarihçilerin neden işçi sınıfı tarihi çalışmaktan kaçındıklarını da göstermektedir.

İşçiler ve sosyalistler arasındaki ilişki, bu çalışmaların ilgilendiği bir başka konudur. 1970'li yıllarda Türkçeye çevrilen Rozaliyev, Şnurov ve Şişmanov gibi sosyalist Türkologların çalışmaları, işçi sınıfı hareketlerini tarihsel sürecin muayyen bir sonucu olarak ele almıştı. Buna göre Türkiye'deki sanayileşme süreci bir işçi sınıfı doğurmuş ve bu işçi sınıfı da ülkedeki sosyalizmin öncüsü olmuştu. Bu kitaplar açık bir şekilde uluslararası emek tarihinin Türk bir versiyonundan başka bir şey değildir ve bu nedenle ne ayrıntılı bilgi içermekte ne de derinlemesine bir araştırmaya dayanmaktadırlar.[75] Öte yandan tarihyazımının alt sınıfları adeta görmezden geldiği ve anlatılarına dâhil etmediği bir dönemde emek tarihiyle ilgili önemli bilgiler ve belirli bir bakış açısı sunmaktadırlar. 1970'li yıllarda ya-

73 Kemal Sülker, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1968).

74 Oya Sencer [Baydar], *Türkiye'de İşçi Sınıfı-Doğuşu ve Yapısı* (İstanbul: Habora Kitabevi, 1969).

75 A. Şnurov ve Y. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları* (İstanbul: Ant Yayınları, 1970); A. Şnurov, *Türkiye Proletaryası* (İstanbul: Yar Yayınları, 1973); Y. N. Rozaliev, *Türkiye Sanayi Proletaryası* (İstanbul: Yar Yayınları, 1974); Y. N. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri* (İstanbul: Onur Yayınları, 1978); Dimitır Şişmanov, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi Kısa Tarih (1908-1965)* (İstanbul: Belge Yayınları, 1978).

yınlanan sayısız süreli yayın, bu bahsettiğimiz kitapların genel bulgularını basitleştirip tekrar ettiler. Bu siyasal eğilim emek tarihinin indirgemeci olduğu yönündeki akademik eleştirilerin önünü açtıysa da bu sürecin sonucunda önemli miktarda bir bilgi birikimi oluşmuştu.[76] Dahası siyasi dergilerde yer bulan tarihler sadece tekrardan ibaret değildi. Örneğin Zafer Toprak dönemin sosyalist dergilerden birinde bir makale yayınlamış ve bu suretle 1908 Grevleri hakkındaki literatüre çok önemli bir katkıda bulunmuştu.[77]

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'deki işçi sınıfı üzerine yapılan bu çalışmaların çoğu sendikaların faaliyetleri, örgütlü girişimler, siyasi mücadeleler, liderlerin yaptıkları ettikleri ve grevleri konu alırlar. Öte yandan işçi sınıfı tarihini sözü edilen bu alanlarla sınırlama eğilimi Türk tarihyazıcılığına münhasır değil, emek tarihinin genel geçer bir temayülüdür.[78] Günlük yaşam, toplumsal cinsiyet, etnisite ve ırk, kültür, din, kimlik ve benzeri gibi işçi sınıfının farklı veçhelerinin tarihyazımına bir yenilik olarak girişi özellikle 1960'lardan sonradır.

Genel anlamda aydınların ve akademisyenlerin çalışmalarında işçi sınıfından bahsedilmesi ancak Türkiye'deki sosyalist düşünceyle ilgili tartışmalar çerçevesinde gerçekleşmişti. Entelektüel tarih, toplumsal ve kültürel çalışmalarla karşılaştırıldığında Türkiye üzerine tarihyazımının en gelişmiş alanlarından biridir. Tarihçiler ve siyaset bilimciler işçi sınıfından genellikle entelektüel çevrelerdeki sosyalist düşünceyi analiz ederken bahsederler. Mevcut literatür sosyalist düşüncenin birkaç kişiyle sınırlı olduğunu iddia eder. Dahası iddia edilir ki bunlardan bazıları –Hüseyin Hilmi (*İştirakçi*) gibi– sosyalizmin ger-

---

76 İki çalışma bu birikimin bir sonucu olarak görülebilir: Tüm İktisatçılar Birliği, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, (Ankara: TİB, 1976); ve *Resimli Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, cilt I-II-III, ed. Süleyman Üstün ve Yücel Yaman, resimlendiren Tan Oral (İstanbul: Vardiya Yayınları, 1975).

77 Hakkı Onur [Zafer Toprak], "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, No. 2, Mart 1977, s. 277-295.

78 İşçi sınıfı üzerine tarihyazımındaki farklı eğilimlerin bir tasnifi için bkz. Marcel van der Linden, "Labour History: The Old, the New and the Global", *African Studies*, cilt LXVI, no. 2-3, Ağustos-Aralık 2007, s. 169.

çekte ne olduğundan bile bihaberdir. Bunun nedeni söylendiğine göre sosyalizmin Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal bir tabanı olmamasıdır. Başka bir deyişle Osmanlı İmparatorluğu'nda bir sanayi devrimi gerçekleşmemiştir ve dolayısıyla ülkede sosyalist bir ideolojinin doğuşunu tetikleyebilecek büyüklükte bir işçi sınıfı kitlesi yoktur. Ülkede sermaye-emek çelişkisi gibi bir şey söz konusu değildir.[79]

Bu savlar işçi sınıfının belirli bir tanımından yola çıkarlar. Türk tarihyazıcılığı işçi sınıfını büyük ölçüde modern sanayi kuruluşlarında çalışan bir kitle olarak görmektedir.[80] Mesela ulaşım gibi hizmet sektöründe faaliyet gösteren işçiler bile işçi sınıfının mensubu olarak sayılmazlar. Yani bir işçi sınıfı mensubu ancak ve ancak mavi yakalı bir işçidir. Bu yaklaşım da Türkiye üzerine tarihyazıcılığına mahsus değildir. Marcel van der Linden işçi sınıfı hakkında yazılanların büyük kısmının "özgür" ücretlileri temel aldığını söyler. Fakat ona göre işçi sınıfı farklı emek tiplerinden oluşmaktadır. Özgür olmayan emeğin bile kapitalist üretim tarzında yeri olabileceğinin altını çizer. Linden'e göre asıl nokta emeğin metalaştırılmasıdır ve "metalaştırma birçok farklı biçimde olabilir".[81]

---

79 Aclan Sayılgan, *Türkiye'de Sol Hareketler* (İstanbul: 1972), s. 70-72; İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Komünist Hareketler* (İstanbul: 1973), s. 16-17, 34; Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasi Partilerin Sosyal Temelleri* (İstanbul: 1974), s. 55-58; Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, ed. Erik J. Zürcher ve Mete Tunçay (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), s. 16-17; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: 1992), s. 206-207; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)* (İstanbul: BDS, 1991), s. 22.

80 Bu konuda yeni bir değerlendirme için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı, Tarihyazımı ve Sınıf Bilinci", *Toplumsal Tarih*, s. 245, Mayıs 2014, s. 24-29.

81 Marcel van der Linden, "Labour History as the History of Multitudes", *Labour/Le Travail*, no. 53, Sonbahar 2003, s. 235-43. Aynı şekilde Hanagan ve van der Linden emeğin tanımının "işsizler ve yarı zamanlı çalışanların yanı sıra çıraklar, tutsak emekçiler, askerler, sözleşmeliler, serfler, hapishane işçileri, köleler gibi tüm zorla çalıştırılanları da" kapsaması gerektiğini söylerler. Michael Hanagan ve Marcel van der Linden, "New Approaches to Global Labor History", *International Labor and Working-Class History*, no. 66, Sonbahar 2004, s. 1.

Benzer düşünce ekollerinden gelen akademisyenler de farklı tanımlara ve tasniflere sahip olabiliyorlar. Örneğin E. J. Hobsbawm, 19. yüzyılın sonunun işçi sınıfının oluştuğu dönem olduğuna işaret eder. Bu yaklaşım sonrasında belirli bir yaşam biçimi ve kültürü oluşturacak olan, modern sanayide çalışan mavi yakalı işçileri temel almaktadır.[82] Öte yanda E. P. Thompson, kendi işçi sınıfı tanımını sanayi emeğiyle sınırlamamıştır. İngiliz işçi sınıfının oluşumu ile ilgili çığır açan çalışması asıl olarak 18. yüzyılın deneyimleri üzerinde durur ve tam da 19. yüzyılın başladığı dönemde biter. Thompson, bu dönemde artık önemleri azalan zanaatkârlar gibi işçi sınıfının çeşitli kesimleri ve bunların deneyimleri ve bilinçleri ile ilgilenmiştir. Yapısalcı tanımların tersine sınıfı tarihsel bir olgu olarak almış ve işçilerin kendi oluşum süreçlerinin nasıl etkin ve bilinçli bir aktörü olduklarını ortaya koymuştur. Bu nedenle işçi sınıfının tarihsel süreçte bir özne olarak ortaya çıkmalarının vesilesi olan gerçek deneyimlerine odaklanmıştır.[83] Bu bağlamda bu çalışmanın devamında söz konusu hareket içerisindeki katkıları tartışılırken Osmanlı İmparatorluğu'nun liman işçileri, başka bir deyişle "Boykot Hareketi'nin kahramanları" da sınıflarının oluşumu çerçevesinde değerlendirilecektir.

Her ne kadar Thompson kitabında zaman zaman niteliksiz işçiler, gündelikçiler, yoksullar ve tarım emekçileri gibi işçi sınıfının farklı kesimlerinden bahsetse de büyük oranda kalifiye zanaatkârlara odaklanmakla itham edilmektedir.[84] Yukarıda bahsedildiği üzere Türkiye üzerine literatür sanayi emekçileri ile zanaatkârlar, yani lonca işçileri arasında keskin bir ayrım yaptığından bu nokta önemlidir.[85] Bu ayrımın altında yatan

82 Eric J. Hobsbawm, "The Making of the Working Class, 1870-1914", *Worlds of Labour* (Londra: 1984).

83 E. P. Thompson, *The Making of the English Working-Class* (Londra: 1963) [*İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (İstanbul: Birikim Yayınları, 2004)].

84 Geoff Eley, "Edward Thompson, Social History and Political Culture: The Making of a Working-class Public, 1780-1850", *E.P. Thompson Critical Perspectives*, Ed. Harvey J. Kaye ve Keith McClelland (Philadelphia: Temple, 1990), s. 24.

85 Bazı eleştirmenler Thompson'u işçi sınıfının mücadelesinden çok zanaatkârların faaliyetlerine odaklanmakla itham ederler. Örneğin bkz. Craig Calhoun,

varsayım, kapitalizmi sanayi devrimiyle bir tutan varsayımdır. Dolayısıyla birçok Türk tarihçiye göre Türkiye'de 20. yüzyılın ortalarına kadar bir sanayinin varlığından bahsedilemeyeceğinden kapitalizmden, burjuvaziden ve işçi sınıfından bahsetmek mantıksızdır. Bunlara göre Türkiye örneği, sınıf ve toplumsal özne gibi mefhumların mevcut olmadığı özgün bir örnektir.[86] Öte yandan Sewell'in söylediği üzere 1871 Paris Komünü gerçekleşene kadar sınıf bilincine sahip işçi hareketleri fabrikaların ve sanayinin bir sonucu değildir. Bu dönem öncesi işçiler büyük oranda zanaatkârdır. Fakat Sewell, kapitalizm ve yeni sömürü pratikleri, makinelerin icadından çok önce zanaatları dönüştürdüğünden bu dönemde şehirlerde artık "geleneksel" bir zanaatkârlıktan bahsetmenin mümkün olmadığının da altını çizer.[87] Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda toplum-

---

The Question of Class Struggle: Social Foundations of Popular Radicalism during the Industrial Revolution (Chicago: University of Chicago Press, 1982). Calhoun'a göre Thompson'un ele aldığı insanlar işçi değil, sadece yok olmakta olan zanaatkârlardır. Dolayısıyla kendisinin eleştirisi Eley'inkinden oldukça farklıdır ve Türk tarihyazımının yaklaşımına daha yakındır.

86 Bu iddia Türkiye üzerine tarihyazımına has değildir. Bu tür iddialar genellikle belirli bir ülkenin "doğru düzgün" bir modernizasyon süreci yaşamış ideal bir modelle karşılaştırılmasına dayanırlar. Bu ülke genellikle Büyük Britanya'dır. Örneğin benzer bir eğilim burjuvazinin ulusal tarih içerisindeki yeriyle ilgili olarak Alman tarihyazımında da ortaya çıkmıştır. Almanya'nın kendisine has bir gelişim çizgisi olduğu yaygın bir biçimde iddia edilmektedir (*sonderweg* ya da özel yol). Kabaca söylemek gerekirse Alman burjuvazisi toprak sahibi aristokrasi (junkerlar) karşısında zayıf ve çekingendir ve bu nedenle bu sınıfa karşı girişmesi beklenen mücadelesinde başarısız olmuştur. Bu görüşün bir eleştirisi için bkz. David Blackbourn ve Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany* (Oxford: Oxford University Press, 1984). Bu yaklaşım İngiltere'de kapitalizmin ortaya çıkışı sırasında yükselen burjuvazi ile toprak sahibi aristokrasi arasında bir mücadele olduğunu farz eder. Ama birçok çalışma bu teoriyi çürütmüş ve kırsal bölgelerde ve tarımda kapitalist ilişkilerin nasıl ortaya çıktığını göstermiştir. Robert Brenner, "The Agrarian Roots of European Capitalism", *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, H. Aston ve C.H.E. Philpin (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 213-327; Ellen Meiksins Wood, *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States* (Londra: Verso, 1991).

87 William H. Sewell, Jr., "Artisans and Factory Workers, and the Formation of the French Working Class, 1789-1848", *Working-Class Formation: Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States*, ed. Ira Katznelson ve Aristide R. Zolberg (Princeton: Princeton University Press, 1986), s. 50-51.

sal sınıfları analiz edebilmek için sanayileşmenin düzeyine değil kapitalist ilişkilerin gelişmişliğine bakmak gerekmektedir.

Christopher H. Johnson proleterleşmenin sadece teknolojik ilerlemenin bir sonucu olmadığını belirtir. İş bölümü ve uzmanlaşma, üretim araçları ve bilgisi üzerindeki kontrolün gittikçe artması, emeğin disipline edilmesi ve yedek işçi ordusunun sürekli varlığı gibi olguların hepsi modern sanayinin ortaya çıkışından önce mevcuttur.[88] Dolayısıyla sanayi devriminden önce kapitalizm zaten birçok zanaatkârı ve ustayı proletere dönüştürmüştür. Üreticiler üretim araçlarının mülkiyetini ve bunlar üzerindeki denetimlerini yitirmiştir. Üreticilerin üretim araçlarından kopması onları ücretli emekçilere dönüştürmüştür.[89] Birer kapitalist olmayı başaramayan usta zanaatkârların çoğu üretim araçları üzerindeki denetimini kaybeder. "Kapitalizm ve proleterleşme aynı tarihsel olgunun iki ayrı tezahürüdür" ve işçi sınıfının oluşumuna giden birden çok yol mevcuttur.[90] Dahası Raphael Samuel, kapitalizmle birlikte sadece fabrika sisteminin yeni bir üretim biçimi olarak ortaya çıkmadığını, küçük üreticilerin sayısının da bu dönemde arttığını belirtir. Samuel kapitalizmin eşitsiz ve bileşik bir gelişim gösterdiğinden bahseder ve Victoria Dönemi'nin (1837-1901) ortalarında, Britanya'da buhar gücüne ihtiyaç duyan alanlarla el becerisi isteyen zanaatların nasıl el ele gittiğini ortaya koyar.[91]

---

88 Christopher H. Johnson, "Patterns of Proletarianization: Parisian Tailors and Lodéve Woolens Workers", *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, ed. John M. Merriman (Londra: Holmes and Meier, 1979), s. 67.

89 Ronald Aminzade, "The Transformation of Social Solidarities in Nineteenth-Century Toulouse", *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, s. 102.

90 "Introduction", *The Workplace before the Factory: Artisans and Proletarians 1500-1800*, ed. Thomas Max Safley ve Leonard N. Rosenband (Ithaca: Cornell University Press, 1993), s. 6-10.

91 Raphael Samuel, "Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in mid-Victorian Britain", *History Workshop*, No. 3, Bahar 1977, s. 8, 39. Samuel'e göre "19. yüzyıl kapitalizmi çeşitli şekillerde büyümüştü. Bir üretim kolundaki makineleşmeye genellikle bir diğerindeki yoğuşma; büyük firmaların büyümelerine küçük üretim birimlerinin çoğalması; üretimin fabrikalarda yoğunlaşmasına evde yapılan parça başı işlerin yaygınlaşması eşlik ediyordu".

Başka bir deyişle büyük sanayi tesislerinin olmaması, her koşulda işçi sınıfı ve işçi sınıfı hareketlerinin olmayacağı anlamına gelmez.

Türk tarihyazıcılığının emek ve alt sınıfların tarihinden ve toplumun farklı kesimlerini özne olarak görmekten uzak durmasının nedeni vehim ve teorik varsayımlara dayanmaktadır. Öte yandan farklı teorik bakış ve yaklaşımlar Osmanlı ve Türk tarihinin seyrinde farklı sınıfların tarihine de ışık tutabilirler. Bu bağlamda Şam'daki zanaat ustalarının mücadeleleri üzerine yazan Sherry Vatter'in makaleleri çok önemli bir katkıdır. Vatter'in çalışması loncaların yapısının ve zanaatkârlığa dayalı üretimin, emek mücadelesi ve işçi sınıfının ortaya çıkmasında herhangi bir engel teşkil etmeyeceğini göstermiştir. Dahası loncaların geleneksel örgütlenme yapısı ve geleneksel iktisadi ve toplumsal duyarlılıkları bunların mücadelelerini kolaylaştırmış ve meşrulaştırmıştır.[92]

Kültür, Sınıf Bilinci ve İslâm

Bu çalışma, toplumun farklı kesimleri ve farklı toplumsal sınıfların İmparatorluk çapında bir toplumsal harekette nasıl merkezi bir rol oynadıklarını ve "milli dava" kılıfı altında kendilerini ve kendi özel çıkarlarını nasıl temsil ettiklerini ele alacaktır. Söz gelimi liman işçilerinin Boykot Hareketi içerisindeki faaliyetleri, bir lonca teşkilatının genel olarak modernizasyon sürecinde ve özel olarak Boykot Hareketi sırasında kendisini nasıl dönüştürdüğünü gösteren bir örnektir. Bu işçiler İmparatorluk çapında bir ağ inşa etmeyi bile başarabilmişlerdi. Yüzyıllardır süren liman işçilerinin lonca geleneğinin 20. yüzyılın başlarına kadar dönüşerek ve değişerek yaşayabildiği ileri sürülebi-

92 Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketi, 1850-1914", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 55-9; "Millitant Journeymen in Nineteenth-Century Damascus: Implications for the Middle Eastern Labor History Agenda", *Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies* (Albany: State University of New York Press, 1994), s. 1-20.

lir. Özellikle emekçi sınıfları barındıran loncaların modernizasyon sürecinde yok olduğu iddialarının tersine bunların mirası ölmemişti. Öte yandan örgütlerinin ve söylemlerinin değişen şartlara gayet iyi bir şekilde uyum sağladığı oldukça aşikârdır.

Ne yazık ki Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye üzerine tarihyazımı, 19. yüzyılda loncaların yapısının dönüşümü üzerine bir analiz ve değerlendirme yapmak için yeterli bilgi sağlamamaktadır. Müslüman şehir eşrafı ve tüccarlarının bu modernizasyon süreci ve dünya kapitalist ekonomisiyle bütünleşmeyle nasıl baş ettiklerine dair de elimizde yeterli bilgi yok. Quataert'in çalışmaları sayesinde Osmanlı imalat sektörünün sanayi devrimi çağında tamamen yok olmadığını biliyoruz. Yukarıda bahsedildiği üzere Osmanlı ekonomisindeki bazı sektörler yeni ortaya çıkan fırsatlardan yararlanmayı başarırken bazıları bunu yapamamıştı. Quataert'in söylediği gibi her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisindeki yeri küçülse de toplam üretimi azalmamıştı. Nasıl ki Osmanlı İmparatorluğu'nun "gerilemesi" toprak kaybı ve uluslararası güç dengesi mevzubahis olduğunda bir gerçeklik teşkil ediyor ama bu dönemde devlet hiç olmadığı kadar güçlenmiş ve "ilerlemişse", iktisadi olarak dünya piyasalarına bağımlılığı artan imparatorlukta maliye göreli olarak kaybetse de ekonomi zenginleşmişti. İmalat ve üretim lonca yapısının düzenlemelerini ve sınırlamalarını aşmıştı. Quataert imalatın bir fabrikada makinelerle yapılan bir üretim olmak zorunda olmadığını belirtmiş ve yerli tüccarların kapitalist ekonomiyle bütünleşmeyle sonuçlanan dönüşüm sürecine nasıl adapte olduklarını göstermişti.[93]

Yukarıda belirtildiği üzere Müslüman/Türk tüccar sınıfı ve şehir ileri gelenleri üzerine yeterli ve doyurucu bir bilgi birikimi yok şu an elimizde. Ayrıca geniş çevrelerce Türkiye tarihinde, Batı tarihinde bulunanlar gibi, toprak aristokrasisi ve devlete karşı mücadele edip nihayetinde ülkesine demokrasi getirenlere benzer bir burjuva sınıfının olmadığı da iddia edilmektedir. Öte yandan günümüzde İngiltere'de kapitalizmin ortaya çıkışıyla ilgili literatür ve Fransız Devrimi üzerine revizyonist

93 Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution.*

literatür bu teorik kabulleri yıkmaktadır.[94] Bu bağlamda Türk tarihyazıcılığı tüccar sınıfının Batı tarzı bir yaşam sürmesi gerektiğini varsaymış ve büyük ölçüde gündelik yaşam ve kültürdeki Batılı öğeleri aramıştır. Sonuç olarak özel mülkiyet, metalaşma süreci, ticarileşmiş toplumsal ve ekonomik ilişkiler, yaşam tarzının Batılı olmayan dönüşümü gibi unsurlar tarihçilerin gündemine gelmemiştir. Müslüman tüccarların, toprak sahiplerinin ve girişimcilerin analizini yapmak için bunların ticaret ağlarına, yabancı ve gayr-i Müslim burjuvaziyle ilişkilerine, toplumsal ilişkilerine, üretim ilişkilerine, yaşam tarzlarına ve büyük ölçüde Müslüman kimliğine dayanan sınıf söylemlerine dair daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir.[95]

94 Söz konusu literatür üzerine iyi bir inceleme için bkz. George C. Comninel, *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge* (Londra: Verso, 1987).

95 Benzer bir şekilde kayda değer sayıda Alman tarihçi, Alman burjuvazisini Junkerlerin kültürünü kabul etmekle ve Bismark'ın yukarıdan aşağıya devrimi karşısında ödün vermekle itham etmişlerdir. Sonuç olarak bu tarihçilere göre Batı Avrupa'yla karşılaştırıldığında liberalizm Almanya'da gelişmemiştir. Dolayısıyla Almanya doğru düzgün bir Alman burjuvazisine sahip olamamıştır. Geoff Eley, "Liberalism, Europe and the Bourgeoisie 1860-1914", *The German Bourgeoisie* (Londra: Routledge, 1993). Öte yandan bazı Fransız tarihçiler de anlatılarına burjuvazi mefhumunu dâhil etmek konusunda pek hevesli değillerdir. Bunlar Fransız ekonomisine tarımın ve küçük ölçekli imalatın hükmetmiş olduğunu ileri sürmektedirler. Bu nedenle bu tarihçilere göre kapitalizm 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Fransız ekonomisinde küçük bir konuma sahipti. Sonuç olarak Fransız burjuvazisi mevcut değildi. Hiçbir toplumsal grup kendisini burjuva olarak adlandırmıyordu ve bu olgu bazı tarihçiler için bahsedilen savın bir ispatıydı. Saralı Maza, *The Myth of the French Bourgeoisie* (Cambridge: Harvard University Press, 2003). Son olarak Perry Anderson da ünlü makalesinde İngiliz burjuvazisinin aristokrasi karşısında tutarlı bir dünya görüşü geliştirememiş olduğunu söylemektedir. Aristokrasiye verdiği tavizler nedeniyle İngiliz devrimi burjuva niteliğini en az taşıyan devrimdir. Üstyapı sağlam kalmış, premodern devlet sistemi ve geri kalmış kültür varlığını sürdürmüştür. Britanya'da başta Fransa olmak üzere Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi burjuva devrimleri gerçekleşmemiştir. Devrim hiçbir zaman bitmemiş ve Britanya'da demokrasi 1960'lara gelindiğinde bile henüz olgunlaşmamıştır. Perry Anderson, "Origins of the Present Crisis", *New Left Review*, no. 23, Ocak-Şubat 1964, s. 26-53. Bu çalışmalardan bahsetmemizin nedeni, Türk tarihyazıcılığında ideal modeller olarak görülen bu ülkelerle ilgili tarihyazımlarında bile ekonomi ve kültür bağlamında burjuvazinin varlığının tartışmalı olduğuna işaret etmekti. Tüm bu iddialar, kavramların ve belirli bir dönemle ilgili entelektüel tartışmalar ve niyetlerin farklı şekillerde anlaşılması ve tanımlanmasından kaynaklanmaktadır.

Öte yandan her ne kadar belirli sektörlerde lonca teşkilatlarının yapısı bozulmuş ve bazıları için köşeyi dönmenin yolunu açmış olsa da diğerleri, özellikle de emekçi sınıflardan oluşanlar teşkilatlarını korumayı başarmıştı. Bunlar varlıklarını devam ettirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve ekonomik yaşamına etki etmeyi sürdürmüşlerdi. Modernizasyon süreci ve İmparatorluğun kapitalist ekonomiye eklemlenmesi yumuşak bir geçişle olmamıştı.[96] Tersine çok farklı çeşitlerde halk direnişleri yaratmış ve loncalar gibi geleneksel köklere sahip toplumsal yapılar kendilerine bir hareket alanı bulmuşlardı.

Fransa ve İngiltere'deki işçi sınıfı deneyimleri üzerine yazılmış tarihyazımı, kapitalizm öncesi var olan söylemlerin dönüşümünün, halksal ve dinsel geleneklerin ve cemaat dayanışmasının sınıf teşekkülünde ve sınıf bilincinin ortaya çıkışında önemli roller oynadıklarına işaret eder.[97] Fakat Sewell'in söylediği üzere bu mevcut yapılanmalar ve onların geleneksel söylemleri de bir dönüşümden geçmiş ve diğer işçileri kendisine katmak ya da faaliyetlerini meşrulaştırmak için evrenselci argümanlar ve dil kullanmıştır.[98] Benzer şekilde Boykot Hareketi içerisindeki liman işçileri de yüzlerce yıldır sahip olduklarını ileri sürdükleri geleneksel haklarına atıfta bulunmuşlardı. Bağlı oldukları lonca teşkilatları bunların Boykot Hareketi içerisindeki faaliyetlerini kolaylaştırmıştı. Ulusal hareket içerisindeki güç dengesi bunlara, geleneksel örgütlerinin önemli unsurlarını koruyabildikleri bir sığınak sağlamıştı. Dahası Boykot Hareketi ve siyasal ilişkileri sayesinde İmparatorluk çapındaki ağlarını güçlendirebilmişlerdi.

---

96 Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration.*

97 Thompson'ın çalışmaları ve sınıf oluşumu üzerine teorik bir çalışma için bkz. William H. Sewell, Jr., "How Classes are Made: Critical Reflections on E. P. Thompson's Theory of Working-class Formation", *E. P. Thompson: Critical Perspectives*, ed. Harvey J. Kaye ve Keith McClelland (Philadelphia: Temple University Press, 1990), s. 68-71.

98 William H. Sewell, Jr., "Property, Labor, and the Emergence of Socialism in France, 1789-1848", *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, s. 52-57.

Buna ek olarak ulusal savlardan istifade etmiş ve kendilerini Osmanlı menfaatlerinin ve milli çıkarların temsilcisi ve tüketicilerin ve halkın haklarının koruyucusu olarak sunmuşlardı. Ayrıca Osmanlı limanlarındaki sözde geleneksel haklarını korumaya çalışırken yeni anayasal rejimin ideallerinden de dem vurmuşlardı. Sonuç olarak kapitalist ilişkilerin limanlardaki konumlarının altını oyduğu bir dönemde farklı kültürel unsurlara dayalı bir sınıf söylemi geliştirmek konusunda oldukça başarılıydılar.[99]

Konuyla ilgili yeni bilgiler insanların kendi tarihlerini yazarken nasıl bir rol oynadıklarını daha iyi anlamamıza yardım edecek. Öte yandan bu çalışma sınıf oluşumu ve sınıf bilinci üzerine bir çalışma değil; sadece halkın geneline yayılmış içtimai bir hareketin toplumsal kökenlerini analiz edeceğiz. Bu nedenle temel olarak farklı toplumsal seferberlik biçimlerine ve toplumun farklı kesimlerinin oynadığı rollere odaklanacağız. Elinizdeki çalışma Müslüman tüccar ve işçi sınıflarını Boykot Hareketi içerisinde eylem halinde görmemiz için bir fırsat sunmaktadır. Bunların faaliyetleri ve toplumsal hareketleri sınıfların ve büyük ölçüde Müslüman kimliğine dayalı kültürün oluşumu konusunda yeni sorular ortaya atmaktadır. Bu sorulara verilecek cevaplar, sadece entelektüel bir akım değil aynı zamanda toplumsal ve kitlesel bir olgu olan Müslüman/Türk milliyetçiliğinin toplumsal tabanını anlamamıza da yardımcı olabilir.

99 Bu nedenle Mustafa Oral Boykot Hareketi sırasında hamalların sınıf bilinci olmadığını söylerken haksızdır. Mustafa Oral, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Antalya'da Yunan Karşıtı Sosyal Hareketler: Giritli Göçmenler ve Kemalist Hamallar", *Toplumsal Tarih*, No. 138, Haziran 2005, s. 64.

İKİNCİ BÖLÜM

HARİCİ DÜŞMANLARDAN DÂHİLİ DÜŞMANLARA (1910-1911)

1908 Boykot Hareketi sırasında, Girit Meclisi'nin Yunanistan'la birleşme kararını ilan etmesinin ardından Yunanistan'a karşı bir boykot önerildi. Fakat Yunanistan'ın birleşme (*enosis*) talebini resmen veto etmesi nedeniyle bu boykot gerçekleşmedi. Yunanistan'a karşı bir boykot yapılması önerisi iktidarının ilk yıllarındaki Jön Türk rejimini de endişelendirmişti. 1908 Devrimi'nin en parlak dönemi yaşanıyordu ve Yunanistan'a karşı girişilecek böylesi bir faaliyet, çok sayıda Rum vatandaşa sahip İmparatorlukta cemaatler arası ilişkilere zarar verebilirdi. Boykot Hareketi'nin önde gelen simaları ve özellikle de İttihat ve Terakki Cemiyeti yaratılan kardeşlik ortamını tehlikeye atmak istememişlerdi.

Öte yandan Jön Türk rejiminin hem Yunanistan'la hem de Osmanlı Rum cemaatiyle ciddi sorunları vardı. Örneğin 1908 seçimleri farklı cemaatler ve onları temsil eden siyasi gruplar arasındaki gerilimi ortaya çıkarmıştı.[1] 1908 Boykot Hareketi Yunanistan'ı hedef almamıştı. Bu kararda Giritlilerin birleşme kararını

1 Y. Doğan Çetinkaya, "İstanbul'da 1908 Seçimleri", *Toplumsal Tarih*, cilt XV, No. 89, Mayıs 2001, s. 15-24; Hasan Taner Kerimoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rum Politikası 1908-1914", yayınlanmamış doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2008, s. 33-54.

onaylamaya cüret edemeyen Yunanistan'ın tavrı da etkili olmuştu.[2] Dolayısıyla her ne kadar bazı cılız çağrılar yapıldıysa da bu dönemde Yunanistan'a karşı bir boykot gerçekleştirilmemişti.[3]

Ne var ki Girit Sorunu, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin önemli sorunlarından biri olmaya devam etti. Bu nedenle 1909 sonbaharında Yunanistan'a karşı Girit Sorunu'yla ilgili bir boykot gündeme geldi.[4] Genç rejimin ve II. Meşrutiyet döneminin yukarıda anılan toplumsal ve siyasi atmosferinden dolayı bu girişim de sonuçsuz kaldı ve bir aydan kısa sürdü. Yunanistan'a karşı toplumsal bir hareket olarak başlayacak bir boykot için şartlar ancak 1910 ilkbaharının sonlarında olgunlaşacaktı.

Girit'in Yunanistan'la birleşme çağrısına karşı itirazlar bir siyasi gösteri dalgasına neden olmuştu. Bu döneme gelindiğinde iktisadi bir silah olarak boykot konusunda artık oldukça deneyimli olan Osmanlılar, Yunan ürünlerine karşı bir boykot çağrısında bulunmaya başladılar. Esas olarak liman işçileri, eşraf ve kıdemsiz bürokratlardan oluşan boykot organizasyonları, Yunanistan'a karşı gerçekleştirilen kitle gösterilerinde tekrar devreye sokuldu. Kısa bir süre içerisinde Yunan'ın kim olduğuna dair sorunlar baş gösterdi. Resmi olarak boykot Yunanistan devletinin vatandaşlarına karşı başlatılmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum vatandaşları muaf tutulmuştu. Fakat Rumlar ve Yunanlar yakın ve derin ilişkilere sahip olduklarından, Rum cemaati ve patriklik Osmanlı Rumlarının da boykottan etkilendiğini iddia ediyorlardı. Rumluğun tanımı konusundaki tartışmalar Müslüman ve Ortodoks cemaatleri arasındaki gerilimi arttırdı ve aralarındaki ilişkilere zarar verdi.

---

2 Bu dönemde Yunanistan Osmanlı İmparatorluğu ile bir antlaşma sağlamaya çalışıyor ve Balkanlar'daki diplomatik tecritten kurtulmaya uğraşıyordu. Bu muhtemel işbirliği sayesinde Girit Meselesi çözülebilirdi. Öte yandan bu siyasi proje gerçekleşemedi. Helen Gardikas Katsiadakis, "I Elliniki Kivermisi kai to Kritiko Zitima: 1908" (Yunanistan Hükümeti ve Girit Meselesi: 1908), *Afieroma ston Panepistimiako Daskalo Vas. Vl. Sifiroera* (Atina: 1992), s. 370.

3 Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

4 Evangelia Ahladi, "İzmir'de İttihatçılar ve Rumlar: Yunan-Rum Boykotu (1908-1911)", *Kebikeç*, No. 26, 2008, s. 188-190; Hasan Taner Kerimoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rum Politikası 1908-1914", a.g.t., s. 192-198.

Dahası boykot faaliyetlerinin sonucunda Britanyalılar, Fransızlar ve İtalyanlar gibi yabancı tüccarlar da zarar görmüştü, zira yabancı tüccarların Yunan tekneleriyle taşınan malları da boykot ediliyordu. Buna ek olarak bu ülkelerin vatandaşı olan Yunanlar da mevcuttu. İmparatorluktaki bir kısım yabancı tüccar yanlışlıkla Yunan zannedilmişti ve uzunca bir süre limanlarda sorunlarla karşılaşmışlardı. Bu durum hem boykotçuların hem de Osmanlı Devleti'nin Düvel-i Muazzama karşısında zor durumda kalmasına neden oldu. Ama ne bu tartışmalar ne de engeller bir buçuk yıl kadar sürecek olan boykotun genişlemesinin önüne geçemedi.

Girit Sorunu

Girit meselesi Yunanistan'ın 1829 yılında bağımsızlığını kazanmasından sonra diplomatik bir sorun olarak ortaya çıktı. 19. yüzyıl boyunca Girit'te Yunanistan'la birleşmek için sayısız ayaklanma ve karışıklık baş göstermişti. 1833, 1841, 1858, 1866, 1878 ve 1895'teki isyanlar Girit tarihinin en önemli olaylarıdır. Bu başkaldırılar sonucunda Girit bir dizi ayrıcalık elde etti. Öte yandan Girit'in Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopardığı tavizler Giritli Rumların mücadelesini azaltmadı ve adanın Hıristiyan ve Müslüman sakinleri arasındaki gerilimi dindirmedi. 1878 tarihli Halepa Antlaşması, adaya Hıristiyan bir valinin yönetiminde yarı bağımsız bir statü kazandırdı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu adayı kontrol edemiyordu ve 1896 isyanı Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir savaş çıkmasına neden oldu. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu savaşı kazandıysa da Girit, Düvel-i Muazzama'nın müdahalesi sayesinde Yunanistan Prensi George yönetiminde özerk bir devlet haline geldi.[5] Girit ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bağ, Düvel-i Muazzama'nın Osmanlıların ada üzerindeki haklarını diplomatik olarak tanımasından ibaret kaldı. Pratikte ada İmpara-

5 Nükhet Adıyeke, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkilerinde Girit Sorunu (1896)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt I, No. 3, 1993, s. 235-246.

torluktan koparılmıştı. Öte yandan Prens George'un yönetimi Yunanistan'la birleşmeyi isteyen Giritli milliyetçileri tatmin etmemişti.

Girit Sorunu, Yunan ve Türk milliyetçileri için önemli sorunlardan biri olarak varlığını sürdürdü. Osmanlı Türk basını 1896 isyanından sonra yaşananları halka bildiriyordu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda dindaşlarına yardım etmek isteyen halk arasında bir hareketlenme başlamıştı. Fakat II. Abdülhamid'in yönetimi hareketin büyümesine izin vermedi ve Girit Sorunu'nun propagandasını yapmak sürgündeki Jön Türk hareketine kaldı.[6] Rum Giritlilerin Prens George'un yönetiminden tatmin olmaması, 1905 yılında Theriso Ayaklanması'na ve Giritli liderlerden biri olan Venizelos'un Yunanistan'ın siyasi yaşamında yükselişine yol açtı. Sonuç, Prens George'un Yüksek Komiser Alexander Zaimis ile değiştirilmesi oldu. Bir kez daha, Düvel-i Muazzama'nın desteğini tam olarak sağlayamayan Giritli Rumlar Yunanistan'la *enosis*'i gerçekleştiremeyeceklerdi.

1908 Devrimi'nden sonra Girit Sorunu, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin en gözde konularından biri oldu. Yunanistan'a ve Yunanlara karşı boykot Mayıs 1910'da gündeme girdi ve Kasım 1911'e kadar ortadan kalkmadı. 1910'da Giritli memurlardan resmi düzeyde Yunanistan kralına bağlılık yemini etmeleri istendi. Mayıs'ta Girit Meclisi'ndeki vekiller de Yunanistan kralına sadakat yemini etti. Öte yandan mecliste on altı Müslüman vekil vardı ve bunlar yemin etmeyi reddederek siyasi ve diplomatik bir krize neden oldular. Bu kriz ancak meclis askıya alınınca aşıldı. Ama bu yaşananlar Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir tepkiye neden olmuştu ve Giritli Rumları ve Yunanistan'ı protesto etmek için imparatorluğun her yanındaki şehirlerde yüzlerce gösteri düzenlendi. Bu kitlesel gösteriler Mayıs 1910'un sonlarında başlayacak olan boykotun yolunu açmıştı. Venizelos'un 1910 seçimlerinde Attica bölgesinden Yunan Parlamentosu'na seçilmesi ve Ağustos 1910'da Yunanis-

6 Ayşe Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), s. 244-250.

tan Başbakanı olması boykota yeni bir ivme kazandırdı.[7] Osmanlı İmparatorluğu'nda bir tepkiye neden olan ve Boykot Hareketi'ni etkileyen son siyasi ve diplomatik kriz Girit'e atanan kadılarla ilgiliydi. Giritli Rumlar Osmanlı İmparatorluğu'nun buraya kadı atama hakkına sahip olmasını reddettiler. Mayıs 1911'de bu mesele siyasi bir krize dönüştü ve Boykot Hareketi tarafından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman ahalinin duygularını yeniden alevlendirmek için kullanıldı. Girit Sorunu ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşları'nda yenilmesinin ve *enosis*'in diplomatik çevrelerde uygun bulunarak gerçekleştirilmesinin ardından bir çözüme kavuşacaktı.

Gösteriler, Doğrudan Eylemler ve Toplumun Seferberliği

Yunanistan'a karşı boykot ilan edilmesi, Girit meselesi ile ilgili imparatorluğun her yanında birçok şehir merkezinde genel bir gösteri dalgasının ortaya çıkması ile aynı döneme denk gelmişti. Bu gösterilerin bir kısmı kendiliğinden ve coşkulu, diğerleri resmi olarak organize edilmiş ve yapay girişimlerdi. Mayıs ile Haziran 1910 arasında gazeteler, göstericilerin nasıl bir araya geldiği, kimlerin konuşma yaptığı, bunların neler söyledikleri ve gösterilerin genel olarak nasıl örgütlendiği gibi haberlerle doluydu. Bu gösterilerin tetiklediği toplumsal seferberlik süreci boykot hareketine ciddi katkılar yapmıştı. Öncelikle bu gösteriler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman kamuoyunun milliyetçi duygularının artmasını hızlandırmıştı. Seferberlik süreci doğrudan eylemler, gönüllü askere alma girişimleri, ajitasyon ve hissiyatın kabarması gibi unsurlardan oluşmaktaydı. Bu milliyetçi hava boykotun, dükkânların önüne gözcüler dikilmesinin, ekonomik faaliyetlerin engellenmesinin ve ablukaların yolunu açtı.

Geleneksel tarihyazıcılığı bu gösteri ve eylemleri gerçek toplumsal tepkiler olarak değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti ya da

7 Helen Gardikas Katsiadakis, *Greece and the Balkan Imbroglio: Greek Foreign Policy, 1911-1913* (Atina: 1995), s. 32.

Osmanlı hükümetinin yapay girişimleri olarak görürler. Ama bu seferberlik sürecine üstünkörü genel bir bakış bile ortaya farklı bir senaryo çıkarmaya yeterlidir. Bazı şehirlerde gösteriler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin doğrudan desteğiyle gerçekleşirken başka bazılarında toplumsal seferberliğin boyutları eşrafta, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarında ve bilhassa Osmanlı yönetiminde korku uyandırmıştı. Özellikle ateşli gösterilerin ortaya çıktığı şehirlerde eşraf, gösterilerin ve kitle seferberliğinin önünü almaya çalışmıştı.

Bu gösterilerin gerçekleştirildiği yerlerden biri de Manastır'dı. Burada, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden biri Osmanlı kamuoyu önünde gösterileri açıkça eleştirmişti. Ferid Bey, Avrupa'yı eğlendiren bu gösterilerin "anlamsızlığını" vurgulamıştı. Konuşması memnuniyetsizlikle karşılandı. Öte yandan bu gösteri, boykot hareketinin analizi açısından önemlidir. Söz konusu gösteri Hürriyet Meydanı'nda gerçekleştirilmiş ve hükümete, Yunanistan'a ültimatom verilmesini ve bu ülkenin mallarının boykot edileceğiyle tehdit edilmesini isteyen bir telgraf gönderilmişti. Bu, Yunanistan'a karşı halkın ilk boykot talebiydi. Britanya konsolosu Arthur B. Geary, gösterinin İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından organize edildiğini ileri sürüyordu. Ama Ferid Bey'in konuşması cemiyet içerisinde en azından farklı görüşlerin olduğunu açıkça gösteriyordu. Şehirdeki bütün cemaatlerin temsilcileri gösteride hazırdılar.[8]

Yukarıda bahsedildiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse tüm taşra şehir ve kasabalarında yüzlerce gösteri düzenlendi. Bu gösterilerin çoğunda kalabalıklar merkezi kamusal alanlarda toplandı ve valilere, Osmanlı hükümetine ve yabancı elçiliklere Girit'le ilgili gelişmeleri protesto eden telgraflar gönderdiler. Osmanlı meclisinde bu telgrafların okunması için o kadar uzun süreler ayrıldı ki, bir süre sonra meclis sadece bu telgrafları gönderen şehirlerin isimlerinin okunmasına karar verdi.[9]

8 FO, 294/50, No. 23, 14 Mayıs 1910, s. 29; FO, 195/2357, No. 23, 14 Mayıs 1910, s. 448.

9 MMZC, cilt V, 1910, s. 163-164.

Gösterilerde farklı dillerde konuşmalar yapılıyordu. Örneğin Üsküp'te yapılan konuşmalar Türkçe, Bulgarca, Sırpça ve İspanyolcaydı; ama Britanya konsolosuna göre konuşmalar birbirinin tam çevirileriydi. Bu durum gösterilerin belirli bir siyasi güç tarafından organize edildiği izlenimini veriyordu. Üsküp'teki bu gösteride farklı cemaatler arasında bir gerilimin de ortaya çıkabildiğini görüyoruz, zira Arnavutlar bu kasabadaki gösteriye davet edilmemişlerdi.[10]

Selanik'in 10 Temmuz Meydanı'nda gerçekleştirilen bir açık hava gösterisinde binlerce insan Girit meselesini protesto etmek için bir araya gelmiş, fakat Bulgarlar bu gösteriye katılmayı reddetmişlerdi. Gösteri, resmi olarak İttihat ve Terakki Kulüpleri tarafından organize edildiğinden görece düzenli bir gösteriydi. Britanya konsolosu –şehirdeki diğer konsoloslar gibi– kalabalığın büyük kısmının alt sınıflardan oluştuğuna dikkat çekmişti. Komşu şehir Langaza'dan da birkaç yüz insan gelmişti. Britanya konsolosunun raporuna göre her şey önceden ayarlanmıştı ve kısa bir süre sonra da kalabalık sessizce dağılmıştı. Hükümet ve yabancı elçiliklerin yanı sıra gösteride ayrıca Priştina, İpek ve Prizren idarecilerine ve ulemasına da telgraflar gönderilmişti. Söz konusu şehirlerde benzer gösterileri tetikleyen de bu telgraflar oldu. Dahası aynı tür gösteriler Drama, Serez, Kavala, Katerini, Tikveş, Avrethisar ve Langaza'da da gerçekleştirildi. Örneğin Hıristiyan Giritlilerin ettikleri yemini protesto etmek için Resne'de dört bin kişi toplanmıştı.[11]

Bir başka protesto gösterisi Edirne'de Selimiye Camii'nin avlusunda düzenlenmiş ve bu gösteriye yaklaşık iki bin beş yüz kişi katılmıştı. Alışık olunduğu üzere konuşmacılar Müslüman cemaatin lideri, İttihat ve Terakki'nin Edirne şubesinin bir üyesi ve Bulgar bir öğretmen, baş hahamın yardımcısı ve Rum bir manav gibi gayr-i Müslim cemaatin temsilcilerinden oluşuyordu.[12] Gayr-i Müslimlerin bu gösterilere katılımı onların Osmanlılığının da bir göstergesi olarak kabul ediliyordu. Söz geli-

10 FO, 195/2358, No. 29, 19 Mayıs 1910, s. 7.

11 FO, 195/2357, No. 56, 15 Mayıs 1910, s. 450.

12 FO, 195/2335, No. 25, 13 Mayıs 1910, s. 93.

mi bir keresinde *İttihad*, Denizlili bir tüccar olan Dimiloğlu Mihalaki'yi bir gösteride konuşma yaptığı ve Girit'in Osmanlıların namusu olduğunu söylediği için kutlamıştı.[13]

Bu gösteriler Osmanlı kamuoyunun dikkatini Girit Sorunu'na çekmek ve sıradan insanların milli dava etrafında harekete geçmesini sağlamak amacıyla düzenleniyordu. Keza bir yıl sonra, boykot daha katı bir şekilde uygulanmaya başlandığında Edirne'de benzer başka bir gösteri daha düzenlendi. Bu gösteriye dört bin kişi katılmıştı; bir Türk avukat, bir Ermeni öğretmen, Yahudi cemaatinin önde gelen bir mensubu ve bir Kürt kalabalığa hitap etmişti. Britanya konsolosu bu gösterinin kamuoyunda var olan tepkinin kendiliğinden bir dışavurumundansa organize bir gösteri olduğunu iddia ediyordu. Dahası zabıtanın insanları gösteriye "davet" etmek için pazarı ve dükkânları dolaştığını ileri sürüyordu.[14] Görünen o ki bu gösteriyle boykotun yeni bir aşamasına gelinmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki birçok yerde olduğu gibi 25 Mayıs 1910'da Beyrut'un ana caddelerinden birinde ellerinde bayrakları, "Ya Girit Ya Ölüm!" sloganları atan büyük bir kalabalık toplanmıştı. İmparatorluğun her yanındaki diğer gösterilere benzer bir şekilde daha ziyade ılımlı konuşmalar yapıldı. Sadece Şeyh Mustafa Galayani Yunanistan'ı savaş, Atina'nın kuşatılması ve Kral George'un tutsak edilmesiyle tehdit etmişti. Britanya konsolosunun raporuna göre meydanda toplanan halk bu konuşmaya pek ilgi göstermemişti. Gösteri elçiliklere, bakanlıklara ve sadrazama birkaç telgraf gönderilmesinden sonra da dağılmıştı. Sayda ve Hayfa'da da benzer gösteriler yapılmıştı. Britanya konsolosu devlet memurlarının bu gösterilerin organize edilmesine verdiği desteğin altını kalın kalın çiziyordu.[15]

Bu gösterilerin, Girit Sorunu konusunda konumunu güçlendirmek isteyen Osmanlı hükümetinin talimatları doğrultusunda organize edildiği düşünülüyordu. Britanya konsolo-

13 "Girit için Miting ve Gönüllü Taburları", *İttihad*, 30 Mayıs 1326 (12 Haziran 1910).

14 FO, 195/2364, No. 36, 29 Mayıs 1911, s. 172.

15 FO, 195/2342, No. 25, 26 Mayıs 1910, s. 234.

su Şam'da yapılan gösteride "suni bir hava" olduğunu belirtmiş ve bu yüzden "şehrin fakir kesimlerinden gelen, bayrakların ve bandonun peşinden sürüklenen kalabalığın büyük kısmının konuşmaların bitmesinden çok önce dağıldığını" söylemişti.[16] Konsolosun kullandığı dile dikkat edilmelidir. Konsolosun alt sınıfların ve genel olarak halkın eylemlerini hakir gören tavrı, boykot faaliyetlerine hükümetin ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir komplosu gözüyle bakılmasının temel sebebidir. Bu zihniyet Osmanlı elitinde de yaygındı ve hatta günümüzde bu konu üzerine yazan tarihçi çevrelerinde de hâkimdir.[17] Osmanlı İmparatorluğu ve Yunanistan'daki Rumca/Yunanca süreli yayınlar da boykot hareketini değerlendirirken benzer iddialarda bulundular. Bunlara göre bir millet, resmi politikasını, bir avuç hamala yani ayaktakımına teslim edemezdi. Atina'da yayınlanan *Embros* gazetesi, 1908 yılında anayasanın ilan edilmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda, özgürlüğün boş bir çığlıktan başka bir şey olmadığı iddiasının doğrulandığını ileri sürmüştü. Gazeteye göre Avrupa'da bu tür yöntemlere başvuran sadece Jön Türklerdi ve boykot silahının bu kadar popüler olduğu tek yer Türkiye'ydi.[18]

Bazı kasabalarda bu gösteriler Osmanlı merkezi bürokrasisini kaygılandırıyordu. Ankara, Mihalıççık'da düzenlenen bir gösteride gönderilen bir telgraf Osmanlı hükümetini tehdit etmekteydi: Yunan Kralı'nın Girit ile ilgili faaliyetlerini ve taleplerini lanetleyen gösterinin lideri Necib, Girit'i Osmanlı halkından koparmak isteyenlere karşı savaşmak üzere gönüllü kaydetmeye başladıklarını belirtmişti. Sarıköy tren istasyonunda buluşacaklar ve Girit meselesiyle ilgili kesin bir vaat sözü almadan telgraf bürosunu terk etmeyeceklerdi. Hepsi bu değildi;

16 FO, 195/2342, No. 18, 10 Haziran 1910, s. 297.

17 CPC, Turquie 1897-1914, 306, Belge No. 172, Paris, 5 Ağustos 1910. Fransız diplomatik çevrelerinin yazışmaları boykot kampanyasının, Osmanlı halkının kendi hükümetine itaatini sarsan anarşik bir yapısı olduğuna işaret etmektedir. Bundan dolayı Fransız büyükelçisi Osmanlı hükümetini dostça bir biçimde uyarmak istemiştir.

18 "O Apokleismos stin Konstantinupoli" (İstanbul'da Boykot), *Embros* (Atina), 6 Haziran 1910.

Necib, gönüllülerin Sarıköy tren istasyonunu işgal edeceğini ilan etmişti. Dâhiliye Nezareti, Ankara valisini söz konusu gönüllülerle ve muhtemel bir tren işgali ile ilgili olarak uyarıyordu. Vali, Dâhiliye Nezareti'ni kaymakamın çalışmaları hakkında bilgilendirerek ve kasabaya gönderilen jandarma sayesinde kalabalığın çoktan dağıldığını söyleyerek teskin etmişti.[19]

Osmanlı yönetimi kitleleri harekete geçiren ya da doğrudan eylemlere veya en azından toplum üzerindeki kontrolün kaybedilmesiyle sonuçlanabilecek taleplere sebep olan gösterilerle yakından ilgileniyordu. Bu yüzden Aydın, Kula'da bir gösteri yapılacağı ilan edildiğinde Osmanlıları tahrik ve tedhiş edenlerden kurtulmak ve bunları cezalandırmak için hükümet büyük bir birim teşkil edecek ve validen bu nevi girişimleri durdurmasını isteyecekti.[20] Gösterilerin büyük kısmı bir gün sürüyordu. Fakat bazı yerlerde, mesela Yanya, Margiliç'te gösterilerin sayısı ve süresi kısa bir zamanda artmıştı. Gösteriler davullarla, dalgalandırılan bayraklarla başlamış, gönüllülerin kaydedilmesiyle devam etmişti; ama eylem bunlarla da kalmadı. Üç günlük hareketlilikten sonra gönüllülerin bir kısmı vilayet merkezine yürümeyi kararlaştırdı ve coşku ve taşkınlık en üst seviyede devam etti. Vali mutasarrıfa ahaliyi gerekirse zor kullanarak dağıtmasını emretti ve halkı, hükümetin Girit'teki Osmanlıları koruyacak gücü olduğuna temin etmesini istedi.[21] Margiliç'teki kalabalığın zor kullanarak dağıtılıp dağıtılmadığı kesin değildir fakat Aydın, Kuşadası'nda yaşanan tam da buydu. Jandarma, limandaki bir Yunan gemisini ablukaya alan halkı süngü kullanarak dağıtmıştı.[22]

Cezayir Bahr-i Sefid vilayeti Limni'deki jandarmaların kumandanı, emrindeki askerler kalabalığı dağıtmaya hevesli olmadıklarından o kadar şanslı değildi. Subaylar kasabadaki gayr-i Müslimlere yönelik bir saldırı olabileceğinden korku-

19 BOA, DH. MUI. 103-1/23, Belge No. 1-2-3, 29-30 Mayıs 1326 (11-12 Haziran 1910).

20 BOA, DH. MUI. 104-1/21, Belge No. 1-2, 1 Haziran 1326 (14 Haziran 1910).

21 BOA, DH. MUI. 102-1/38, Belge No. 3, 24 Mayıs 1326 (6 Haziran 1910).

22 BOA, DH. MUI 110/23, Belge No. 1, 26. C. 1328.

yorlardı ve boykot hareketini durdurmak istediler. Ama çoktan toplanmış olan kalabalık kumandanın yüzüne tükürmeye cüret etmişti.[23] İmparatorluğun başka şehirlerinde bu nevi olaylar meydana gelmiş olduğundan subayların bir saldırıdan korkmak için haklı sebepleri vardı. Örneğin Girit meselesiyle ilgili bir gösteride Yafa'daki Rum cemaatine saldırıda bulunulmuştu.[24] Öte yandan Limni'deki jandarma subayı Selanik'in günlük basını, özellikle de daha önceleri boykotçuların ölçüsüz davranışlarını kınayan *Rumeli* gazetesi tarafından sert bir biçimde eleştirilmişti.[25] Yani boykotçuları karşısına alması bir sivil/asker memur için kolay değildi.

Adapazarı'ndaki gösteri sırasındaki hareketlilik de kolayca dinmemiş ve bu nedenle Dâhiliye Nezareti mutasarrıftan, kalabalıkla ilgilenmesi için İzmit'ten Adapazarı'na hareket etmesini istemişti. Mutasarrıf hükümete, kendisi kaymakam ve eşrafla telgraf yoluyla iletişime geçtikten sonra kalabalığın galeyanının seviyesinin düştüğünü haber vermişti. Merkezi yönetim mutasarrıfın bu raporundan yine de tatmin olmamış ve kendisini Adapazarı'na göndermişti. Mutasarrıfın Adapazarı'ndan gönderdiği telgraf toplumun farklı kesimlerinin seferberliğini çok güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Daha ilk adımında mutasarrıf şehrin köylülerle dolu olduğunu fark etmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit'teki yönetiminin sürmesi için gösteri yapmak üzere şehirde bir araya gelmeye karar vermiş bir insan kalabalığı mevcuttu. Sadece köylüler veya alt tabaka değil, gösteriyi düzenleyen şehrin eşrafı ve ileri gelenleri de oradaydı.

---

23 BOA, DH. MUİ. 109/54, Belge No. 1, 8 Haziran 1326 (21 Haziran 1910).

24 BOA, DH. MUİ. 99/43, Belge No. 1, 17 Mayıs 1326 (30 Mayıs 1910).

25 FO, 195/2358, No. 85, 8 Temmuz 1910, s. 157. Başka yerlerde de Limni'dekine benzer subaylar mevcuttu. Osmanlı bürokrasisinin yerel düzeydeki memurları büyük ölçüde boykotu destekledilerse de mesela Salabora'dan Nuredtin Efendi gibi bazı kişiler harekete karşıydı. Bu nedenle Salabora Gümrük Dairesi müdürü Nureddin Efendi, Preveze Boykotaj Cemiyeti'nce Osmanlıcılığın düşmanı olarak görülmüş ve görevinden uzaklaştırılmıştı. Boykotçuların, boykot hareketi için hayati bir öneme sahip gümrük dairesinde istedikleri gibi davranmalarına izin vermemiş olması muhtemeldir. Preveze Boykotaj Cemiyeti, Selanik'te basılan bir gazete olan *Rumeli*'nde kendisini eleştiren bir ilan bile yayınlamıştı. FO, 195/2358, No. 85, 8 Temmuz 1910, s. 157.

Halk galeyana gelmişti; ama imamın Cuma namazında verdiği teskin edici vaaz sayesinde bu otuz bin kişilik kalabalık mutedil bir şekilde davranmıştı. Öte yandan her ne kadar gösteri genel olarak ılımlı bir havada geçse de kalabalığın iradesi cüretkâr ve hatta Osmanlı idaresi için küstahtı. Hükümet Osmanlıların namusu olduğu söylenen Girit'in savunması konusunda herhangi bir zayıflık belirtisi gösterirse halk ayaklanacak ve eyleme geçecekti.[26]

Yukarıda bahsedildiği üzere 1910'daki gösteri dalgası sırasında imparatorluğun çeşitli yerlerinde gönüllü kaydedilmesi uygulaması başlamıştı. Bu girişimler ve yeni ortaya çıkan örgütler birbirleriyle iletişime geçmiş, ama hükümetin girişimleri sonucunda tam bir örgüte dönüşmemişti. Örneğin Trabzon'dan Diyarbakır'a, müftü ve belediye başkanı adına Trabzon Gönüllü Cemiyeti başkanı tarafından imzalanmış, gönüllülerin kaydedilmesine dair bir telgraf gönderilmişti.[27] Gönüllü Cemiyeti, Trabzon'da otuz bin kişinin toplandığı gün kurulmuştu. Aynı telgraf Erzurum'a da gönderilmişti. Trabzon, diğer şehirleri gönüllü kaydetme faaliyetiyle ilgili olarak bilgilendirerek onları da aynını yapmaya davet ediyordu. Erzurum valisi Celal bu tür girişimlerin halkı tahrik edebileceği ile ilgili olarak hükümeti uyarmıştı. Dâhiliye Nazırı buralardaki memurlara bu gibi kışkırtıcı telgrafların gönderilmesine neden izin verdiklerini sormuştu.[28]

Nezaret ayrıca Posta, Telgraf ve Telefon Müdüriyet-i Umumiyesi'ni de bu tür telgraflarla ilgili olarak uyarmış ve Müdüriyet, Konya'daki bir gösteriden sonra imparatorluğun farklı yerlerine çok sayıda kışkırtıcı telgrafın gönderildiği konusunda Nezareti bilgilendirmişti.[29] Bu telgraflardan biri İzmir'de toplanan bir gösteri sırasında ulaşmıştı. Konya'daki gösteride Yunanistan ile yapılacak bir savaşta gönüllü kaydetmekte kul-

26 BOA, DH. MUİ. 100-1/35, Belge No. 3, 7-8, 20-22 Mayıs 1326 (2-4 Haziran 1910).

27 BOA, DH. MUİ. 102-2/17, Belge No. 11, 2 Haziran 1326 (15 Haziran 1910).

28 BOA, DH. MUİ. 100-2/8, Belge no. 2/1-3, 1-3 Haziran 1326 (14-17 Haziran 1910).

29 BOA, DH. MUİ. 100-2/8, Belge No. 1, 19 Mayıs 1326 (1 Haziran 1910).

lanılmak üzere para toplanması için bir girişim başlatılmıştı. Konya cemiyetinin başkanı İzmir müftüsünü de benzer bir hareket başlatmaya davet ediyordu. Konya'dan gönderilen telgraf İzmir'dekileri, Girit'teki elli bin dindaşa karşılık Konya'dan elli bin kişinin Yunanistan'a karşı harekete geçmeye hazır olduğu konusunda bilgilendirmekteydi. Gönüllüler İzmir halkından kendilerine katılmalarını istirham ediyorlardı. Bu çağrı büyük bir coşkuyla karşılandı. İzmir'deki gösteri bu çağrıyı, Aydın vilayetinin tüm Müslüman halkının hazır olduğu ve gönüllü taburları oluşturmaya başladıkları şeklinde yanıtlamıştı.[30]

Aydın vilayetinin kasabalarında yapılan gösterilerde hükümete ve İzmir gazetelerine telgraflar gönderilmiş ve kamuoyuna gönüllü kaydettikleri bildirilmişti. Gönderilen telgraflar birbirinin benzeri cemiyetlerin başkanları tarafından imzalandığından bu girişimler anonimdi. Manisa'daki "milli taburlar"ın kumandanı Süleyman Sırrı, hâlihazırda bir gönüllü birliği oluşturmuş olduklarını ve askeri bir harekât için hazır olduklarını yazmıştı.[31] Buradaki Gönüllü Cemiyeti'nin başkanı Tevfik, hükümete Urla'da gönüllü kaydetmeye başladıklarını bildirmişti.[32] Nazilli'deki milli gönüllü taburunun kumandanının telgrafı çok daha ayrıntılıydı: Sadettin Bey gönüllülerin sayısını ve Nazilli'nin her nahiyesi için belirlenen kumandanlarını bildirmişti. Yılara, Arpaz, Kuyucak gibi sekiz ayrı nahiyeden bahsetmekteydi ve toplam gönüllü sayısının kısa sürede 3.985'e yükseldiğini iddia ediyordu.[33] Gönüllü kaydetme girişimleri Denizli, Foça-i Atik ve Menemen gibi yerlerde de gerçekleşmişti.[34]

---

30 FO, 195/2360, No. 39, 6 Haziran 1910, s. 196-9.

31 "Manisa Milli Taburlar Kumandanı Süleyman Sırrı, "Manisa'dan Çekilen Telgraf Sureti", *Ittihad*, 30 Mayıs 1326 (12 Haziran 1910).

32 Urla'da Gönüllü Cemiyeti Reisi Tevfik, "Urla'dan Çekilen Telgraf Sureti", *Ittihad*, 30 Mayıs 1326 (12 Haziran 1910).

33 Nazilli'de Milli Alay Kumandanı Sadettin, "Nazilli'den Çekilen Telgraf Sureti", *Ittihad*, 30 Mayıs 1326 (12 Haziran 1910).

34 "Foça-i Atik'ten çekilen Telgraf Sureti", *Ittihad*, 30 Mayıs 1326 (12 Haziran 1910); Menemen'den Çekilen Telgraf Sureti", *Ittihad*, 30 Mayıs 1326 (12 Haziran 1910); Girit İçin Miting ve Gönüllü Taburları", *Ittihad*, 30 Mayıs 1326 (12 Haziran 1910).

Aynı telgraf, aynı gün Konya Gönüllü Cemiyeti'nin başkanı Emin Efendi tarafından Diyarbakır'a da gönderilmişti. Diyarbakır valisi, Müslüman ve Hıristiyan eşrafın yanı sıra şehrin belediye reisi ve müftüsünün de katılacağı bir gösteri düzenlenmesini tavsiye etti. Gösteri belediye binasında gerçekleştirildi ve konu üzerine hükümetin fikrinin sorulmasına karar verildi. Hükümet, Diyarbakır valisini, Osmanlı haklarını muhafaza etmeye çalıştıkları ve hâlihazırda gönüllüye ihtiyaç olmadığı yönünde bilgilendirdi.[35] En faal gönüllü cemiyeti, Edirne'deki gönüllü kaydetme faaliyetlerini de kontrol etmeye çalışan Konya'daki cemiyetti. Edirne'deki Britanya konsolosu, büyükelçiliğini şehirdeki gönüllü cemiyetinin gösterilerini akşamları yaptığı ve şimdiden hatırı sayılır sayıda insanın kaydedildiği yolunda bilgilendirmişti. Konya'dan gelen bir telgrafın Edirne'deki hareketin nasıl gittiğini sorduğunu söylüyordu. Cevap, Edirne'nin kırk bin gönüllü tedarik edebilecek durumda olduğu şeklindeydi.[36]

Selanik, Serez'de de bir gönüllü kaydetme girişimi ortaya çıkmıştı; Serez eşrafı, hükümetin rızasının olup olmadığını öğrenmek için Selanik valisini ziyaret etmişti. Vali buna hızla, her türlü faaliyeti yasaklamak suretiyle cevap verdi.[37] Benzer bir olay da, bir cemiyet kurularak gönüllü birlikleri oluşturulmaya başlanan Edirne, Çatalca'da gerçekleşmişti. Bu gönüllülerin bir kısmı da olası bir savaşa katılabilmek için yerel mercilere başvurmuşlardı. Dâhiliye Nezareti Çatalca mutasarrıfına gönüllüye ihtiyaç olmadığı uyarısında bulunmuştu.[38] Manastır'da da bir gönüllü cemiyeti oluşturulmuş ve bu girişimin Meşrutiyet kahramanı Niyazi Bey'in rızası dâhilinde olduğu ileri sürülmüştü. Gönüllü girişimi boykot hareketiyle kol kola ilerliyordu.[39] Bu girişimlerin büyük kısmı ilk heyecanın ardından dağılmıştı; öte yandan İzmir'deki Britanya konsolosluğu, büyü-

35 FO, 195/2347, No. 18, 7 Haziran 1910, s. 279.

36 FO, 195/2335, No. 30, 13 Haziran 1910, s. 120.

37 BOA, DH. MUI. 102-2/17, Belge No. 17-18, 29 Mayıs 1326 (11 Haziran 1910).

38 BOA, DH. MUI. 102-1/4, Belge No. 1-2, 25 Mayıs 1326 (7 Haziran 1910).

39 CPC, Turquie 1897-1914, 306, Belge No. 46, Manastır, 22 Haziran 1910.

kelçisine bu vilayetteki gönüllü kaydının hâlâ devam ettiğini ve Müslüman halkın büyük coşku içerisinde olduğunu haber vermeye devam ediyordu. Bu amaçla Manisa, Denizli ve Nazilli'de ateşli gösteriler yapılmaya devam etti.[40]

Boykot barış zamanında kullanılan bir silahtı, fakat bu şiddetten yoksun olduğu anlamına gelmemektedir. Farklı ülkelerde ve farklı boykot hareketlerinde şiddet çeşitli biçimlerde kendisini tekrar tekrar açık etmekten geri durmuyordu. Her ne kadar boykot hareketlerinin asıl amacı halkı belirli ürünleri tüketmekten sakınmaya ikna etmekse de sıklıkla başka türlü önlemlere de başvurulmaktaydı; söz gelimi dışlamak ve dükkânların başına nöbetçi dikmek boykot hareketlerinin en önemli zorlama araçlarıydı. Bu iki yol hem barışçıl hem de şiddet kullanılarak uygulandı. Her iki araca da, özellikle de belirli tüccarların piyasadan silinmesi amacıyla, Osmanlı boykot hareketi sırasında başvurulmuştu.

Tellallar boykotların başlangıcında boykotu ilan etmek ve yaygınlaşmasını sağlamakta önemli bir rol oynuyorlardı. Öte yandan sadece boykotu duyurmak için değil, hareketin sonraki aşamalarında boykot edilen dükkânları gözetlemek ve bu dükkânların etrafını çevirmek gibi işler için de kullanılmışlardı. Boykotlar her halükârda gazete ve dergiler ve Boykotaj cemiyetlerinin yayınlarında ilan edildiği için bu son işlevleri çok önemliydi. Kısacası tellallar bağırarak boykot ilanını kamuya açık yerlerde duyuruyor ve dikkatli gözlerle boykotu gözetiyorlardı.

Tellalların mevcudiyeti en çok Rum cemaatinin şikâyetlerinde ortaya konuyordu. Yukarıda bahsedildiği üzere Rum Ortodoks Patriği hükümetin dikkatini buradaki soruna çekmek için o zaman Aydın vilayetine bağlı Akhisar'daki boykotla ilgili bir şikâyette bulunmuştu. Gönderilen telgrafta boykotun bu tellallar tarafından ilan edildiği ve bundan en çok dükkânlarını kapatmak zorunda kalan Rum esnafın mağdur olduğu ileri sürülüyordu.[41] Erzurum'da gösterinin Hükümet Konağı önünde

40 FO, 195/2360, No. 41, 15 Haziran 1910, s. 206.

41 BOA, DH. MUI. 110/38, Belge No. 2, 12 Haziran 1326 (25 Haziran 1910).

yapılacağını duyuran yine tellallardı. Birçok şehirde olduğu gibi burada da belediye başkanı, bir Harbiyeli ve bir gayr-i Müslim temsilci imparatorluğun toprak bütünlüğü hakkında konuşmuş ve buna yönelik tecavüzleri kınamışlardı.[42] Benzer şekilde Preveze, Yanya'da da 9 Haziran'dan sonra Yunan gemilerine karşı bir boykot başlatılacağını duyuran tellallardı. Ticaret acentelerine karşı boykotu ilan eden gümrük idaresindeki başhammaldı, ama boykotu halka tellallar duyurmuştu.[43]

Tellalların boykotu ilan etmesinden sonra ortaya, etrafı çevrilecek Rum dükkânlarına kimsenin girmemesini sağlayan boykot gözcüleri çıkıyordu. Bunlar çoğu yerde gerek duyduklarında zora ve tehdide de başvurmuştu. Özellikle İzmir'in Müslüman mahallelerinde Rum dükkânlarının önünde gözcüler durur, müşterileri dükkânlardan uzak tutarlardı. Rum dükkânları ayrıca, Müslüman halk bunları kolayca tanıyabilsinler diye belirli işaretlerle işaretlenmişlerdi.[44]

Boykot Hareketi'nin en içten ve ateşli savunucuları doğal olarak Girit göçmenleriydi. Özellikle İzmir ve Antalya gibi Akdeniz'in liman kentlerinde Rum dükkânlarına karşı bir sokak gücü işlevi görüyorlardı. Girit Müslümanlarının oluşturduğu çeteler İzmir sokaklarında geziyor ve Yunanları ya dükkânlarını kapatmaya ya da Yunan vatandaşlığından çıkmaya zorluyorlardı.[45] Kabul etmeyenlerin akıbeti ise dayak yemek olabiliyordu. Bir seferinde Yunan gemisiyle kıyı arasındaki haberleşmeyi önlemek için limanda toplanan Giritliler, Yunan konsolosluk tercümanına sataşmışlardı. Öfkelenen tercüman Giritlilere üç el ateş etmiş, Yunan konsolosunun boykotçular ve Osmanlı hükümeti karşısındaki konumunu zayıflatmıştı.[46] Müslüman Giritliler Antalya'da da çeşitli Yunan dükkânlarına girmiş ve dükkân sahiplerine boykot başlattıklarını ve diğer Müslüman zanaatkârlar ile tüccarları Yunanlara karşı harekete geçirdik-

42 FO, 195/2347, No. 35, 2 Haziran 1910, s. 251-53.

43 BOA, DH. MUI. 106/9, Belge No. 2-3, 6 Haziran 1326 (19 Haziran 1910).

44 CPC, Turquie 1897-1914, 307, Belge No. 41-43, İzmir, 11 Nisan 1911.

45 AYE, A-21, 1910-1911, No. 87, 1911.

46 FO, 195/2360, No. 41, 15 Haziran 1910, s. 204.

lerini söylemişlerdi.[47] Başka bir örnekte Kala-i Sultaniye'de iki Osmanlı Rum vatandaşına, bir akrabalarının cenazesine katılabilmeleri için ünlü Destouni Şirketi'nin bir gemisinden karaya çıkmalarına izin verilmişti. Fakat özel bir kayık bu iki kişiyi Konak Meydanı'na getirdiğinde protesto etmek için üç yüz kişi toplanmıştı. Başı yine Müslüman Giritliler çekiyordu.[48]

Beyrut'ta Müslüman bir Giritli Haziran 1910'da Rum bir kahvehanecinin mülküne zarar vermişti. Yerel kayıkçı loncasının başı Şarkavi bu Giritliye yardım ettiği için tutuklanmıştı. Olaylar sırasında Beyrutlu kayıkçılarla hükümet arasında gerilim de yükselmişti.[49] Ekim 1910'da Britanya konsolosunun "bir avuç kabadayı" olarak tanımladığı Müslüman Giritli bir grup "Elli" isimli bir Yunan gemisinin İzmir iskelesine yanaşmasını engellemişti; başlarını çeken Akif isimli şahıs silahlı direniş bile önermişti.[50]

Boykottan sadece küçük işletmeler değil bankalar da etkilenmişti. Belgelerde silahlı bir grup insanın Selanik, Kavala'daki Atina Bankası'nı çevirdiği ve müşterilerin içeri girmesini engellediği yazılmaktadır.[51] Öte yandan Selanik, Drama mutasarrıfı bu iddiayı reddetmiş, sadece barışçıl bir boykotun varlığını kabul etmişti.[52] Bu tavır ve mutasarrıfın iddiası aşağıda ele ala-

---

47 BOA, DH. MUİ. 108-1/9, Belge No. 2, 12 Haziran 1326 (25 Haziran 1910).

48 FO, 195/2345, No. 55, 17 Haziran 1910, s. 115. Giritli göçmenlerin Rumlara karşı İzmir'de benzer eylemlere giriştiklerine dair söylentiler daha 1909'da başlamıştı. 1909 Ağustos'unda Rumlara karşı bir boykot başlatılmış, fakat bu boykot başta İttihat ve Terakki Cemiyeti olmak üzere yörenin ileri gelenleri tarafından durdurulmuştu. Bu erken boykot denemesinde İzmir'deki Giritliler son derece etkindi. *Patris* gibi Rum gazetelerinde Giritlilerin dükkânların başına nöbetçi dikme söylentileri yayınlanmıştı. Öte yandan Aydın valisi Kâzım Bey bu söylentileri reddetmiş ve kamuoyunu dükkânlara blokaj uygulanmadığına dair temin etmişti. Öte yandan yine de Boykotaj Cemiyeti'nden şahıslara yönelik saldırıları kınamaları için bir beyanatta bulunmalarını istemişti. 1909 yılı gibi erken bir tarihten bu örnek bile boykot faaliyetlerinin bu nevi saldırılarla kol kola ilerlediğini göstermektedir. BOA, DH. MUİ. 5-2/15, Belge No. 1, 3; 10-11 Ağustos 1325 (23-24 Ağustos 1909).

49 FO, 195/2342, No. 32, 23 Haziran 1910, s. 326.

50 FO, 195/2360, No. 85, 6 Ekim 1910, s. 378.

51 BOA, DH. SYS. 22/1-28, Belge No. 1/1, 31 Ağustos 1326 (13 Eylül 1910).

52 BOA, DH. SYS. 22/1-30, Belge No. 2, 28 Eylül 1326 (11 Ekim 1910).

cağımız üzere boykot hareketinde sık rastlanan bir durumdu. Nöbetçi dikme ve dükkânların etrafını çevirme gibi önlemler zaman zaman amacına ulaşmıştı. Örneğin Rum bir deri tüccarı olan Grigor Aleksiyu, boykotçuların baskısından dolayı Edremit'teki dükkânını kapatmak zorunda kalmıştı ve konuyla ilgili diplomatik ve idari yazışmalar bir yıl sonra bile devam ediyordu.[53] Boykotçu grupların Rum dükkânlarının başında nöbet tutması, Atina'da yayınlanan Yunan gazetesi *Embros*'un boykottan bahsederken en çok değindiği konulardan birisiydi.[54]

Osmanlı hükümeti tüm vilayetlere boykot sırasında Osmanlı vatandaşlarının dükkânlarının çevresinde nöbet tutulması olayları ile ilgili olarak bir emir göndermişti. Hükümet, valilerden bu nevi faaliyetleri durdurmalarını istiyordu.[55] Hükümet tarafından bu genel uyarının gönderilmesinden önce sadece Konya vilayetinin valisi o zaman kendisine bağlı Antalya'da zorla kapatılan dükkânların tekrar açılmasının başarılabildiği konusunda Dâhiliye Nezaretini bilgilendirmişti.[56] Öte yandan bir yıl sonra Rum dükkân sahipleri hâlâ dükkânlarının önüne nöbetçi dikilmesinden şikâyet ediyorlardı. Akrabalarının bile dükkânlarına giremediğini ileri sürmüşlerdi. Yunan konsolosluk tercümanı da boykot edilenler arasındaydı ve boykot ancak tercüman görevinden istifa ettikten sonra kaldırılmıştı.[57]

Ne var ki boykotun ilk aylarından sonra şiddet ve zor ile ilgili iddialar her geçen gün arttı. Bunun iki nedeni vardı. Öncelikle boykot daha katı bir şekilde uygulanmaya başlanmıştı ve hareketin kurallarının tam bir şekilde uygulanması gerekiyordu. Genel olarak dünyanın her yerinde boykot hareketleri sırasında zora başvurma daha geniş çevrelerin rızasını sağlamanın her zaman bir aracı olmuştu. İkinci olarak boykotun mağdurları, boykot faaliyetleri sırasında şiddete başvurulması ile ilgili id-

53 BOA, DH. SYS. 22/1-12, Belge No. 5, 9 Mart 1327 (22 Mart 1911). Bu dükkân Mayıs 1910'da kapatılmıştı.

54 "To Mpoikataz eis Thessalonikin," (Selanik'te Boykot), *Embros* (Atina), 22 Ağustos 1910.

55 BOA, DH. MUI. 102-2/17, Belge No. 67, 23 Haziran 1326 (6 Temmuz 1910).

56 BOA, DH. MUI. 102-2/17, Belge No. 41, 14 Haziran 1326 (27 Haziran 1910).

57 AYE, A-21, 1910-1911, Antalya, 26 Mart 1911.

dialarını daha çok dile getirmeye başlamışlardı. Böylece mevcut yasalara istinaden boykotu durdurabileceklerdi, zira boykot ancak barışçıl şartlarda uygulanırsa meşru ve yasaldı. Osmanlı yönetiminin tarafsız duruşu boykotun barışçıl yapısından kaynaklanıyordu. Dolayısıyla hareketin mağdurları şiddet kullanımından bahsederek hükümeti ve Düvel-i Muazzama'yı boykotu durdurmaya zorlamaya çalışıyorlardı. Bu bağlamda Yunanca günlük *Embros* gazetesi ilk haftadan itibaren saldırı ve zor kullanımının vuku bulduğu olaylarla ilgili haberler yapmaya başlamıştı. Örneğin bir makalede, İzmir'de çarşıda Rum dükkânlarına saldıran Müslüman kalabalıklarla ilgili bir haberden alıntı yapmaktaydı. Dükkânların çoğu kargaşa ortamından ötürü kapatılmış ve dükkânlarını kapatmayı reddedenler bıçakla tehdit edilmişti. Gün boyunca taraflar arasında çok sayıda itiş kakış yaşanmıştı. *Embros*, her ne kadar Müslümanların Rumları yaraladığını iddia etse de Rumların da Müslümanlara karşı cesurca dövüştüğünü yazıyordu.[58] Yine *Embros*'a göre Selanik'te Rum lokantalarından biri bir grup Müslümanın saldırısına uğramış ve lokantadaki masa sandalye tahrip edilmişti.[59] Yani bütün politik ve toplumsal aktörler arasında söylem düzeyinde de bir mücadele sürüyordu. Ancak şiddetin belli bir seviyeye kadar yaygın olarak kullanıldığına dair şüpheye yer yoktur.

Taraflar arasındaki bu nevi çatışmalardan biri Hüdavendigâr vilayetine bağlı Burhaniye'de gerçekleşmişti. Bir Yunanistan vatandaşına ait zeytin bağında çalışan işçiler bir grup silahlı kişinin saldırısına uğramıştı. Kaymakam bu saldırı hikâyesine inanmamış ve Dâhiliye Nezareti'ni, bir Müslümanın işçilere müdahale ettiği, zira bağ sahibi ortalıkta olmadığı için zeytinlerin zarar görmesinden korktuğu yolunda bilgilendirmişti. Dahası bağ sahibinin şikâyetinin gerçek sebebi bağının boykot edilmesiydi ve kaymakama göre bu boykot barışçıl bir şekilde uygulanmaktaydı. Bu arada Burhaniye'de, Trikopidi adında

58 "Ai Tarachodeis Skinai tis Smirnis" (İzmir'deki Kargaşadan Sahneler), *Embros* (Atina), 31 Mayıs 1910.

59 "To Mpoikotaz stin Thessalonikin" (Selanik'te Boykot), *Embros* (Atina), 9 Haziran 1910.

bir Yunanistan vatandaşının zeytinleri bir Müslüman tarafından satın alınmıştı. Fakat işçileri yine de saldırıya uğramış ve bu kez işçilerden biri kafasından yaralanmıştı. Kaymakam hükümete saldırının boykotçular tarafından mı gerçekleştirildiği yoksa bunun işçiler arasındaki bir kavgada mı olduğunun kesin olmadığını yazmıştı.[60] İzmir, Ulucak'ta da bir kundaklama olayı cereyan etmişti. Bu olaydaki zeytin bağının sahipleri bir Yunanistan vatandaşı ile üç Osmanlı Rumuydu. Yangını söndürmeye çalışan köylüler zor kullanılarak engellenmişti. Manisa Rumları ürünlerinin tamamını hasat edememiş ve şehirdeki Rum doktor ve eczacılar sürülmüşlerdi.[61] İzmir'deki Britanya konsolosu boykotçuların iç bölgelerde de zora başvurduklarının altını çiziyordu. Söz gelimi bir Britanya vatandaşının, boykotçular kendisini Yunan zannettikleri için incirlerini ve üzümlerini hasat etmesine izin verilmemişti.[62] Yunan konsolosu da merkezi hükümetin gücünün daha zayıf olduğu liman şehir ve kasabalarının hinterlandında boykotun çok daha katı olduğunu belirtiyordu.[63] Bu olgu Fransız konsolosunun raporlarında da vurgulanmıştı. Söz konusu raporlara göre Ege kıyılarından İç Anadolu'ya doğru seyahat edildikçe hükümet otoritesini ve iktidarını kaybediyordu.[64]

Ayvalık'ta Hacı Atanasi, zeytinliğini bir İtalyan vatandaşına satmıştı, ama bağ kuşatılmış ve işçileri ile bekçileri kovulmuştu. Ayvalık kaymakamı Dâhiliye Nezareti'ni Atanasi'nin zeytin ağaçlarını değil araziyi sattığı yönünde bilgilendirmişti. Dolayısıyla bir İtalyan'ın sahip olduğu bir zeytinliğin boykot edilmesi gibi bir durum söz konusu olamazdı. Öte yandan boykot edilenlerin kendilerini Boykot Hareketi'nden kurtarmak için dükkânlarını, gemilerini, tarlalarını ve benzerini yabancılara sattıkları örnekler mevcuttu. Boykotçular eğer mülkün el değiştir-

60 BOA, DH. SYS. 22/2-2, Belge No. 2, 8 Şubat 1326 (21 Şubat 1911).

61 CPC, Turquie 1897-1914, 307, Belge No. 41-43, İzmir, 11 Nisan 1911.

62 FO, 195/2360, No. 72, 16 Ağustos 1910, s. 331.

63 AYE, A-21, 1910-1911, İzmir, No. 919, 19 Mart 1911.

64 CPC, Turquie 1897-1914, 307, Belge No. 105, İzmir, 8 Haziran 1911; CPC, Turquie 1897-1914, 307, Belge No. 57-62, Paris, 23 Nisan 1911.

mesinin bir numara olduğunu düşünüyorlarsa, birçok örnekte satılan mülkleri boykot etmeye devam etmişlerdi. Boykotaj Cemiyeti bir toplantıda Britanya konsolosluğuna bu satışlarla ilgili şüphelerini dile getirmiş ve yabancı elçilikleri Yunanları korumakla itham etmişti.[65] Bu bağlamda zeytinliğin yeni İtalyan sahibi boykot edilmeye devam etmiş ve sonuçta İtalyan elçiliği konuyla ilgili olarak Osmanlı Hariciye Nezareti'ne başvurmuştu.

Ayvalık'ta da boykotçular önlerine adam dikerek Rum dükkânlarını kuşatmıştı.[66] Ayvalık'taki dükkânların önüne nöbetçi dikilmesi yöredeki Rumların işlerini baltalamıştı. Sahibi olduğu Yunan Pantaleon Oriental Navigation Company'i Britanyalı limitet bir şirkete devretmek isteyen Panaghiotti Pantaleon, Britanya konsolosuna "boykotun doğal olarak mülkünü bir Britanya şirketine devretme isteğini arttırdığını" itiraf etmişti.[67] Başka bir Yunan girişimci, Andrico Plaska, Malta ve Britanya vatandaşı olan çalışanı Alexander Scoudamor'u resmen sahip olduğu kasap dükkânının sahibi ilan etmişti. Üstelik Scoudamor boykot nedeniyle tazminat talep etmiş ve ismini Britanya büyükelçiliğinin listesine yazdırmıştı. Yani boykot bir çalışanı, boykottan kurtulmak ve tazminat talep edebilmek için bir dükkân sahibine dönüştürmüştü.[68]

Denizcilik şirketlerinin el değiştirmesi Birleşik Devletler ve Osmanlı İmparatorluğu arasında da sorunlara neden olmuştu. Hacı David Şirketi, 1909 yılında bir Amerikan vatandaşına satılmış ve Amerikan bayrağı altında faaliyet göstermeye başlamıştı. Fakat tayfa Yunan'dı. Şirketin gemilerinden birinde tayfa ile yeni terhis olmuş Osmanlı askerleri arasında bir kavga çıkmıştı. Kavganın başlama nedeni yolcuların şirketin düşük kalitede hizmet vermesine tepki göstermesiydi. Öte yandan kav-

65 FO, 195/2360, No. 75, 30 Ağustos 1910, s. 348.

66 BOA, DH. SYS. 22/1-6, Belge No. 2, 23 Teşrinisani 1326 (5 Kasım 1910).

67 FO, 195/2383, No. 22, 30 Nisan 1911, s. 85. Pantaleon, Boykot Hareketi'nin en başından itibaren İzmir limanında boykot edilen ilk firmalardan biriydi. Bkz. "Ai Tarachodeis Skinai tis Smirnis" (İzmir'deki Kargaşadan Sahneler), *Embros* (Atina), 31 Mayıs 1910.

68 FO, 195/2383, No. 71, 23 Eylül 1911, s. 290.

ga kısa sürede milli bir meseleye dönüştü. Şirketin adı kalitesiz hizmet nedeniyle kötüye çıkmıştı ve Osmanlı vatandaşı müşterilerin istismar edilmesinin bir sembolü haline gelmişti. Yunan tayfa ve kaptanın Osmanlı halkına hakaret ettiği iddia ediliyordu. Boykot Hareketi'nin baş aktörleri olan liman işçileri kavgayı, şirketin Osmanlı milletini aşağılaması olarak görüyorlardı. Sonuç olarak Ocak 1911'de Osmanlı limanlarında şirkete karşı bir boykot başlatıldı. Amerikan elçiliği Osmanlı hükümetine bir protesto çekti, fakat boykot ancak diğer bir Amerikan şirketine, Singer dikiş makinelerine karşı başka bir boykot başlatıldığında bitecekti. Bu olay günlük hayatın sıradan olaylarından birinin nasıl ulusal bir soruna dönüşebildiğinin ve bir şirketin başka bir tabiiyetten bir şirkete devredilmesinin nasıl hile olarak görülebildiğinin güzel bir örneğidir.[69]

Dâhiliye Vekâleti 20 Kasım 1910'da Aydın, Halep vilayetlerini ve Karesi yöresini dükkânların önüne nöbetçi yerleştirilmesi ve insanların çalışmaktan zorla alıkonulması konusunda uyarmıştı. Bundan dolayı Osmanlı Devleti yabancı işletmelere tazminat ödemek zorunda kalıyor ve hükümet bu ödemelere son vermek istiyordu. Bu nedenle hükümet yerel yöneticilerden bu tür faaliyetleri cezalandırmalarını talep etmişti. Bu belge söz konusu faaliyetlerin gerçekten mevcut olduğunu ve devletin bunlar yüzünden tazminat ödediğini ortaya koymaktadır.[70] Öte yandan Osmanlı Devleti kısa süre sonra tazminat taleplerinden bezmiş ve Boykot Hareketi nedeniyle meydana gelen kayıplardan doğan sorumluluğunu reddetmeye başlamıştı.[71] Boykot Hareketi ve yerel yöneticilerin takındıkları tutum bir yıl sonra bile değişmemişti. Charles Wilkinson isminde bir Britanya vatandaşı Boykot Hareketi nedeniyle önemli güçlüklerle karşılaşmıştı. Trikupis isminde bir Yunan'dan bir çiftlik kiralamış ve tarlalarında Yunan işçi ve memurlar çalıştırmaya devam etmişti. Çiftlik ken-

69 Osman Köse, "Osmanlı-Amerikan İlişkilerinde Bir Kriz: Hacı David Vapur Kumpanyası Boykotu (1911)", *Belleten*, cilt LXVIII, No. 252, Ağustos 2004, s. 461-482.

70 BOA, DH. SYS 22/1-24, Belge No. 4, 17 Teşrinisani 1326 (30 Kasım 1910).

71 FO, 195/2383, No. 12, 22 Şubat 1911, s. 40. Britanya konsolosu bir tazminat başvurusuyla ilgili olarak İzmir valisini ziyaret etmişti.

disine muhtemelen Boykot Hareketi yüzünden kiralanmıştı ve Yunan işçilerin burada çalışmaya devam etmesi boykotçuları öfkelendiriyordu. Söz konusu boykotçular Wilkinson'ın çiftliğine saldırmış ve işçilerini yaralamışlardı.[72] Britanya elçiliği Osmanlı hükümetini konuyla ilgili olarak uyarmış ve kayıplar için tazminat ödenmesini talep etmişti. Başta mutasarrıf, benzer vakalarda olduğu gibi iddiaları reddetti. Öte yandan çiftlik tekrar tekrar saldırıya maruz kaldı. Nihayet Ayvalık'taki Britanya konsolos muavini Aydın vilayeti başkonsolosunu ve Britanya elçiliğini, Wilkinson davası ile ilgili Osmanlı hükümetini yerel bürokratlar üzerinde baskı uygulatmaya zorladı.[73] Üçüncü saldırı ve sonucundaki yaralanmalardan sonra Dâhiliye Nezareti Karesi mutasarrıfından bir soruşturma raporu istedi. Fakat yörenin yöneticileri cevap vermekte acele etmediler. Bu yüzden Dâhiliye Vekâleti tekrar soruşturmanın sonucunu soran bir yazı göndermek zorunda kaldı. Söz konusu soruşturma Burhaniye'den Ayvalık ve Edremit'e kadar olan alanı kapsıyordu ve saldırganlardan bir kısmı tutuklandı. Bu kasabaların eşrafı ve ileri gelenleri ihtar edildi.[74] Her ne kadar bundan sonra dava kapanmış gibi görünse de Wilkinson'ın çiftliği dördüncü kez saldırıya uğradı. Bu kez hem ürünler hem de üretim araçları tahrip edilmiş ve yakılmıştı.[75] Bu son saldırı Boykot Hareketi'nin gücünü göstermekte ve yerel yöneticilerin boykotçulara müdahale konusunda ne kadar gönülsüz olduklarına ya da onlar karşısında ne kadar kifayetsiz kaldıklarına işaret etmektedir.

Benzer bir şekilde Ayvalık'ta bir İtalyan vatandaşı, bir grup silahlı adam satın almış olduğu zeytin bağının girişini kestiği için zeytinlerini hasat edememişti. Ayrıca Yunan konsolosluğu Osmanlı hükümetine şiddet olayları bildirmeye devam ediyordu. Bu raporlardan birinde boykotçuların Yunan Karali'nin sa-

72 BOA, DH. SYS. 22/2-4, Belge No. 2, 14 Eylül 1327 (27 Eylül 1911).

73 FO, 195/2383, No. 65, 6 Eylül 1911, s. 268; FO, 195/2383, No. 68, 20 Eylül 1911, s. 277; FO, 195/2383, No. 69, 23 Eylül 1911, s. 280.

74 BOA, DH. SYS. 22/2-4, Belge No. 6/1, 28 Eylül 1327 (10 Ekim 1911).

75 BOA, DH. SYS. 22/2-4, Belge No. 10/1, 23 Teşrinievvel 1327 (5 Kasım 1911); FO, 195/2383, No. 80, 31 Ekim 1911, s. 329; FO, 195/2383, No. 82, 8 Kasım 1911, s. 335.

hip olduğu bir tarlanın ürününü kuşattıkları ve netice itibariyle jandarmanın Selanik'in Kavala ve Manastır'ın Alasonya şehirlerindeki Yunan konsolosluklarına dadanan yirmi kadar kişiyi gözaltına aldığı iddia ediliyordu.[76]

Dünyanın farklı bölgelerindeki diğer birçok milliyetçi boykotta olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki boykot örgütleri de dükkânların Yunan malları satıp satmadığını denetlemek için teftiş ekipleri kurmuşlardı. Boykotun ilk ayında Selanik'teki bu teftişlerden birinde bir Yahudi dükkânında satılan şişelerce Yunan konyağı parçalanmıştı. Britanya konsolosunun raporuna göre dükkânın itiraz etmeye çalışan Yahudi sahibi de "kötü bir şekilde dövülmüştü".[77]

Giresun'da bir Rus tüccar da Boykot Hareketi'nden etkilenenler arasındaydı. Bu olayda Boykotaj Cemiyeti'yle ve liman işçileriyle bir alakası olmayan kalabalık bir insan güruhu saldırı olayına karışmıştı. Rus tüccar Pire'den fıçılarca konyak ithal etmişti, fakat Boykotaj Cemiyeti tüccarın konyağını limandan dükkânına taşımasına izin vermemişti. Dahası boykotçular kendisini fıçıları gümrükten çekmemesi yolunda tehdit etmişti. Eğer bunu yaparsa, boykotçular tüm fıçılarını parçalayacaklardı. Konyağı taşıması için kendi hamallarını getirdiğinde bir grup insan bu hamallara saldırmış, fıçıları açmış ve konyağı denize dökmüşlerdi. Konyak ithalatı kamusal bir mesele haline gelmişti ve elçilik tercümanları ve polis de oradaydı, fakat kalabalığı kimse durduramamıştı.[78] Trabzon valisi hükümetle yazışmasında mahalli polis gücünün konyağın dükkâna götürülmesini sağladığını ileri sürmüştü. Bir saldırının gerçekleştiğini ve bu saldırıda bir fıçının parçalandığını doğruluyordu. Hükümete olayı gizlice araştırdığını bildirmişti. Söz konusu gizlilik valinin halkın tepkisinden çekindiğinin de bir göstergesidir.[79] Liman işçilerinin doğrudan eylemleri ve saldırıları, genellikle limanlardaki tekel haklarını korumakla ilgiliydi. Boykotun ilk

76 BOA, DH. SYS. 22/1-18, Belge No. 14, 18 Temmuz 1326 (31 Temmuz 1910).

77 FO, 195/2358, No. 82, 28 Haziran 1910, s. 127.

78 BOA, DH. SYS. 22/1-28, Belge No. 28, 24 Nisan 1327 (7 Mayıs 1911).

79 BOA, DH. SYS. 22/1-28, Belge No. 31-32, 27 Nisan 1327 (10 Mayıs 1911).

gününde iki işçi bir tekneden mal indirdikleri ve kendi hesaplarına çalıştıkları için dövülmüşlerdi.[80]

İzmir'de, özellikle Mart 1911'de, Atina'da yayınlanan bir Yunan gazetesi de boykot edilmişti. Boykotçular bir Rus gemisinin Pire'den Yunan gazeteleri getireceğini, bunların daha sonra Fransız Postanesi tarafından şehirde dağıtılacağını haber almışlardı. Gazete bayileri gazete balyalarını gemiden taşımaya başladıklarında boykotçular saldırıya geçti ve gazetelere el koydu. Büyük kısmını yok ettiler. Öte yandan bu saldırı boykotçulara yetmemişti ve bir gazete bayisine saldırıp harap ettiler. Polis olay yerine saldırı bittikten sonra ulaşmış ve bir Yunanistan vatandaşı olan Panos Anastasopoulos ile Sakız'lı çalışanı Grigorios Kefalas'ı gözaltına almıştı. Beylerbeyi Nâzım Paşa olayla ilgili duyduğu üzüntüyü dile getirmiş ve bu tür faaliyetleri tasvip etmediğini söylemişti. Öte yandan gazete dağıtıcılarından Yunanistan'dan gazete getirmeyi, en azından bir süreliğine durdurmalarını da istemişti. Gözaltına alınan boykotçular ve Rumlar kısa bir süre sonra serbest bırakıldı.[81]

İzmir'de benzer bir başka olay da yaşanmıştı. Burada Fritz Vadova isminde bir Britanya vatandaşı, o zamanlar ünlü olan Avusturyalı Lloyd şirketine ait bir gemiyle Yunanistan'dan ithalat yapıyordu. Yeni, daha katı uygulanan boykot, gemi Yunan bandıralı ya da bir Yunan'a ait olmasa da Yunanistan'dan ithal edilen malı şüpheli hale getirdiğinden şanssızdı. Malların gümrük vergisi ödenmiş ve sandıklar yük arabalarına yüklenmişti. Fakat Boykotaj Cemiyeti araya girdi ve malları günlerdir durdukları caddeye döktü. Vali polis müdürüne malların sahibine teslim edilmesini söyledi, ama bu görev yerine getirilmedi. Britanya konsolosu valinin emirlerinin dikkate alınmadığını ve kendisinin çaresiz olduğunu bildirmişti.[82]

---

80 "Episodia" (Olaylar), *Proodos*, 5 Haziran 1910.

81 AYE, A-21, 1910-1911, İzmir, No. 1023, 27 Mart 1911.

82 FO, 195/2383, No. 24, 31 Mart 1911, s. 94. On beş gün sonra İstanbul'daki Britanya büyükelçiliğinin Osmanlı hükümetinden talepleri ve diplomatik baskıları sayesinde Fritz Vadova davası çözülmüştü. İzmir'deki Britanya konsolosu vali ve polis müdürü Cemal Bey'in boykot örgütlerini kontrol etmekte zorlandıklarını düşünüyordu. FO, 195/2383, No. 33, 15 Nisan 1911, s. 140.

Bir Alman şirketi de tayfası Yunan olan bir şilep kiraladığı için Boykotaj Cemiyeti ile karşı karşıya gelmişti. Boykotaj Cemiyeti Alman şirketin şarap fıçılarının yüklenmesini zor kullanarak engellemişti. Diğer bir olayda otuz kadar kişi başka bir Alman'ın sahibi olduğu balıkların bir Yunan gemisine yüklenmesine izin vermemişti.[83] Anlaşılacağı üzere yabancı tüccarlar da Yunanistan ve Yunanlarla herhangi bir ilişkileri olması halinde Yunan mallarına yönelik boykottan etkileniyorlardı.

Tellalların, nöbetçi hatlarının, cebrin ve gözcülerin dışında Boykot Hareketi, boykot uygulamasının genişletilmesi ve hedefleri önceden belirlemek için "yaftalar" yani posterler, çıkartmalar, tabelalar ve afişler kullanmıştı. Örneğin bir yerin Yunan olup olmadığını göstermek için Boykotaj Cemiyeti dükkânların üstüne tebeşirle "Yunani" yazıyordu.[84] Anadolu Bankası da girişine "Yunanlıdır" tabelası asılan yerlerden biriydi. Bankanın, kamu yetkililerine baskı yaparak girişindeki bu tabeladan kurtulması neredeyse bir ay sürmüştü.[85] Duvarlardaki ve dükkân vitrinlerindeki afişler müşterileri uzak tutuyor ve boykot edilen hedeflerin işlerini mahvediyordu. Boykotun ilk ayı içerisinde İstanbul'un farklı yerlerinde Yunanların sahibi olduğu çeşitli dükkânlar müşteri yokluğu nedeniyle kapanmıştı. Dükkân sahiplerinin büyük kısmı Osmanlı hükümetine duvarlardaki saldırgan ve aşağılayıcı afişlerle ilgili şikâyette bulunuyordu. Kapanan bu dükkânlar arasında örneğin Dimitri Grasas'ın Beşiktaş'taki iki dükkânı, Filanga ve Mandilas'ın şaraphanesi ve restoranı, Habiri kardeşlerin Beylerbeyi'ndeki manavı, Nikola Argiroyoani, Dimitri Borla ve Nikola Galanis'in İstanbul'un farklı semtlerindeki dükkânları vardı.[86]

Selanik'in ana caddelerinden birindeki kumaş dükkânının sahipleri duvarlarındaki boykot yazılarını silmeye kalkmış-

83 BOA, DH. SYS. 22/1-25, Belge No. 3, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911).

84 FO, 195/2360, No. 75, 30 Ağustos 1910, s. 347.

85 Evangelia Ahladi, "İzmir'de İttihatçılar ve Rumlar: Yunan-Rum Boykotu (1908-1911)", s. 196.

86 BOA, DH. MUI. 109/16, Belge No. 2, 15 Haziran 1326 (28 Haziran 1910).

tı. Adamlarıyla Kerim Ağa[87] ortaya çıkmış ve dükkân sahibini, bu yazıları bir daha yıkaması halinde boğazını kesmekle tehdit etmişti. Dükkân sahibi polisin korumasına başvurmuş, ama herhangi bir resmi koruma alamayınca dükkânını kapatmaya karar vermişti.[88] Selanik Boykotaj Cemiyeti *Rumeli* gazetesinde bu nevi faaliyetlerin tasvip edilmediğine dair bir ilan yayınlamıştı. Bu ilan öncelikle söz konusu şiddet eylemlerinin gerçekten mevcut olduğunu boykotun resmi ağzından teyit etmektedir. Bu ilanda ayrıca kamusal alandaki duvarlara yazı yazmak ve dükkân vitrinlerine boykot tabelalarının konulması da kınanmaktaydı. Boykotaj Cemiyeti kolluk kuvvetlerinden, "Osmanlı halkının haysiyet ve asaletiyle" bağdaşmayan bu nevi faaliyetleri önlemesini istiyordu. Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin resmi sözcüsü olarak görülen *Rumeli* gazetesi artık "Eflatun'un evladına karşı kabadayılığın" bırakılmasını teklif etmişti. Gazete, halka kararlı ve ciddi olunması ve nazik bir şekilde davranılması çağrısında bulunuyordu. *Rumeli*, dükkân üstlerine "boykot" kelimesinin yazılmasını da kınamış ve resmi kimlik belgesi sayılan Tezkere-i Osmaniye talep etmişti.[89] Boykotaj Cemiyeti'nin ilanından sonra gerçekleşen başka bir örnekte bir diğer dükkân daha şanslıydı: Dükkân sahibi polisin nezaretinde boykot yazısının üzerini boyatmayı başarabilmişti. *Rumeli* ve *Yeni Asır* gazeteleri boykot yazılarının silinmesini tasvip ediyorlardı ama aynı zamanda "Yunanlara karşı boykotun sebatla sürdürülmesi" gerektiğinin de altını çizmekteydiler.[90] Öte yandan *İttihad*'da yayınlanan ilanlarından birinde İzmir Boykotaj Cemiyeti Osmanlıların işaretli Yunan dükkânlarından alışveriş yapmamalarını is-

87 Bu şahıs Selanik'teki hamalların reisi ve Boykot Hareketi'nin lideriydi. Kendisi ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi aşağıda verilecektir.

88 FO, 195/2358, No. 82, 28 Haziran 1910, s. 126. Bu şiddet olaylarından sonra biri Giritli bir kayıkçı olmak üzere üç kişi tutuklanmıştı. Osmanlı basını bu faaliyetleri kınamış ve yasadışı addetmişti. Öte yandan Temmuz 1910'da boykot yazılarını dükkân vitrinlerinden silebilenler hâlâ az sayıdaydı; FO, 195/2358, No. 85, 8 Temmuz 1910, s. 157.

89 "Boykot", *Rumeli*, 15 Haziran 1326 (28 Haziran 1910).

90 FO, 195/2358, No. 83, 29 Haziran 1910, s. 135.

tiyordu.[91] Başka bir deyişle bu işaret ve tabelaların hâlâ mevcut olduğuna atıfta bulunuyordu.

Boykot genellikle Osmanlı şehirlerinin çeşitli yerlerine asılan afişlerle duyurulurdu. Örneğin Boykot Hareketi'nin hemen başında Selanik'te şehrin çeşitli kısımlarına Fransızca ve Türkçe bildiriler asılmıştı. Duvarlardaki ilan, vatanperver vatandaşları ülkelerini korumaya davet ediyor ve boykotun ne olduğunu anlatıyordu.[92] Rumca gazete *Proodos*, Bursa'nın her yanına yapıştırılan bu ilanlar ve Müslüman halkı galeyana getiren bildirilerle ilgili şikâyette bulunmuştu.[93]

Ortaya Girit'teki Müslümanların yaşadıkları sıkıntıları anlatan broşürler de çıkmıştı. Bu tür yayınlar Müslüman halkın hissiyatını galeyana geçirmekte etkili oluyordu. *Girid Kurbanları*, Naziktir Muzaffer tarafından yazılmış bir broşürdü ve ada Müslümanlarının "vahşi Rumların" elinde nasıl acı çektiğiyle ilgili hikâyeler anlatıyordu.[94] Bu "vahşi ve medeni" dikotomisi, Boykot Hareketi'nin söyleminde sıklıkla kullanılacaktı. Hıristiyan Giritliler ve Yunanlar gayrı medeni bir şekilde davranırken Osmanlılar medeniyetin icabı gereğince onlara karşı savaşmaktaydılar.[95] *Girid Kurbanları*'na göre Müslüman kadınlar ve çocuklar "barbarca" öldürülüyorlardı ve "Müslüman kanına susamış" katilleri namuslarını kirletiyordu. Bildiri Yunan ayaklanması sırasında Müslüman bir grubun Rum çetelerinden kaçışını anlatıyordu. Sonunda Rumlar grubu katletmiş ve kadınlara tecavüz etmişti.[96]

Boykot Hareketi boyunca Girit üzerine iki broşür daha yayınlanmıştı. Bunlar adanın genel karakteristiği, özellikle de tarihi ve coğrafyası hakkında bilgi veriyordu. Bunlardan *Girid*,

---

91 "İzmir Harb-i İktisadi Heyetinin Beyannamesidir:" *İttihad*, 29 Ağustos 1326 (11 Eylül 1910). Bildirinin yedinci maddesindeki ifade şu şekildeydi: "7. Memleket dahilinde işaretli olan Yunanlı mağazalarından ahz ü itada bulunmamak ve yanlışlığa meydan kalmamak üzere her mağazadan şehadetname sual etmek."

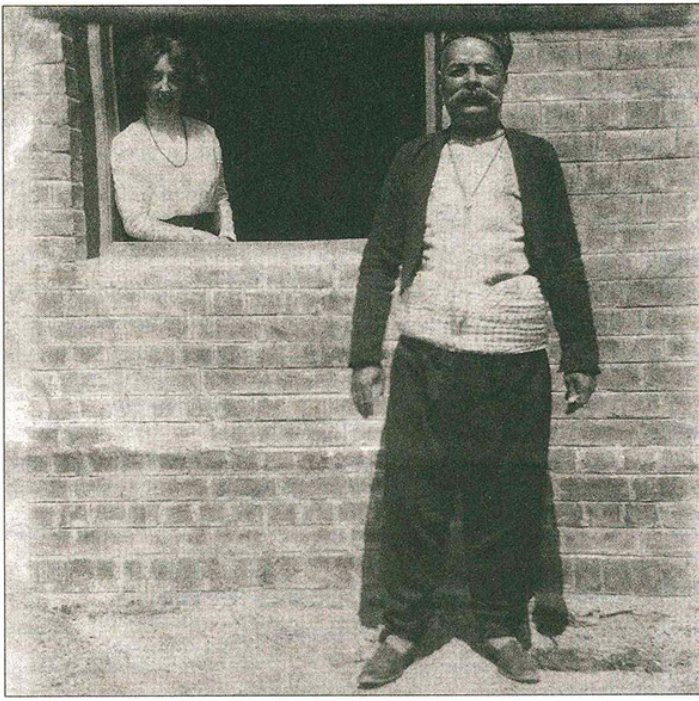
92 FO, 195/2358, No. 79, 18 Haziran 1910, s. 106-107.

93 "O Emporikos Polemos," (İktisadi Savaş), *Proodos*, 5 Haziran 1910.

94 Naziktir Muzaffer, *Girid Kurbanları* (Dersaadet, Edib Matbaası, 1326).

95 "Hakaretler İslâmlara Mahsurdur", *İttihad*, 19 Ağustos 1326 (1 Eylül 1910).

96 Naziktir Muzaffer, *Girid Kurbanları*, s. 12-13.

1909-1914 yılları arasında Selanik'te yaşayan ve bir İngiliz gazetesi ve yazar Walter Crawfurd Price için sekreterlik yapan Peggy Nee Flexman'ın tahminen 1911'de şehrin tanınmış simalarından ve boykot hareketinin liderlerinden Kerim Ağa ile çektirdiği fotoğraf. Flexman'ın aile anlatısında Kerim Ağa'nın fotoğrafın çekildiği gün kurşuna dizilerek infaz edildiği söyleniyor. Bu çok olası değil. Ancak zamanın en ünlü simalarından bir tanesi olan Kerim Ağa'nın bulabildiğim tek fotoğrafı. Fotoğrafın arkasında şunlar yazılı "Kerim Ağa -Boykot Hareketinin ünlü lideri Selanik 1911. Milletinin hizmetkarı olduğu için Dahiliye Nazırı'na bile kafa tutabileceğini söylüyor." Peggy Nee Flexman'ın torunu Lyndon Constock'a aile arşivinde yer alan bu fotoğrafı kullanmama izim verdiği teşekkürü bir borç bilirim.

İslâm ve Müslüman cemaatinin varlığına ve bunların adadaki mirasına odaklanmaktaydı.[97] Bu tür yayınlar ada ile ülkenin Müslüman halkı arasında bir bağ inşa etmeye çalışıyorlardı. *Girid: Mazisi, Hali, İstikbali* başlığını taşıyan broşür ise büyük öl-

97 *Girid* (Bab-ı Ali: Matbaacılık Osmanlı Anonim Şirketi, 1325-1326).

çüde Girit tarihi ile ilgiliydi. Tarihsel anlatının yanı sıra Müslüman Giritlilerin çektikleri acıları gösteren resimler de ihtiva ediyordu. Örneğin bu resimlerin bir tanesinde kolları "vahşi Hıristiyanlar" tarafından kesilmiş on yaşlarında bir Müslüman kız resmedilmişti.[98] Yazarlar Rum ya da Yunani yerine Hıristiyan terimini tercih etmişlerdi. Bu kullanımın hareketin İslâmî söylemini arttırmak için seçilmiş olması mümkündür. Başka bir fotoğraf kolları ve kafası Hıristiyan Giritliler tarafından yaralanmış sekiz yaşında bir çocuğu gösteriyordu.[99] Girit'le ilgili gazete haberlerinde de Girit'teki Müslümanların benzer acıları gösterilmekteydi. Yunanların camileri meyhaneye çevirdikleri, anne karnındaki ceninleri öldürdükleri, İslâm'a hakaret ettikleri ve Müslüman kadınlarını aşağılayıp iğfal ettikleri iddia ediliyordu.[100]

1911 yılına gelindiğinde hükümet hâlâ kışkırtıcı afişlerle ilgili Yunan büyükelçiliğinden şikâyetler alıyordu. Boykot Hareketi ve hedeflerin afişe edilmesinin araçları birlikte ilerliyordu. Boykotaj Cemiyeti gazetelerde, cemiyetin amaçlarının yanı sıra boykotun hedef aldığı dükkânları ve kişileri de ilan etmekteydi.[101] Boykot Hareketi, kendisinin kamusal alandaki görünürlüğünü arttırdığından mağdurlar ve resmi makamlar karşı çıksalar da afiş kullanımında ısrar etmekteydi. Bir birincil kaynağa göre Yunan elçiliği Kala-i Sultaniye'deki Yunan dükkânlarına asılan afişleri ve yerel yönetimin konuya dair ilgisizliğini protesto etmişti.[102] Manastır'da, "Osmanlı halkını" boykota çağıran el ilanları dağıtılıyordu. Bu bildiriler imzalı değildi ve açık

98 *Girid: Mazisi, Hali, İstikbali* (Kostantiniye: Matbaa-i Ebuziya, 1328), s. 76.

99 *A.g.e.*, s. 79.

100 Boykotaj Cemiyeti de bu türden söylemler kullanmıştı. Bkz. Boykotaj Teshilat Komisyonu, "Beyanname", *İttihad*, 7 Haziran 1326 (20 Haziran 1910); Halit Tevfik, "Boykotaj Kalkabilir mi?", *İttihad*, 16 Ağustos 1326 (29 Ağustos 1910).

101 AYE, A-21, 1910-1911, İzmir, 24 Şubat 1911. Bu kaynak Boykotaj Cemiyeti'nin *Köylü* gazetesinde yayınlanmış bir ilanını alıntılar ve düzenli olarak bir Rum lokantasında yemek yiyen posta teşkilatı, Düyun-u Umumiye ve Gümrük çalışanlarını uyarır. *Köylü*, memurlar burada yemek yemeye devam ederlerse isimlerinin gazetede afişe edileceğini ilan etmiştir.

102 BOA, DH. SYS. 22/1-27, Belge No. 3, 2 Mart 1327 (15 Mart 1911).

bir şekilde dağıtılıyordu. Fransız konsolosu memurların müdahale etmediğini bildirmişti.[103] Söz konusu bildiriler Boykot Hareketi sırasında hareketin amaçlarını yaymak için geniş ölçekte kullanılmıştı. Yunan tüccarların ve dükkânların isimleri genellikle gazetelerde ilan edilir, fakat halkın hissiyatını ateşlemek için bu tür bildiriler kullanılırdı. Kala-i Sultaniye'de dağıtılan bu tür bir el ilanı Müslümanlardan Yunan tüccarlarla ilişkilerini kesmelerini istiyordu. Bu çağrı şehrin Yunan ve Rum nüfusu arasında telaşa neden olmuştu.[104]

Afişlerin önemli bir özelliği Osmanlı bürokrasisinin bunları yasa dışı addetmesiydi. Osmanlı hükümeti ve yerel yönetimlere göre dükkânların duvarlarındaki afişler boykot hareketinin "barışçıl" yapısına uygun değildi. Yani kuruluşların ve dükkânların isim listelerinin boykot hedefleri olarak gazetelerde yayınlanması bir saldırı değildi, ama belirli duvarlara ya da pencerelere afişler asılması cebr addediliyordu. Dolayısıyla birçok yerde hükümet yerel yöneticilerden bu afişleri indirmelerini istedi. Örneğin Selanik valisi hükümete, Serez'deki tüm afişlerin indirildiğiyle ilgi bilgi vermişti. Öte yandan bunları kimin yapıştırdığı kesin değildi. Gazetelerdeki listeler genellikle Boykotaj Cemiyeti tarafından yayınlanıyordu. Dahası Boykotaj Cemiyeti Osmanlı halkından ismi listelerde olmayan Yunan vatandaşlarını kendilerine bildirmelerini istemişti listenin zenginleştirilmesi için. Halk, bu süreçte dikkatli ve faal olmaya çağrılıyordu.[105] Bu durumun tersine duvarlardaki afişler ve dövizler genellikle imzasız asılıyordu ve bu nedenle bunları kimin astığını tespit etmek güçtü. Serez'de afişler indirilmiş, fakat konuyla ilgili kimse yakalanmamıştı.[106]

---

103 CPC, Turquie 1897-1914, 306, Belge No. 46, Manastır, 22 Haziran 1910.

104 CPC, Turquie 1897-1914, 307, Belge No. 50, Pera, 22 Nisan 1911.

105 Boykotaj Cemiyeti 15 Haziran 1910'dan sonra listeler yayınlamaya başladı. "İzmir Boykotaj Cemiyeti'nden", *İttihad*, 2 Haziran 1326 (15 Haziran 1910). Boykotaj Cemiyetleri, özellikle de İzmir Boykotaj Cemiyeti tarafından yayınlanan listeler oldukça ayrıntılıydı. "Harb-i İktisadi Heyetinin Beyannamesidir", *İttihad*, 5 Eylül 1326 (18 Eylül 1910).

106 BOA, DH. SYS. 22/1-26, Belge No. 6, 28 Mayıs 1327 (10 Mayıs 1911); BOA, DH. SYS. 22/1-6, Belge No. 11, 10 Haziran 1327 (23 Haziran 1911).

Bursa'da da duvarlara çok sayıda afiş asılırken, kendi ulaşımı için dahi bir araba bulamayan Yunan konsolosu da boykot edilenler arasındaydı. Yunan büyükelçiliği Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde Yunanlara karşı gerçekleştirilen saldırıları haber verirken çok yaygın bir şekilde duvarlara asılan yaftalardan yani zamanın afişlerinden özellikle bahsediyordu.[107] Ayvalık'ta boykot edilen Yunanlar satın aldıkları zeytinleri bile hasat edememişlerdi; kendilerine karşı başlatılan bu hareket şehrin her yanına asılan afişler sayesinde başarıya ulaşmıştı. Afişlerin yanı sıra sokaklarda bağıran adamlar, yani tellallar, Ayvalık'ın gayr-i Müslimlerine korku salmış ve bunların hükümetten yardım istemesine neden olmuştu. Nitekim Dahiliye Nezaretine 8 imzalı bir telgraf çekip şikâyette bulunan tüccarlar ahali-i İslâm'dan bedelini peşin ödeyerek satın aldıkları zeytinliklerin mahsulatın bırakılsın toplanmasını semtine bile uğramaktan men edildiklerini bildiriyorlardı.[108] Halep'e bağlı İskenderun'da Boykot Hareketi'nden etkilenen bir Amerikan gemi şirketi de buradaki afişlerden bahsediyordu.[109] Mersin'de, Mersin Boykotaj Cemiyeti imzalı bir afiş şehrin ana caddesinde iki gün boyunca yerinde durmuştu. Bu afiş üzerinde yazılanlar provokatif nitelikteydi ve Müslüman halkı Yunanistan'a karşı kışkırtmaya çalışıyordu. Afiş Müslümanlardan, Müslüman Giritlilerin başına gelenleri unutmamalarını istiyordu. Afişe göre Müslüman kızlar tecavüze uğramış ve kesilen kulakları ve burunları Atina'ya yollanmıştı. Boykotaj Cemiyeti Yunan kahvelerine gidip gelenleri uyarıyordu. Söz konusu örgüt bunları tehdit ediyor ve bu "arsızların" isimlerini cemiyetin dördüncü bildirisinde yayınlayacağını ilan ediyordu.[110]

---

107 BOA, DH. SYS. 22/1-26, Belge No. 7, 26 Mayıs 1327 (8 Mayıs 1911).

108 BOA, DH. SYS. 22/1-10, Belge No. 4, 23 Teşrinievvel 1326 (5 Kasım 1910).

109 BOA, DH. İD. 130/1, Belge No. 59, 13 Şubat 1326 (26 Şubat 1911).

110 CPC, Turquie 1897-1914, 307, Belge No. 108-109, Mersin, 22 Haziran 1911. Boykotaj Cemiyeti'nin erken dönem bir bildiride yer alan aynı nedenden kaynaklı bir uyarısı için bkz. "İzmir Boykotaj Cemiyeti'nden," *İttihad*, 15 Temmuz 1326 (28 Temmuz 1910).

Boykotaj Cemiyeti

Boykotaj Cemiyeti, diğer adıyla Harb-i İktisadi Cemiyeti 1908 Osmanlı Boykotu'nun ilk günlerinde kurulmuştu. Boykot hareketi sırasında kendiliğinden örgütlenmişti ve bir anda imparatorluğun her yanında şubeler oluşturulmuştu. 1908 Boykotu, 1908 Devrimi'nin karmaşık siyasal ortamında kabaca altı ay sürmüştü. Bu nedenle aynı dönemde ortaya çıkan diğer birçok örgüt gibi o da yasal bir örgüt değildi. Öte yandan gösteriler ve örgütlerle ilgili 1909'daki yasal düzenlemelerden sonra sivil cemiyetler hükümetin denetimi altına alınmıştı. 1909'dan sonra bu düzenlemeye dayanarak kamu yararını hedefleyen birçok milliyetçi örgüt kurulmuştu. Fakat her ne kadar Boykotaj Cemiyeti'nin ana gövdesi bu düzenlemelerin ardından ortadan kaybolmamışsa da yasal bir hale de gelmemişti. Ağustos 1909'daki kısa boykot sırasında varlığını sürdürüyordu örgüt. Öte yandan Cemiyet, 1910 yılından sonra mütekâmil bir kitle örgütü haline gelecekti. İmparatorluğun ana merkezlerinde etkindi ve sayısız şehirde şubeleri açılıyordu. Boykotaj Cemiyeti'nin teşkilatı ve faaliyetleri Donanma Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi milli örgütlerin ayrılmaz bir parçasıydı. Öte yandan bu örgütlerin tersine, temel faaliyet organı hukuksal düzenlemelerin sınırında olduğundan hiçbir zaman yasal hale getirilmeyecekti.[111]

Boykotun asli özelliği olan tüketicilerin belirli malları almaktan içtinap ettirilmesi hareketin tek yasal faaliyetiydi. Öte yandan müşterilerin riayetini sağlamak, hareketi kitlesel bir seferberliğe dönüştürmek ve uygulanmasını arttırmak için Boykotaj

111 Yukarıda bahsedildiği üzere boykotçuların faaliyetlerinin büyük kısmı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli işlerinin bir parçası olarak görülmekteydi. Her ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, özellikle de onun alt tabakalarının Boykot Hareketi'ne desteği aşikâr idiyse de hareketin aktivistleri ve liderleri de müdahalelerini meşrulaştırmak ve yasallaştırmak için faaliyetlerine resmi bir hava vermişlerdi. Söz gelimi Preveze/Yanya'daki Boykotaj Cemiyeti'nin lideri Mehmet Ali Efendi müşterilere kendisi bir memurmuş, bir yetkiliymiş gibi müdahale ederdi. Bu durum, müşterilere yönelik müdahaleler yanında temel şikâyet konusuydu. BOA, DH. SYS. 22/1-6, Belge No. 7, 17 Teşrinievvel 1326 (30 Ekim 1910).

Cemiyeti çok sayıda yasa dışı faaliyette bulunmuştu. Bu nedenle de ortadan kalkana kadar muammalı, gizli ve amorf bir karaktere sahip olacaktı. Birçok yerde liman işçilerinin ve bunların yapısal hiyerarşisinin hâkimiyetindeydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genç kadroları bazı merkezlerdeki şubelerde faaldi. Donanma Cemiyeti gibi milli örgütlere etkin bir şekilde dâhil olan Müslüman eşraf, taşra şehirlerindeki Boykotaj Cemiyetlerinin de gayretkeş katılımcılarıydı.

Özellikle taşra şehirlerinde bu farklı milli örgütlerin faaliyetleri ve mensupları aynıydı. Boykot Hareketi süresince, hareketin muhalifleri sık sık Giritli Müslüman göçmenlerin taşkın faaliyetleri ve memurlar ile milliyetçi örgütlerin bunlara gizli desteğinden şikâyet etmişlerdi. Antalya'daki Yunanistan konsolosu buranın Donanma Cemiyeti'nin başkanı Zeki Bey'in aynı zamanda Boykotaj Cemiyeti'nin de bir üyesi olduğunu belirtmişti. Zeki Bey hareketin Antalya'daki en ateşli toplumsal tabanını oluşturan Girit göçmeni bir aileye mensuptu. Donanma Cemiyeti, hükümet konağı ve nüfus idaresi birbirine yakındı ve Zeki Bey sıklıkla bu memuriyetler arasında gidip geliyordu. Ne vakit bir Yunan vatandaşı Osmanlı vatandaşlığı almaya kalksa işletmesi üzerindeki boykot hemen kaldırılıyordu. Yunanistan'ın Antalya konsolosuna göre boykotçularla idare arasındaki iş bölümü son derece iyi düzenlenmişti ve hızlı çalışıyordu.[112]

Anlaşıldığı üzere İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde faal olan milli cemiyetler Boykot Hareketi'nin davasını desteklemişlerdi. Söz gelimi Donanma Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesi halkın dikkatini Girit meselesine çekmek için şehrin en görülür yerlerine afişler asmıştı. Afişlerde "Eğer haklarımızı vermezlerse, Girit'i almak için..." yazılıydı.[113] Donanma Cemiyeti'nin resmi yayın organı da Boykot Hareketi'nin amaçlarını tasvip eden makaleler ve milliyetçi şiirler yayınlıyordu.

Boykotaj Cemiyetlerinin taşradaki yapılanması farklı dinamiklere sahipti. Bunların bazıları İstanbul ve Selanik'teki merkezi boykot örgütlenmelerinin girişimi sonucu kurulurken, di-

112 AYE, A-21, 1910-1911, Antalya, 26 Mart 1911.

113 FO, 195/2347, No. 23, 29 Haziran 1910, s. 327.

ğerleri Girit meselesiyle ilgili Yunan karşıtı gösteriler sırasında kendiliğinden ortaya çıkmıştı. Örneğin Yanya, Ergiri'de bir Boykotaj Cemiyeti kurulmuş ve bunun ilanının ardından şehir meydanındaki gösteri dağılmıştı. Öte yandan Yanya'daki Boykotaj Cemiyeti daha önce kurulmuştu ve sadece İstanbul'daki Boykotaj Cemiyeti'nin emirlerini takip ediyordu.[114] Aydın valisi Boykot Hareketi'nin hemen başında boykot girişiminin İzmir'e yeni gelen kişilerce başlatıldığını bildirmişti.[115] Boykotun çeşitli yerlerde nasıl başladığı ya da ilk eylemcilerin kim olduğu konusunda kesin bir bilgimiz yok. Konsolos raporları ve Osmanlı bürokrasisinin iç yazışmaları imparatorluğun her yanında boykotun sıkı bir şekilde uygulanmasını tertipleyen çok sayıda yerel komite olduğunu göstermektedir.[116]

1910 yılında, boykotun hemen başlangıcında Boykotaj Cemiyeti'nin hareketli faaliyetleri ve ağı Osmanlı hükümetinin müdahale etmesine neden olmuştu. Dâhiliye Nezareti, Muhaberât-ı Umumiye İdaresi'ne iki Boykotaj Cemiyetinin resmi cemiyetlermiş gibi çalıştıklarını yazmıştı. Nezaret, Muhaberât-ı Umumiye İdaresi'ne bu nevi cemiyetlerin hükümet tarafından tasvip edilmediğini hatırlatıyordu. Bu cihetle kanun dışı hareket edenlere engel olunması devletin göreviydi.[117] Bu karardan önce Dâhiliye Nezareti Tramvay Şirketi'nin Boykotaj Cemiyeti ile ilgili bir karar çıkarma talebini reddetmişti. Tramvay Şirketi, Boykotaj Cemiyeti tarafından Yunan işçilerini işten çıkarmaması halinde boykota dahil edilmekle tehdit edilmekteydi. Dâhiliye Nezareti yasa dışı bir cemiyetle ilişki kuramayacaklarını belirtmişti.[118] Tramvay Şirketi ve İzmir Liman İdaresi boykotçuların Yunan işçilerin işten çıkarılması ile ilgili talepleriyle mücadeleye devam edecekti.[119]

114 BOA, DH. MUİ. 115/18, Belge No. 2, 11 Temmuz 1326 (24 Temmuz 1910); BOA, DH. MUİ 102-2/17, Belge No. 45, 19 Haziran 1326 (2 Temmuz 1910).

115 BOA, DH. MUİ 102-2/9, Belge No. 1, 27 Mayıs 1326 (9 Haziran 1910).

116 CPC, Turquie 1897-1914, 306, Belge No. 136, Atina, 24 Temmuz 1910.

117 BOA, DH. MUİ. 102-2/17, Belge No. 46, 23 Haziran 1326 (6 Temmuz 1910).

118 BOA, DH. MUİ. 111/38, Belge No. 1-2, 20-26 Haziran 1326 (3-9 Temmuz 1910).

119 CPC, Turquie 1897-1914, 307, Belge No. 82, Atina, 29 Nisan 1911; CPC. Turquie 1897-1914, 307, Belge No. 92, İzmir, 2 Mayıs 1911.

Öte yandan Boykot Hareketi sırasında hükümet boykot örgütleriyle bağlantı kurmuş, fakat bu bağlantıyı sürdürmekte çelişkili davranmıştı. Zira yasal olarak mevcut olmayan bir örgütle ilişki kurmak istememişti. Ancak çok etkili bir organizasyon ile iletişime geçmekten de kaçınamıyordu. Örneğin hükümet, Boykotaj Cemiyeti'yle ilişkiye geçmeyi reddettiği hafta Beyrut valisini, İstanbul'daki Boykotaj Cemiyeti'ni Yafa'daki şubesine boykotu rahatlatmayı emretmeye zorladıklarını bildirmişti. Öte yandan belli ki sonrasında bir şey olmamış ve boykot önceden olduğu gibi devam etmişti. Başta İstanbul'daki Harb-i İktisadi Cemiyeti boykotun hükümetin izin verdiği şekliyle uygulanmasını isteyen bir emir göndermişti.[120] Yafa Boykotaj Cemiyeti ne yapılacağını Beyrut'a sormaya karar vermiş, Beyrut'un başkentten herhangi bir emir alıp almadığı konusunda Beyrut şubesine danışacaklarını belirtmişlerdi. Daha sonra ne İstanbul'daki ne de Beyrut'taki Boykotaj Cemiyeti'nin herhangi bir kısıtlayıcı emir göndermediği ortaya çıktı. Beyrut'taki Britanya konsolosu şehirdeki boykotun Selanik'ten Kerim Ağa'nın teşvik edici telgrafları yüzünden başladığını iddia ediyordu.[121] Büyük oranda Müslüman hamallar ve kayıkçılardan oluşan Limni adasındaki Boykotaj Cemiyeti, Kavala Boykotaj Cemiyeti'nden gelen bir mektuptan bahsediyordu.[122] Sonuç olarak her Boykotaj Cemiyeti imparatorluğun merkezi şehirlerindeki bir boykot örgütüyle iletişim halindeydi.

İmparatorluğun farklı bölgelerindeki bu boykot örgütleri ağı nedeniyle hükümetin aldığı kararların sıklığı artmış ve tonu katılaşmıştı. Boykotaj Cemiyeti çeşitli kurumları kendi boykot düzenlemelerine riayet etmeye zorluyordu. İzmir Boykotaj Cemiyeti, İstanbul Reji İdaresi'ni Yunan çalışanlarını beş gün içerisinde işten çıkarmaması halinde boykot etmekle tehdit etmişti. Kasım 1910'da Osmanlı hükümeti hâlâ hareketi kısıtlamaya çalışıyordu. Dâhiliye Nezareti'nin Aydın vilayetine gönder-

120 Hükümet, Yanya'daki boykot halen devam ettiği ve buradaki yabancı tüccarların çıkarları önemli ölçüde zarar gördüğü için İstanbul'daki Boykotaj Cemiyeti'ni buraya da bir emir göndermeye zorlamıştı. BOA, DH. MUI. 113/49, Belge No. 1, 14 Temmuz 1326 (27 Temmuz 1910).

121 FO, 195/2342, No. 32, 23 Haziran 1910, s. 324.

122 BOA, DH. MUI. 109/54, Belge No. 1, 8 Haziran 1326 (21 Haziran 1910).

diği bir telgraf Boykotaj Cemiyeti'nin ne kanuni ne de resmi bir örgüt olduğunu, fakat en azından kamuoyuna ve halkın iradesine dayandığını söylüyordu. Buna karşılık cemiyet, boykotun uygulanması için zor kullanıyordu.[123] Buradan hükümetin yasa dışı olsa da barışçıl bir örgüte müsamaha göstermeye hazır olduğu anlaşılmaktadır. Fakat daha hareketin başından itibaren Boykotaj Cemiyetleri Osmanlı hükümetine tabi konumda değillerdi ve Osmanlı Devleti boykotçularla Düvel-i Muazzama arasında sıkışıp kalmıştı.

Boykotaj Cemiyeti'nin en görünür mensupları şehirler arasındaki ticari faaliyetleri önlemeye çalışan liman işçileri ve eylemcilerdi. Cemiyet hükümetten Osmanlı bürokrasisine, diplomatik mahfillerden basına gizli bir komite ve alt sınıftan bir insan kalabalığı gibi görünüyordu. Bu nedenle Boykotaj Cemiyeti, yabancı konsoloslara cemiyetin toplumun önde gelen seçilmiş kişilerinden oluştuğunu söyleyen bir bildiri göndermişti. Bu seçkin şahsiyetler uluslararası kanunlara ve medeni düzenlemelere riayet etmekteydiler. Bildiri, her ne kadar alt sınıflardan katılım fazla olsa da gayr-ı kanuni faaliyetlerin nadiren olduğunu; bu durumun da boykotun söz konusu seçilmiş komitelerin kontrolünde olduğunu kanıtladığını iddia ediyordu. Boykotçuların yasa dışı faaliyetleriyle ilgili dedikodular Yunanların hikâyelerinden başka bir şey değildi.[124] İzmir Boykotaj Cemiyeti de gazetelerde Osmanlı halkının damgalı belgelerini göstermeksizin Boykotaj Cemiyeti ismini kullanarak faaliyette bulunan insanları ciddiye almamasını belirten bildiriler yayınlamıştı. Cemiyet bu bildirilerde, Boykot Hareketi'ne karşı olanların cemiyet ile ilgili kötü bir izlenim yaratmak üzere yasa dışı faaliyet göstermeleri için ajanlar tuttuklarını ileri sürüyordu.[125]

---

123 BOA, DH. SYS. 22/1-24, Belge No. 2-3, 1-4 Teşrinisani 1326 (14-17 Kasım 1910).

124 Yabancı konsoloslara sunulan bu bildiri Yunan gazetelerinde bile yer almıştı; "Perierga Pramata en Smyrni: Mpoikotatzides Grafontes pros tous Proksenous" (İzmir'de Garip Olaylar: Boykotçular Konsoloslara), *Embros* (Atina), 16 Temmuz 1910.

125 Boykotaj Heyeti, "Beyanname: Osmanlı Vatandaşlarımıza", *Ittihad*, 14 Haziran 1326 (27 Haziran 1910).

Belirli kurum ve firmalara gönderilen imzasız ve tarihsiz tehdit mektuplarıyla ilgili dedikodular İzmir Boykotaj Cemiyeti'ni bu tehditlerle bir alakaları olmadığını açıklamaya zorlamıştı. Cemiyet Osmanlı halkından, kendi özel Boykotaj Cemiyeti senedi olmayan kişilere inanmamalarını istiyordu.[126] Boykotaj Cemiyeti bu cebr ve tehditleri kamuya açık bir biçimde kınamak zorunda kalmıştı. Öte yandan boykot örgütlerinin faaliyetleri hareketin ilk altı ayı boyunca gittikçe artmış ve genişlemişti. Yayınladığı bildirilerden birinde Boykotaj Cemiyeti *Alsancak* gazetesinin resmi yayın organı olduğunu belirtmişti.[127] Ayrıca İzmir'deki Yunan konsolosu da bu gazeteden şikâyet etmişti.[128]

Bir Britanya muhaberatına göre Boykotaj Cemiyeti üç hayati işleve sahipti: Yunan gemileriyle kıyı arasındaki iletişimi engelleme; komitenin mührünü taşımayan mallara izin verilmemesi; ve halkı Yunan dükkânlarına girmekten alıkoyma. Diğer konsolosluklar gibi Britanya elçiliği de tüm yabancıların çıkarlarını ilgilendirdiği için Boykot Hareketi'ni yakından izlemişti. Söz gelimi bir konsolosluk muhaberatına göre Yunan dükkânları Britanya malları ile doluydu. Dolayısıyla Boykotaj Cemiyeti ve İzmir'deki Britanya konsolosu sık sık iletişime geçiyorlardı. Bu görüşmelerden birinde İzmir Boykotaj Cemiyeti Britanya konsolosuna, Britanya ticaretine tüm kolaylıkların sağlanacağı sözünü vermişti.[129] İstanbul'daki Britanya büyükelçisi boykotçuları "fanatik bir ruha sahip alt sınıftan cahil Türkler" olarak betimlemişti. Hamallar ve mavnacılar dâhil olmak üzere liman işçileri harekette hayati bir rol oynadığından bir alt sınıf hareketi olarak görülüyordu.[130] Bu argüman aynı zamanda Osmanlı seçkinlerini alt sınıfın faaliyetlerine teslim olmakla suçlamak ve hareketi küçümsemek için de kullanılan bir argümandı.

126 "İzmir Boykotaj Cemiyeti'nden", *İttihad*, 12 Eylül 1326 (25 Eylül 1910).

127 Hasan Taner Kerimoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rum Politikası, 1908-1914", s. 201-202.

128 Evangelia Ahladi, "İzmir'de İttihatçılar ve Rumlar: Yunan-Rum Boykotu (1908-1911)", s. 198. Türkiye kütüphaneleri ve arşivlerinde bu gazetenin bir sayısı bile bulunmamaktadır.

129 FO, 195/2360, No. 75, 30 Ağustos 1910, s. 347-348.

130 FO, 195/2345, No. 15, 20 Haziran 1910, s. 116.

Liman şehirlerinde boykot örgütlerinin en önemli konumlarında liman işçileri vardı. Öte yandan Edirne gibi şehirlerde inisiyatif farklı mesleklerin elinde olabiliyordu. Bu şehirde ikinci el eşya satan bir tüccarla şehrin önde gelen siyasi kişilerinden biri, boykot komitesinin liderliğini yapıyordu.[131]

Osmanlı Devleti Düvel-i Muazzama'nın diplomatik baskılarından ve tüccarlara ödemek zorunda kalabileceği tazminatlardan çekiniyordu. En acil sorun Yunan gemilerinin getirdiği yabancı malların boşaltılması ve Yunan yolcuların karaya çıkışıydı. Dâhiliye Nezareti yazışmalarında Boykotaj Cemiyeti'nin yasadışı bir örgüt olduğunu vurgulamakla kalmamış yerel yöneticilerden boykotçuların imzasını taşıyan telgrafların reddedilmesi ve malların jandarmanın yardımıyla boşaltılması yoluyla boykotçuların faaliyetlerinin kısıtlanmasını da istemişti.[132] Farklı boykot örgütleri arasında ve merkezi Boykotaj Cemiyeti'nden şubelere gidip gelen telgraflar bir şebekenin varlığına işaret etmekteydi.

Boykot hareketi Mart 1911'de yeni bir yoğunluk devresine girdiğinde boykot örgütleri mevcut iletişim olanaklarını kullanarak kendisine bağlı bağımsız toplulukları bundan haberdar etmişti. İzmir'deki Britanya konsolosu, bu vilayetin merkezî Boykotaj Cemiyetinin boykotun sıkı bir şekilde uygulanması için aldığı yeni kararlara yönelik talimatlarını telgraflar yoluyla gönderdiğini bildirmişti. Bu raporda konsolos, bu yeni talimatların örgütün Selanik'teki genel merkezinden geldiğini belirtiyordu. Yani diğer Boykotaj Cemiyetlerini ve genel olarak hareketi yöneten Selanik Boykotaj Cemiyeti'ydi.[133] İzmir'deki Fransız konsolosu da Selanik'in bu şehir üzerindeki nüfuzundan

131 FO, 195/2335, No. 33, 29 Haziran 1910, s. 129-131.

132 BOA, DH. MUİ 110/40, Belge No. 1, 3/1, 19-24 Haziran 1326 (2-7 Temmuz 1910); BOA, DH. MUİ. 109/48, Belge No. 1-3, 19-28 Haziran 1326 (2-11 Temmuz 1910); BOA, DH. MUİ 111/8, Belge No. 1-2, 24-25 Haziran 1326 (7-8 Temmuz 1910). Boykotçular telgraf sayesinde sadece birbirleriyle haberleşmekle kalmamış Osmanlı hükümetinden yardım da isteyebilmişlerdi. Söz gelimi Kuşadası'ndaki Boykotaj Cemiyeti'nin başkanı Mustafa Ahmed, muharebeyle ilgili yardım istemek üzere Harbiye Nezareti'ne bir yazı göndermişti. BOA, DH. MUİ 110/23, Belge No. 1.

133 FO, 195/2383, No. 20, 25 Mart 1911, s. 77.

bahsetmişti. Paris'e, Selanik'ten bir kısım delegenin İzmir'i ziyaret ettiğini, bu ziyareti müteakip son aylarda oldukça gevşemiş olan boykotun daha sıkı bir şekilde uygulanmaya başladığını yazmıştı. Şiddet ihtiva eden olaylar yaşanıyordu.[134] Her ne kadar bu iddiayı kanıtlayacak kesin delilimiz yoksa da boykot örgütleri arasında bir hiyerarşi olduğuna şüphe yoktur.

Boykotaj Cemiyetleriyle ilgili, bunların imparatorluğun idari birimlerine uygun olarak örgütlendikleri sonucuna varmamıza izin verecek kadar bilgi mevcuttur. Örneğin Boykotaj Cemiyeti'nin faaliyetleriyle son derece ilgili olan Aydın'daki Yunan konsolosunun bir raporu, bu vilayetteki Merkezî Boykotaj Cemiyeti'nin istifa ettiğini bildirmişti. Dolayısıyla yeni bir tane kurulması için seçim yapılacaktı. İzmir Boykotaj Cemiyeti'nden beş aday göstermesi istenmişti. Bu adaylar vilayetin merkezî boykot komitesinin seçilmesi için toplanacaktı. Vilayette boykotu idare edecek olan bu komiteydi.[135] İzmir Boykotaj Cemiyeti'nin Aydın'ın idari kadrosunu değiştirmesi ilk değildir. Bu seçimden dokuz ay önce yönetim kurulu iş yükünden dolayı istifa etmiş ve komite değişmiştir.[136]

Osmanlı Devleti boykotu Yunan gemileriyle gelen Yunan mallarının boykot edilmesi ile sınırlamaya çalışmaktaydı, ama Boykotaj Cemiyetlerinin çabaları daha ağır basıyordu. Cemiyetin İstanbul Şubesi, tam adıyla Dersaadet Boykot Heyeti yağ ambarında çalışan hamalların reisi Mustafa Ağa'ya bir yazı göndermiş ve Yunan gemileriyle gelen malların boşaltılmaması talimatını vermişti: "Her kime aid olursa olsun Yunan vapurlarından mal çıkarılmaması..." Ayrıca bu gemilere yapılan yüklemelerle ilgili bilgilendirilmek istiyorlardı. İki gün sonra cemiyet, yağ fıçılarının boşaltılmamasını ve sahibinin Boykot Heyeti'ne yönlendirilmesini isteyen bir başka telgraf göndermişti:

> "Çubuklu Gaz Depoları Hamalbaşısı Mustafa Ağa Kardeşimize, Bugün gelen Yunan vapurundaki gazların boşaltılmaması la-

134 CPC, Turquie 1897-1914, 307, Belge No. 41-43, İzmir, 11 Nisan 1911.

135 AYE, A-21, 1910-1911, No. 102, İzmir, 2 Nisan 1911.

136 "İzmir Boykotaj Cemiyeti'nden", *İttihad*, 12 Eylül 1326 (25 Eylül 1910).

zım geldiği rica olunur, muhterem kardeşime eğer sahibi bir azamet ederse heyetimize müracaatı icab edeceğinden kendisine beyanı lazım gelir.

Dersaadet Boykot Heyeti"[137]

Öte yandan Boykotaj Cemiyeti zaman zaman farklı tutumlar da takınabiliyordu ve gemicilik acenteleriyle birkaç görüşmede bulunmuştu. Gemicilik şirketlerinden biri Yunan bandırasıyla seyrediyordu, ama hisselerinin büyük kısmı Britanya sermayesine aitti. Şirket ve Boykotaj Cemiyeti bir mutabakata varmıştı. Eğer şirketin gemileri İzmir limanına girerken Britanya bayrağı çekerse boykot edilmeyeceklerdi. Bu önemliydi zira Yunan bandırasıyla seyrettiği için ne Aydın'daki Osmanlı idaresinin ne de Britanya diplomatik temsilcilerinin şirketin haklarını savunmak konusunda hevesli olduklarını gösteriyordu. Şirketin gemilerinden biri Britanya bayrağı çekmeyi unuttuklarında boykotçular yükünün boşaltılmasını engellemiş ve Britanya konsolosluğu şirketin başvurusunu Yunan konsolosluğuna yönlendirmişti.[138]

Boykotaj Cemiyeti ve boykot komiteleri dışında boykota yardımcı olan Boykotaj Teshilat Komisyonu gibi başka örgütler de vardı. Bu tür örgütler genellikle tüccarlar tarafından oluşturulur ve tüccarları boykottan koruyan bir belge verirlerdi. Sonuç olarak farklı süreli yayınlarda boykotla ilgili yayınlanan bildirilerin altında farklı cemiyetlerin imzaları vardı.[139] Selanik Boykotaj Cemiyeti'nin yukarıda bahsedilen bildirilerinin ilki, boykottan resmen muaf tutulan Osmanlı'nın Rum vatandaşlarıyla ilgili olarak herhangi bir yanlış anlamadan sakınmak için bir belge bastırıldığını ilan ediyordu. Belgeler, tüccarların isimlerini, adreslerini ve ne tür bir ticaret yaptıklarını ibraz etmelerinin ve on kuruş ödemelerinin ardından yirmi dört saat içeri-

137 BOA, DH. MUİ. 125/24, Belge No. 2-3, 13-15 Ağustos 1326 (26-28 Ağustos 1910). Dahiliye Nezareti tarafından Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne gönderilen Boykotaj Cemiyeti'nin telgrafları bu cemiyetin yasal teşkili için bir başvuru belgesi dahi göndermediğini belirtmektedir.

138 FO, 195/2360, No. 85, 6 Ekim 1910, s. 377-381.

139 Aydın Vilayeti Boykotaj Teshilat Komisyonu'nun ilanı için bkz. BOA, DH. MUİ. 102-2/9, Belge No. 18, 30 Mayıs 1326 (12 Haziran 1910).

sinde Kerim Ağa tarafından dağıtılacaktı.[140] İzmir Boykotaj Cemiyeti, tüccarların kendilerini boykottan korumak için bir belge almalarını teşvik ederek belgelerin ücretsiz olduğunu ilan etmişti.[141] Cemiyet, gazetelerde yayınlanan neredeyse tüm bildirilerinde tüccarlara belge talep etme çağrısında bulunmuştu. İzmir Boykotaj Teshilat Komisyonu belediyenin çatısı altında çalışıyordu;[142] yani şehrin en büyük kurumlarından birinin altında yasa dışı bir komisyon faaliyet göstermekteydi.

Boykotçuların iletişimlerinin ve imparatorluk çapındaki örgütlülüklerinin kısıtlanması için telgraf istasyonlarına erişimini sınırlamak ne yeterli, hatta ne de makuldü. Dâhiliye Vekâleti 31 Temmuz 1911'e gelindiğinde hâlâ farklı Boykotaj Cemiyetleri ve şubeleri arasındaki yazışmalardan şikâyet ediyordu.[143] Öte yandan gazeteler de boykotla ilgili bilgilerin yaygınlaşmasında oldukça etkiliydi. Boykotçular örgütlerine yol göstermek ve kamuoyunu yönlendirmek için en başından beri basını kullanmaya başlamışlardı. 1910-11 Yunan karşıtı Boykot Hareketi'nin Mart 1911'deki ikinci dalgasını başlatanlar arasında gazetelerde yayınlanan makaleler ve ilanlar da vardı. Özellikle kasabalarda yerel basın, Boykotaj Cemiyetlerinin kararlarının propagandasını yapmakta ve bunların yaygınlaştırılmasında oldukça etkiliydi.[144]

Örneğin Mudanya'da liman işçileri Selanik'ten gelen haberleri yakından takip ediyorlardı. 1910 ve 1911'de boykotun en popüler lideri Selanik'teki liman işçilerinin reisi Kerim Ağa'ydı. Mudanya kayıkçıları İstanbul ve Selanik gazetelerinden aldıkları haberlere dayanarak boykotu sıkılaştırmışlardı. Ayrıca bu şehirlerdeki boykot örgütleriyle de iletişim ha-

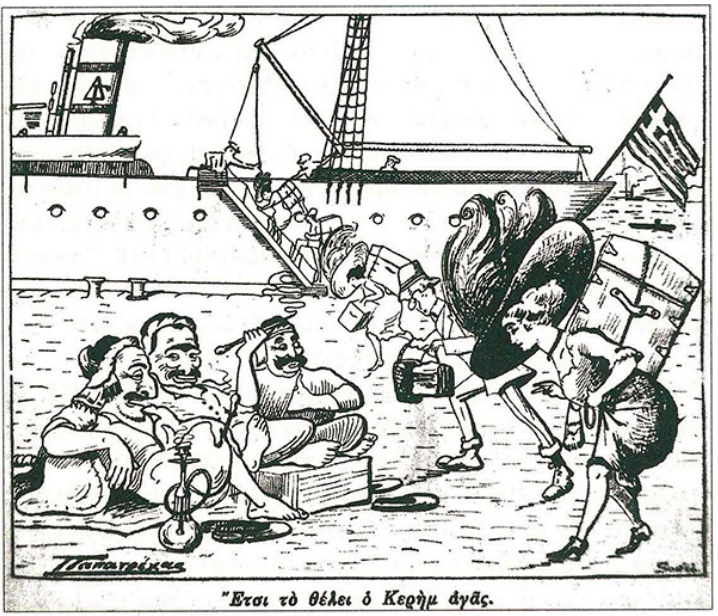
140 FO, 195/2358, No. 79, 18 Haziran 1910, s. 103. *Proodos* bu belgelerin hem İstanbul hem de Selanik'te görüldüğünü yazmıştı. Belgeler gazeteye, bu tür belgelerin ilk kez tevzi edildiği 1908 Avusturya Boykotu'nu hatırlatmıştı. "O Apokleismos" (Boykot), *Proodos*, 7 Haziran 1910.

141 "İzmir Boykotaj Cemiyeti'nden", *İttihad*, 2 Haziran 1326 (13 Haziran 1910).

142 "İzmir Boykotaj Cemiyeti, "Beyanname", *İttihad*, 14 Temmuz 1326 (27 Temmuz 1910).

143 BOA, DH. SYS. 22/1-28, Belge No. 34, 18 Temmuz 1327 (31 Temmuz 1911).

144 FO, 195/2383, No. 20, 25 Mart 1911, s. 78.

Kerim Ağa'nın İstanbul'da yayınlanan Rumca gazete *Embros*'ta çıkan bir karikatürü.

lindeydiler. Bu nedenle hükümetten, bu örgütleri Mudanya'ya yazmaya zorlaması istenmişti. Öte yandan Kerim Ağa'nın beyanatları liman işçilerinin faaliyetlerini ateşliyordu.[145] Yukarıda bahsedildiği üzere bu yüzden Osmanlı hükümeti Kerim Ağa üzerinde baskı kurmaya çalışmış ve Selanik limanına girmesini engellemişti.

Gayr-i Müslimlere Karşı Müslümanlar: "Rum Vatandaşlarımız Boykottan Muaftır!"

Her ne kadar boykot hareketinin 1910 yılında ortaya çıkışı Girit Sorunu'na yönelik siyasal ve kamusal bir tepki idiyse de bu hareket Milli İktisat mefhumu çerçevesinde bağlamsallaştırıl-

145 BOA, DH. MUİ. 2-7/29, Belge No. 6, 7-9, 3-5; 22-26 Ağustos 1326 (4-8 Eylül 1910).

malıdır. İleriki bölümlerde anlatılacağı üzere Milli İktisat önce bir teori olarak ortaya çıkmış ve İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde uygulamaya konulmaya başlanmıştı. Milli İktisat, 1908 Devrimi'nden sonra ülkenin gündemine yerli Osmanlı ekonomisinin gelişimi için bir öneri olarak girmişti. Osmanlı ekonomisi tüm unsurlarıyla topyekün ele alınıyordu. Ancak çok da uzun sayılamayacak bir süre sonra devrimin siyasi idealleri ve kardeşlik ortamı kaybolmaya başladıkça İslâmlaştırıldı. Milli İktisat'ın söylemi ve politikaları, gayr-i Müslimlerin ekonomideki hâkimiyetine karşı Müslümanların ekonomideki payının arttırılmasının propagandasını yapmaya başladı.

Türkiye üzerine tarihyazımı bu dönüşümü ve Milli İktisadı sadece Türk seçkinlerinin siyasi amaçlarının bir sonucu ya da milliyetçi siyasi örgütlerin projesi olarak görürler. Öte yandan boykot faaliyetleri gibi halkın genelinin sahiplendiği hareketler hikâyenin diğer yanını aydınlatmaktadır. Bu hareketler Osmanlı ekonomisinin millileşmesine katkıda bulunmuş ve toplumun farklı kesimleri bu süreç içerisinde kendilerine düşen rolleri oynamışlardır. Sonuç olarak bu siyasi projenin toplumsal kökenlerinin çok daha ayrıntılı bir resmini çizmek mümkün hale gelmiştir. Örneğin Trabzon Boykotaj Cemiyeti'nin bildirisinin ilk düsturu "memleketteki Yunan sakinlerin boykot edilmesi" idi. Bunun ardından Yunan tüccarların ekonomik faaliyetlerinin boykot edilmesi geliyordu.[146] Benzer bir şekilde İzmir Harb-i İktisadi Heyeti sayısız bildirilerinden birinde boykotun Yunanların çıkarlarını baltalamak gerektiği belirtilmişti, böylece "bilcümle Yunanileri mutazarrır ederek memleketimizden evvela arzusuyla hicret ettirmeye" yani kendi istekleriyle ülkeden göç etmeye zorlanacaklardı.[147] Bu örnekler boykotçuların Yunanları sadece ekonomik değil demografik açıdan da İmparatorluktan tasfiye etme eğiliminde olduklarına işaret etmekteydi.

Bu bağlamda, boykot hareketinin önde gelen kişileri ve liman işçileri Müslüman olduğundan, hem etnik hem de dinsel

146 FO, 195/2362, No. 21, 24 Temmuz 1910, s. 72.

147 "İzmir Harb-i İktisadi Heyetinin Beyannamesidir", *İttihad*, 29 Ağustos 1326 (11 Eylül 1910).

bir kimlik olarak İslâm hayati bir rol oynamıştı. Boykot Hareketi boyunca nihai amacı haklı göstermek için milli ve İslâmî referanslara başvurulmasının nedeni buydu. Müslüman halkın duygularını galeyana getirmek ve hareketi Osmanlı'nın Müslüman halkının gözünde meşrulaştırmak için de İslâmî referanslar kullanılmıştı. Müslüman eşrafın ve Müslüman işçi sınıfının Boykot Hareketi'ne etkin katılımı Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı cemaatleri arasındaki ilişkilerin bozulmasının yolunu açmıştı. Sonuç olarak her ne kadar boykot sadece Yunanistan'ı ve onun ekonomik mevcudiyetini hedef almış olsa da Osmanlı Rum cemaati de bundan muzdarip olmaya başladı. Boykot gayr-i Müslimlerin özel olarak ekonomiden genel olarak da toplumdan tasfiye edilmesinde hayati bir rol oynadı. Nitekim boykot dalgasının hemen başında Dahiliye Nezareti Adliye Nezareti'ni bu hususta uyarıyordu:

> "Girid meselesinden dolayı bazı taraflarda ahalice sevk-i hamiyetle galeyan iksarı hasıl olarak ve buna İslâmlık ve Hıristiyanlık meselesi manası verilerek ahali-i Hıristiyaniye karşı bazı mertebe-i tecavüzatlarda bulunulduğu... münasib zevatın celbiyle nesayih ve telkinat-ı lazımede bulunarak beynel-anasır nifak ve ihtilaf zuhuruna katiyen meydan verilmemesi ve ahali-i Hıristiyaniye hakkında bilfiil tecavüzatta bulunanların kanunen tedibinde iltizam-ı sürat ile temin-i sükûn ve asayişe...."[148]

Boykotaj Cemiyeti'nin yayınladığı boykot bildirisi, boykotun Rumlara karşı değil Yunanlara karşı olduğunda ısrar ediyordu.[149] Selanik Boykotaj Cemiyeti'nin şehrin gazetelerinin çoğunda yayınladığı ilan da bu olgunun altını çizmekteydi. Bu bildiri Osmanlı halkını Osmanlı Rum hemşerilerinin boykottan muaf olduğu konusunda uyarıyordu: "Rum vatandaşlarımızın mağduriyetlerine meydan kalmamak ve ahalice bir güna

148 BOA, DH. MUİ, 102-2/17, Belge No. 1, 29 Mayıs 1326 (11 Haziran 1910).

149 Boykot Cemiyetlerinin ilk bildirilerinden birisini Eyüp Sultan Boykotaj Cemiyeti *Tanin* gazetesinde yayınlamıştı. Bu bildirinin dördüncü maddesi Osmanlı halkından Rumları Yunanilerden ayırmasını istiyordu. "Boykotaj", *Tanin*, 12 Haziran 1326 (25 Haziran 1910).

yanlışlık vukua gelmemek üzere..." Dahası herhangi bir yanlış anlamadan kaçınmak için Boykotaj Cemiyeti Yunanlı olmayan tüccarlar için belge bastırmıştı; bunlar mavnacı loncasının reisi Kerim Ağa tarafından dağıtılacaktı.[150] Öte yandan Rumların boykot edilmesiyle ilgili dedikodular ve iddialar boykot kararının ilan edilmesinin hemen ardından halk arasında konuşulmaya başlanmıştı. Türkçe yayınlanan gazetelerde yayınlanan yazılar bu iddiaları reddediyor ve eğer gerçekten olmuşsalar bu nevi faaliyetleri kınıyordu.[151] Fakat Yunanistan vatandaşlarıyla Osmanlı Rum cemaati mensuplarını birbirinden ayırt etmek pratikte o kadar kolay değildi. İlk bölümde bahsedildiği üzere birçok Rum tüccar ticari işlemlerini hızlandırmak için 19. yüzyıl boyunca çeşitli Avrupa devletlerinin vatandaşlıklarını almıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanmasının ardından Yunanistan da Osmanlılara vatandaşlık veren ülkelerden biri olmuştu. Bu nedenle Yunanistan vatandaşlığı taşıyan ama aynı zamanda Osmanlı Rum cemaatinin bir üyesi olan çok sayıda Rum tüccar mevcuttu.

Osmanlı Rum basını Boykot Hareketi'ne, Yunanistan'a karşı bir boykotun Rum cemaatinin çıkarlarına zarar vereceği iddiasıyla tepki göstermişti. Hareketin başladığı sıralarda Rum basını, bu nedenle genel olarak Osmanlı Devleti ve ekonomisinin de zarar göreceğinin altını çizmişlerdi. Boykotçuların, Osmanlı vatandaşlarının boykottan muaf tutulacağı iddialarına şüpheyle yaklaşıyorlardı.[152] *Proodos* gazetesi üç noktayı öne çıkarmaktaydı: Öncelikle Yunanistan'dan ithal edilen mallar büyük ölçüde Rum dükkânlarında satılıyordu. İkincisi Yunanların dükkânlarında çalışanlar genellikle Rum'du. Son olarak Yu-

150 FO, 195/2358, No. 79, 18 Haziran 1910, s. 103; Osmanlı Rumları ile ilgili açıklama madde 2'deydi.

151 "Boykotaj Hakkında", *Tanin*, 5 Haziran 1326 (18 Haziran 1910).

152 Yunan basını Türk basınında çıkan, Osmanlı Rumlarının boykottan muaf tutulmasıyla ilgili yazılardan ve yorumlardan alıntılar yapmıştı. Ör. bkz. "Sholiatis [Tanin]" ([Tanin]'in Yorumu), *Proodos*, 6 Haziran 1910. Bu yorumda *Tanin*, Osmanlı vatandaşlarının Osmanlı Rumlarını bir Yunanlıdan ayırmaya muktedir olduklarını ve vatanseverliklerinin onları kendi vatandaşlarını boykot etmekten alıkoyacağını belirtmişti.

nanistan Krallığı'nın vatandaşları ile Osmanlı Rumları birbirlerine sadece ticari münasebetlerle değil aile bağlarıyla da bağlıydı. *Proodos* birçok halde karı kocaların, kuzenlerin hatta kardeşlerin bile farklı vatandaşlıklara sahip olabildiklerini yazıyordu.[153] Bu nedenle gazete Türk basınını ve boykotçuları, Yunanlara karşı yapılacak bir boykotun doğal olarak Osmanlı vatandaşlarının da çıkarlarına zarar vereceği konusunda uyarıyordu. Sadece gazeteler değil Osmanlı bürokratları da Rumlar ve Yunaniler arasındaki bağlar konusunda zaman zaman Osmanlı kamuoyunu uyarmaktaydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel kulüplerinden birinde bir grup boykotçuya hitap eden İzmir Valisi Mahmud Muhtar Paşa, Rumlar ve Yunanlar arasındaki kan ve dostluk bağından bahsetmişti.[154]

Mesela Edirne Uzunköprü'de bir değirmen sahibinin kafa karıştıran örneği sorunu anlamak açısından önemlidir. Bu şahıs genel olarak Yunanca konuşuyordu ve sadece Yunanca yazabiliyordu. Yunan bir kadınla evliydi ve karısına ait civardaki bir başka değirmeni daha işletiyordu. Ne var ki bu kişi, değirmeninin duvarlarına uyarılar asan ve müşterilerin içeri girmesini zorla engelleyen boykotçuların iddia ettiklerinin aksine Yunan tebaası değildi. Kendisi Malta kökenli bir Britanya vatandaşıydı. Britanya konsolosuyla Edirne valisi boykotçuları, bu kişinin Britanya vatandaşı olduğuna ikna etmek için çok uğraşmışlardı. Değirmenin üzerindeki boykotun kaldırılması 1910 Kasım ayının ortalarını bulacaktı.[155]

Bir başka örnekte Selanik iskelesine yakın küçük bir lokanta, sahibinin Yunan olduğu gerekçesiyle boykot edilmişti. Ne var ki lokantanın sahibinin, lokantayı işleten kişinin kardeşi olduğu

153 "Alli Opsis tou Apokleismou" (Boykotun Öteki Yüzü), *Proodos*, 11 Haziran 1910.

154 Vangelis Kechriotis, "II. Meşrutiyet Dönemi İzmir'de Hıristiyanlar ve Müslümanlar Arasında Günlük İlişkiler", *Toplumsal Tarih*, No. 184, Nisan 2009, s. 26.

155 FO, 195/2335, No. 54, 20 Ekim 1910, s. 240; FO, 195/2335, No. 58, 12 Kasım 1910, s. 257. Britanya konsolosu Gallia ile Edirne valisi arasındaki tartışmalar Eylül 1911'e kadar sürmüştü. FO, 195/2364, No. 8, 16 Şubat 1911, s. 37; FO, 195/2364, No. 14, 6 Mart 1911, s. 60; FO, 195/2364, No. 36, 29 Mayıs 1911, s. 172; FO, 195/2364, No. 40, 29 Eylül 1911, s. 191.

ve onun da ABD vatandaşı olduğu ortaya çıkmıştı. Bu nedenle boykotçular ABD konsolosuyla karşı karşıya gelmişti.[156] Bu örnekler göz önüne alındığında başka ülkelerin vatandaşlıklarını taşıyan kişilerden oluşan bir aileye rastlamak büyük bir sürpriz olmayacaktı. Aydın, Menemen'de John Koundouros tütün üretmek için toprak almak istemişti. Öte yandan aile bağları bu toprak alımını ilginç kılmaktaydı: Kardeşi Girit İcra Komitesi'nin başkanı olması itibariyle Boykot Hareketi'nin baş düşmanıydı. Menemen ve Eski Foça arasında, Amerikan vatandaşı yeğeni Adam Adamopoulos'un adına büyük miktarda araziler satın almıştı.[157] Antalya'da yaşayan bir Yunanistan vatandaşı olan Nikolaos Haciargiriou Boykot Hareketi yüzünden Osmanlı vatandaşlığı almak için Osmanlı nüfus idaresine başvurmuştu. Kardeşi Pandeli ise hâlihazırda Osmanlı vatandaşıydı.[158]

Bunun doğal sonucu olarak birçok Osmanlı Rum'u vergi mükellefiyetinden kaçmak için ne Osmanlı vatandaşı olmuştu ne de bunların başka herhangi bir yerde resmi bir kaydı vardı. Rumların yasal durumları, birçok Rum'un oy hakkı ellerinden alınınca Osmanlı meclisi için yapılan 1908 seçimlerinde de ciddi bir soruna neden olmuştu. Bu nedenle Yunanistan'a karşı boykotun ilan edilmesinden sonra kimin Osmanlı vatandaşı bir Rum olduğu kimin olmadığı konusunda tartışmalar yaşandı. Söz gelimi Antalya'da Yunan dükkânlarının önünde nöbet tutan birkaç boykotçu, Yunanistan'ı destekleyen Rumları da boykot ettiklerini söylemekteydi, ama kimin Yunanistan için çalışıp kimin çalışmadığına karar vermek öznel bir mesele olduğundan bu oldukça muğlâk bir iddiaydı.[159] İzmir Boykotaj Cemiyeti daha büyük bir Yunanistan idealine inanarak yetiştirilmiş Osmanlı Rumlarından şikâyet etmekteydi. Cemiyet sadece Yunanileri değil Yunan kafasına sahip olanları da kınıyordu.[160] *Tercüman* gazetesi Osmanlı-Rum gazetesi *Proodos*'u, boykot hareketi-

156 FO, 195/2358, No. 83, 29 Haziran 1910, s. 135.

157 FO, 195/2383, No. 35, 22 Nisan 1911, s. 146.

158 AYE, A-21, 1910-1911, Antalya, 24 Mart 1911.

159 BOA, DH. MUI. 102-2/17, Belge No. 67, 23 Haziran 1326 (6 Temmuz 1910).

160 "İzmir Boykotaj Cemiyeti'nden", *İttihad*, 23 Haziran 1326 (6 Temmuz 1910).

ne karşı yazılar yayınladığı için ülkeye ihanet etmekle itham etmişti. *Proodos* ise, vatanseverliğin çoğunluğun tekelinde olmadığını söylüyordu.[161] Sadece *Proodos* değil, Rumca yayın yapan basının neredeyse tümü Yunanistan'ı ya da Yunan milli ülküsünü desteklemekle itham ediliyordu. Hem Türkçe basın hem de boykot cemiyetlerinin ilanları Yunanca/Rumca yayın yapan basının yerli Rumları Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kışkırttığını iddia etmekteydi. İzmir Boykotaj Cemiyeti, bir ilanında Türk basınından Osmanlılığın asıl sözcüsü olarak bahsetmişti: "Umum Osmanlıların tercümanı olan Türkçe matbuat."[162]

Boykot hareketinin başvurduğu İslâmî ve milli söylem ve Osmanlı toplumunun Müslüman kesiminin seferberliği, boykot hareketini Müslümanlar ile gayr-i Müslimler arasındaki bir çatışmaya dönüştürmüştü. Bu bağlamda Serfiçe vekili Harisios Vamvakas *Isopolitia*'da yayınladığı bir makalede ortaya "müstemin" kavramını atmıştı. Bunlar yurtdışından gelip imparatorlukta yaşayan insanlardı. Etnisite ve dinleri Osmanlı İmparatorluğu'ndakilerden farklı değildi ve ülkenin ekonomisine katkıda bulunuyorlardı. Harisios, İslâm hukukuna atıfta bulunuyor ve Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına zarar vermeyen müsteminin korunma altında olması gerektiğini söylüyordu. Bunlara karşı yapılacak bir boykot, onlarla derin ekonomik ve ticari ilişkilere sahip olan Osmanlı tebaasının çıkarlarına zarar verecekti.[163] Harisios'a göre boykot, imparatorluğun ekonomisine zarar verdiği için vatanseverliğin bir sonucu olarak görülmemeliydi. Sonuç olarak Harisios, Osmanlı vatandaşları ve müstemin arasındaki karşılıklı ilişkiye vurgu yapıyor ve İslâmî referansları olan toplumsal bir harekete İslâmî bir söylem kullanarak karşı çıkıyordu.

Müslüman ve gayr-i Müslim cemaatler arasındaki çatışmalar Osmanlı tarihi boyunca eksik olmamıştı. Özellikle Lübnan'da

161 "O Apokleismos", (Boykot), *Proodos*, 7 Haziran 1910.

162 "İzmir Harb-i İktisadi Heyetinin Beyannamesidir", *İttihad*, 29 Ağustos 1326 (11 Eylül 1910).

163 Harisios Vamvakas, "O Emporikos Apokleismos" (İktisadi Savaş), *Isopolitia*, 20 Haziran 1910.

19. yüzyıl boyunca farklı cemaatler arasında ciddi çatışmalar yaşanmıştı. 1908 Devrimi'nin parlak günlerinin ardından da farklı etnik gruplar arasında gerilim baş göstermişti. Dinî cemaatler arasında katliamlar yapıldığına dair dedikodular dolaşmış ve bu durum cemaatler arasındaki ilişkileri gittikçe istikrarsızlaştırmıştı.[164] Bu nedenle Beyrut ve çevresi Boykot Hareketi'nin merkezlerinden biri haline gelmiş ve burada coşkulu eylemler gerçekleştirilmişti.

Beyrut'taki boykot ilk haftasında çok da ateşli değildi. Öte yandan 17 Haziran 1910'da, Cuma namazından sonra kalabalık bir insan topluluğu şehrin ana camilerinden birinde toplandı. Şeyh Abdurrahman Selam'ın başını çektiği yürüyüşte onun hemen ardından gelenlerden biri yeniçeri kıyafetleri giymişti, bir başkasının elinde Kur'an ve ikisinin elinde de yeşil sancak vardı. Yürüyüş bir meydanda son bulmuş ve burada halkı galeyana getirmek için birkaç konuşma yapılmıştı. Her ne kadar gösteriler genel olarak ılımlıysa da Yunan dükkânları kapanmaya zorlanmış ve bunlardan ikisine zarar verilmişti.[165]

İzmir'deki Yunan konsolosu da boykot cemiyetlerinin kulüplerde ve camilerde yaptıkları konuşmalar ve verdikleri beyanatlarla ilgili kaygılıydı. Bu konuşmaların Müslümanlar arasında Yunanlara karşı fanatizmi körüklediğini belirtmişti.[166] İzmir'deki Fransız konsolosu camilerdeki hocaların halka niçin boykot yapılması gerektiğini ve bunun nasıl yapılacağını öğrettiğini iddia ediyordu. Camilerde verilen bu "dersler" kulüplerdeki ve sokaklardaki konuşmalarda tekrar ediliyordu.[167] Yabancı konsoloslar camilerdeki vaazlar ve dinî çevrelerin tutumlarına son derece dikkat etmekteydi. Öte yandan Müslüman nüfusun halk düzeyindeki seferberliği bağlamında Osmanlı

164 Vangelis Kechriotis, çeşitli toplumsal ve kültürel meselelere değinerek İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İzmir'in günlük yaşamında Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında nasıl farklı gerilimler ortaya çıktığını göstermiştir. Vangelis Kechriotis, "II. Meşrutiyet Dönemi İzmir'de Hıristiyanlar ve Müslümanlar Arasında Günlük İlişkier", *Toplumsal Tarih*, No. 184, Nisan 2009, s. 18-27.

165 FO, 195/2342, No. 32, 23 Haziran 1910, s. 325.

166 AYE, A-21, 1910-1911, İzmir, No. 919, 19 Mart 1911.

167 CPC, Türkiye 1897-1914, 307, Belge No. 41-43, İzmir, 11 Nisan 1911.

Devlet aygıtı camilere herhangi bir ilgi göstermiyordu, zira camilerde veya camilerin civarında tehditkâr herhangi bir unsur gerçekleşmemişti. İmamlar ve şeyhler Boykot Hareketi sırasında sadece birkaç olayda kitlelerin harekete geçirilmesi hususunda bir rol oynamışlardı. Bu nedenle bu nevi iddialar daha çok yabancıların ve imparatorluktaki konsolosların oryantalist bakışlarının bir ürünüdür. Osmanlı hükümeti daha çok alt sınıflardan korkmaktaydı. Bir kimlik olarak Müslümanlık, Hıristiyan-Müslüman karşıtlığı ve İslâm hareketin söyleminde başat konumda da olsa bir kamusal mekân olarak camiler ve imamlar toplumsal seferberlik içerisinde önemsiz addedilebilecek bir konumdaydılar.

Rodos'taki Fransız konsolosu adanın Müslüman halkının fanatik bir şekilde Yunan karşıtı olduğunu ve bu nedenle boykotu içtenlikle desteklediklerini belirtmişti. Konsolos ılımlı Müslümanların bile kendisine, Avrupa devlerinin Girit Meclisi'ni desteklemesi halinde cihat ilan edeceklerini söylediklerinin altını çizmişti.[168] Rum cemaati ve özellikle de cemaatin önde gelenleri *gâvur* kelimesinin günlük hayatta sık sık kullanılmasından şikâyetçiydi. Boykot Hareketi sırasındaki seferberliğin bu kelimenin milliyetçi söylemdeki kullanımını arttırmış olması muhtemeldir. Mihail Sofroniadis, her ne kadar yeni anayasal dönem, farklı cemaatler arasında uhuvvet vaat etmiş olsa da, *gâvur* kelimesinin gayr-i Müslimleri işaret etmek için kullanıldığını belirtir.[169]

Diyarbakır'daki Donanma Cemiyeti'ne asılan Girit sorunu ile ilgili posterler Hıristiyan nüfusta katliam yapılabileceğine dair bir korku yaratmıştı. Britanya konsolosu Girit sorununun yaygın bir mesele olmadığını düşünüyordu. Yine de gayr-i Müslimlerin katledilmesine ve mülklerinin yağmalanmasına neden olabilirdi.[170] Yani İslâmî argümanlar üzerine kurulu ve Müslü-

168 CPC, Türkiye 1897-1914, 306, Belge No. 21, Rodos, 11 Haziran 1910.

169 Mihail Sofroniadis, "Gkiavour!" (Gâvur), *Ap'Ola*, 19 Eylül 1910, Mihail Sofroniadis, *Apo tin Apolitarhia ston Kemalismo: Artra apo ton Elliniko tipo tis Konstantinoupolis 1905-1921*, (Atina: 2005).

170 FO, 195/2347, No. 23, 29 Haziran 1910, s. 327.

man halka seslenen milliyetçi bir söylem bile farklı cemaatler arasında çatışma çıkabileceği korkusu uyandırıyordu.

Her ne kadar Bulgaristan bağımsızlığını kazanmış olsa da hem Makedonya hem de Trakya'da Müslümanlar ile Bulgarlar arasında hâlâ gerilimler mevcuttu. Dahası *Embros* gazetesi, Bulgarlar ve Türkler birbirlerinin dükkânlarına uğramadıklarından bu iki cemaat arasında iktisadi bir savaştan bahsediyordu.[171] İki cemaat arasındaki mukateleler, cinayetler ve suikastlar ilan edilmemiş bir boykotun yolunu açmıştı.

Aslına bakılırsa Osmanlı hükümeti farklı cemaatler arasında ortaya çıkan gerilimlerden dolayı teyakkuz halindeydi. Hükümet bakanlıkları ve tüm vilayetleri İslâm ya da Hıristiyanlık üzerine kurulu bir söylemin genel Osmanlı çıkarlarına ters olduğu konusunda ikaz etmişti.[172] Hükümet Osmanlı halkını ve valileri aynı ay içerisinde iki kez uyarmıştı. Hükümetin iradesine göre her ne kadar Boykot Hareketi halkın 'hamiyyet'inin bir sonucuysa da gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşlarına karşı bazı saldırılar gerçekleştirilmişti ve bu, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında topyekûn bir çatışmaya neden olabilirdi.[173] Mayıs ve Haziran 1910'da, Girit Meclisi'nin Yunanistan Kralı'na bağlılık yemini etmesine karşı gösterilerin düzenlendiği sırada Rumlar ve Müslümanlar arasındaki gerilim yükselmişti. Edirne gibi hiçbir çatışma ya da dışa vurulmuş bir düşmanlığın görülmediği şehirlerde bile iki cemaat arasındaki ilişkiler artık dostane değildi.[174]

Sonuç olarak Mayıs 1910'da resmi olarak Yunanlara karşı başlatılan Boykot Hareketi'nin kısa süre sonra Osmanlı'nın Rum tüccarlarını kapsayacak şekilde genişlediği söylenebilir. Elimizde bu genişlemeyle ilgili önemli kanıtlar bulunuyor. Söz gelimi Osmanlı Dâhiliye Nezareti tüm vilayetlere, eylemlerin Osmanlı vatandaşları ve bunların dükkânlarını kapsaya-

171 "Emborikos Apokleismos Boulgaron kai Tourkon" (Bulgar ve Türk İktisadi Savaşı), *Embros* (Atina), 24 Kasım 1910.

172 BOA, DH. MUI. 102-2/17, Belge No. 1, 29 Mayıs 1326 (11 Haziran 1910).

173 BOA, DH. MUI. 102-2/17, Belge No. 3, 27 Mayıs 1326 (9 Haziran 1910); BOA, DH. MUI. 102-2/17, Belge No. 36, 17 Haziran 1326 (30 Haziran 1910).

174 FO, 195/2335, No. 30, 13 Haziran 1910, s. 120.

cak şekilde genişlediğini belirten üçüncü bir emir göndermişti. İlk iki emirden farklı olarak nezaret, bu sefer emrin Osmanlı basınında yayınlanmasını da istemişti.[175] Konya valisi, Dâhiliye Nezareti'nin beyanatı doğrultusunda, farklı cemaatler arasında bir çatışmayı tetikleyebileceği gerekçesiyle boykotu tehlikeli addetmişti.[176] Preveze mutasarrıfı boykotun ilk haftalarında, şehir halkı büyük oranda gayr-i Müslimlerden oluştuğu için kaygılarını ifade etmişti. Boykotun farklı dinî cemaatler arasında bir çatışmaya sebep olabileceğinden korkuyordu. Hükümet Yanya valisine, hiçbir şeyin milli menfaatlere Müslümanlar ve gayr-i Müslimler arasındaki bir çatışmadan daha fazla zarar veremeyeceğini belirtmişti.[177] Bu şehrin nüfusunun büyük kısmı Rum Ortodoks'tu ve bu nedenle Yunanistan'a karşı yapılacak bir boykot, ekonomisi Yunanistan'la ticari ilişkilere dayanan Preveze'nin ticaretine de zarar verecekti. Bu şehirde boykotu sürdüren Margariti'li Arnavutlar ve Bosnalı göçmenlerdi.[178]

Girit meselesiyle ilgili Yunanistan'a karşı gerçekleştirilen gösteriler sırasında sadece Yunanlar değil diğer Osmanlılar arasında da korkuya neden olan olaylar gerçekleşmişti. Örneğin Kala-i Sultaniye'de Mehmet Efendi isminde Müslüman bir vaiz bir gösteri sırasında Rumların aleyhine konuşmuş ve Yunan kralına bağlılık yemini edenlerin sadece Giritliler değil Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm Rumlar olduğunu iddia etmişti. Mehmet Efendi imparatorluğun Rumlarından kurtulmanın tüm Türklerin kutsal görevi olduğunu ve bizzat kendisinin yirmi tanesini öldüreceğini söylemişti. Şehrin önde gelen siyasi simalarından Cevad Bey böylesi bir söyleme itiraz etmiş ve Mehmet Efendi'nin konuşmasını yaptığı gösteriyi organize etmek için oluşturulan komiteden çekilmişti. Bu bağnaz konuşma şehrin Rum cemaatini teyakkuz haline geçirmişti. Britanya konsolos muavini Müslümanlar arasında hakiki bir "vatanseverlik ruhu"nun olmadığını, fakat bu nevi konuşmaların, özel-

175 BOA, DH. MUİ. 102-2/17, Belge No. 67, 23 Haziran 1326 (6 Temmuz 1910).
176 BOA, DH MUİ 105/12, Belge No. 1, 3 Haziran 1326 (16 Haziran 1910).
177 BOA, DH. MUİ. 106/9, Belge No. 2-3, 6 Haziran 1326 (19 Temmuz 1910).
178 FO, 195/2358, No. 84, 1 Temmuz 1910, s. 145.

likle de bir vaiz tarafından yapılıyorsa cemaatler arasında çatışmalara neden olabileceğini belirtmişti.[179]

Boykotun hedeflerinden biri de çeşitli şirket ve kurumların Yunan çalışanlarıydı. Devlet tarafından istihdam edilen gayr-i Müslimler bile boykot edilmişti. Örneğin Kasım 1910'da Dâhiliye Nezareti, Alaşehir kazasının İnegöl nahiyesindeki gayr-i Müslim bir devlet memurunun boykot edilmesini "münasebetsizlik" olarak niteleyerek Aydın valisini uyarmıştı.[180] Ayrıntılarıyla bahsedileceği üzere Boykot Hareketi'nin en görünür veçheleri Yunan dükkânlarının önüne gözcüler dikilmesiydi. Bu durum devlet elitinde kaygıya neden olmuş ve onları, yerel yöneticileri bu nevi faaliyetlerin Müslüman ve gayr-i Müslim nüfus arasında çatışmaya neden olabileceği hususunda uyarmaya itmişti.[181]

Tarsus'ta gerçekleşen söz konusu örneklerden biri bize günlük hayatta çatışmaların gerçekten de mevcut olduğunu göstermektedir. Osmanlı Bankası çalışanı bir Yunan vatandaşının, Girit'in Yunanistan'la birleşme açıklamasını protesto etmek için toplanmış bir kalabalığa hakaret ettiği söylenmekteydi. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen rapora göre Yunan memur "işte miting icra eden baldırı çıplaklar... bakınız bunlar fikirlerince Avrupa efkâr-ı umumiyesini aleyhimize çevireceklerdir" diyerek kalabalığı aşağıladığı iddia edilmişti. Dahası rapor aynı memurun boykota riayet eden bazı Müslüman tüccarları da aşağıladığını belirtmekteydi; bu durum vukuat-ı müessifeye yani bir nevi "istenmeyen olaylara" yol açmak üzereydi. Osmanlı Bankası memuruyla göstericilerin karşı karşıya gelmeleri tesadüfiydi, ama bu nevi bir karşılaşmanın nasıl gerçekleşebileceğini gayet güzel bir şekilde örneklemektedir. Sonrasında, her ne kadar rapor memurdan Yunan vatandaşı olarak değil Yunanistan'ın çıkarlarına hizmet eden biri olarak bahsetse de, ki bu oldukça muğlak bir ifadedir, Osmanlı Bankası boykotun hedeflerinden biri haline gelmişti.[182]

Bir başka olayda Anadolu Demiryolları'nda nakliyeci Kostaki

179 FO, 195/2345, No. 2, 21 Mayıs 1910, s. 90.

180 BOA, DH. SYS. 22/1-24, Belge No. 5, 18 Teşrinisani 1326 (1 Aralık 1910).

181 BOA, DH. MUI. 102-2/9, Belge No. 8, 1 Haziran 1326 (14 Haziran 1910).

182 BOA, DH. MUI. 108-1/46, Belge No. 3, 19 Haziran 1326 (2 Temmuz 1910).

İnceoğlu'nun emrinde çalışan yüz otuz Müslüman hamalı toplayıp boykotu nereden öğrendiklerini sorduğu söylenmekteydi. Hepsini işten çıkarmış ve gidip başka bir işi boykot etmelerini söylemişti. Bu tavır Türk basınının tepkisini çekti. *Tanin*, İnceoğlu'nun kendisini ve atalarını besleyen bir ülkeye ihanet ettiğini söyleyerek şefi eleştiren bir yazı yayınladı. Bu yazı daha sonra İzmir'de, *İttihad* gazetesinde yeniden yayınlandı. Yazıda Osmanlı halkına, Yunanistan'ı ekmeğini kazandığı ülkeye tercih ettiği için bu şahsı Osmanlı saymaması ve Anadolu Demiryolları'na yaptığını görmezden gelmemesi tavsiye edilmekteydi.[183] Öte yandan kısa süre sonra Kostaki İnceoğlu'nun masum olduğu ve hakkındaki dedikoduların kendisine karşı gerçekleştirilen bir komplonun sonucu olduğu ortaya çıktı. Gerçekten de hamallardan biriyle bir sorun yaşamıştı ve düşmanları hakkında çeşitli yalanlar yaymak için boykotu kullanmışlardı. *Tanin* ve Boykotaj Cemiyeti şeften resmen özür diledi.[184] Boykot Hareketi sırasında belirli kişileri haklarında yalanlar yayarak mahvetmek amacını taşıyan bu tür komplolar sıra dışı değildi; özellikle yabancı tüccarlar bu tür yalanlardan müştekiydi.[185]

İzmir'de gerçekleşen bir başka olayda Pantaleon Şirketi'nin kaptanının Müslüman işçilerine hakaret ettiği söylenmekteydi. Liman işçileri boykot nedeniyle muhtemelen geminin yükünü boşaltmayı reddetmişlerdi; ne var ki gazetenin haberine göre kaptan, geminin yükünü boşaltacak olan liman işçilerini ancak Hıristiyanlığı kabul etmeleri şartıyla işe alacaktı. Ayrıca fesleri ni ne zaman şapkayla değiştireceklerini ve dolayısıyla gerçek bir insan olacaklarını merak ettiğini söyleyerek işçilere hakaret etmişti. Gazete bu olayı boykotun ve İslâm'ın aşağılanmasının bir sonucu olarak nakletmişti.[186]

183 "Bu Nasıl Osmanlı?", *Tanin*, 7 Haziran 1326 (20 Haziran 1910); "Bu Nasıl Osmanlı? Tanin Refikimizden:", *İttihad*, 10 Haziran 1326 (23 Haziran 1910).

184 "Kostaki İnceoğlu", *Tanin*, 12 Haziran 1326 (25 Haziran 1910); "Harb-i İktisadi Cemiyeti'nden Varid Olan Cevab Şudur", *Tanin*, 12 Haziran 1326 (25 Haziran 1910).

185 Vangelis Kechriotis, "II. Meşrutiyet Dönemi İzmir'de Hıristiyanlar ve Müslümanlar Arasında Günlük İlişkiler", s. 25.

186 "Boykotajın Tesiri - İslâmiyet'e Tecavüz", *İttihad*, 3Eylül 1326 (16 Eylül 1910).

Yanya'da da Müslümanlar ile gayr-i Müslimler arasında bir gerginlik mevcuttu. Bu kez müştekiler, Hıristiyan çocuklarına birkaç kez saldırıldığını bildiren Preveze'nin gayr-i Müslim eşrafıydı. En kutsal servetlerinin hakarete uğradığını ve pazar yerinin ortasında aşağılanıp saldırıya uğradıklarını iddia ediyorlardı. Yanya valisi Dahiliye Nezaretini bu saldırıların bazılarının aslında Hıristiyanların tahriki sonucu gerçekleştiği yönünde bilgilendirmişti. Vali Mustafa Zihni'ye göre farklı cemaatler arasındaki gerilimin yükselmesindeki asli neden Boykot Hareketi'ydi. Valinin raporlarında denizciler, tüccarlar ve konsoloslardan da bahsedilmekteydi.[187] Yukarıda bahsedildiği üzere farklı cemaatler arasındaki gerilim özellikle Lübnan'da gün yüzüne çıkmıştı. Söz gelimi bayram tatili sırasında gerçekleşen bir olayda iki kişi öldürülmüş ve sekiz kişi yaralanmıştı. Sonuç olarak Boykot Hareketi hem elitler hem de sıradan insanlar için gittikçe daha tehlikeli bir hal almaktaydı.[188]

Boykot Hareketi'nin 1910 ve 1911 yıllarındaki söylemi hâlâ Osmanlıcılık üzerine kuruluydu. Hareket faaliyetlerini Osmanlı toplumunun genel çıkarlarına atıfla meşrulaştırıyordu. Bu nedenle de Girit Meselesi her zaman tartışmanın merkezindeydi ve açık hedef Yunanistan'dı. Öte yandan yukarıda bahsedildiği üzere söz konusu söylem Osmanlıcılık ve İslâm arasında gidip gelmekteydi. Müslüman kimliği, bu boykotu 1908 boykotundan ayıran bir dayanak noktasıydı. Uygulamada ve Boykot Hareketi'nin resmi iddialarının aksine Yunan vatandaşlarından başka gayr-i Müslimler de hareketten etkilenmekteydi.

Öte yandan bütün bunlar uzun vadeli bir eğilimin ilk adımlarıydı. 1913-14'teki Balkan Savaşları'nın ardından Boykot Hareketi gayr-i Müslim cemaatlerin aleyhine dönecek ve Osmanlı ekonomisinin tamamen İslâmlaştırılması hedeflenecekti. Bundan sonra Müslümanlar, toplumsal seferberlik çabalarının tek adresi olacaktı. Ne var ki 1910 ve 1911 yıllarında bile Osmanlı İmparatorluğu'nun gayr-i Müslimlerinin Boykot Hareketi'nden

187 BOA, DH. MUİ. 102-2/17, Belge No. 70-71-72, 22 Haziran 1326 (5 Temmuz 1910). 186

188 FO, 195/2343, No. 48, 10 Ekim 1910, s. 117.

Kerim Ağa'nın İstanbul'da yayınlanan Rumca gazete *Embros*'ta çıkan bir karikatürü.

olumsuz etkilendiği çeşitli örnekler mevcuttu. Yunanistan'daki Britanya büyükelçisinin 1910 yılına dair yıllık raporu da Yunan karşıtı Boykot Hareketi'nin yaygınlaşmasının hem Yunanları hem de Osmanlı Rumlarını etkilediğini belirtmekteydi.[189]

Serfiçe vekili Yorgos Boşo Efendi yazılarından birinde Yunanistan'a karşı ilan edilen boykotun uygulamada Osmanlı Rumlarını da içerdiğini belirtmişti. Bir grup Osmanlı vatandaşının başka bir grup Osmanlı vatandaşının Osmanlılığına karşı şüpheyle bakmaya başladığını; Boykotaj Cemiyeti'nin gayr-i Müslimlerden bir belge çıkararak Osmanlılıklarını ispatlamalarını istediklerini yazmıştı. Okuyucularına Osmanlı milletinin hamallardan ve mavnacılardan oluşmadığını hatırlatmıştı. Boşo Efendi'ye göre Boykotaj Cemiyeti aksine karar vermediği süre-

189 FO, 881/9802, Yunanistan Yıllık Raporu 1910, s. 3.

ce her gayr-i Müslim adeta potansiyel olarak bir Yunanistan vatandaşı kabul edilmekteydi. Boşo Efendi ayrıca Boykotaj Cemiyeti'nin bu meselelerle ilgili olarak ticari çevrelerin Türk, Rum ve Ermeni mensuplarıyla neden görüşmediğini de soruyordu.[190] *Embros* gazetesi Selanikli Osmanlı Rumlarından Osmanlılıklarını ispatlamak için Avrupa tarzı şapkalar yerine fes giymelerinin istendiğini yazmıştı. Söz konusu gazetedeki makale bu çelişkinin altını çizmiş ve okuyucularını 1908 Boykotunda kendilerinden feslerden kurtulmalarının istendiğini hatırlatmıştı.[191] Gazete, boykotun genel olarak tüm Yunan dünyasına karşı olduğunu vurgulamaya çalışmaktaydı.[192]

Rum Ortodoks Patrikliği Adliye Nezareti'ne, Akhisar'daki Rum cemaatinin boykottan son derece muzdarip olduğunu yazmıştı. Patrikliğin raporuna göre Boykotaj Cemiyeti birkaç tellal vasıtasıyla Osmanlı Rum cemaatine karşı boykot ilan etmişti. Dahası müşterilerin içeri girmesini engellemek için Rum dükkânlarının ve mağazalarının önüne nöbetçiler dikmişti. Ya da İzmir Limanı'nda Varali ve Poten tarafından işletilen lokantada yapıldığı gibi müşteriler zorla ihraç edilebiliyordu.[193] Sonuç olarak bir kısım Rum dükkânını kapatmak zorunda kalmış ve işleri tasfiye olmuştu.[194] Osmanlı Rumlarına karşı bir boykota girişilmesinin asli nedeni Rum okulunda görev yapan Yunan vatandaşı iki öğretmen ve Rum kilisesi için çalışan bir başka Yunan vatandaşıydı. Bu kişiler boykotun ilan edilmesinden sonra Rum Ortodoks cemaati tarafından işlerinden çıkarılmışlardı. Ancak söz konusu kişiler kasabayı terk etmediklerinden boykot sona ermemişti. Rum okulunun ileri gelenleri tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafa göre Boykotaj Cemiyeti bu üç Yunan vatanda-

190 G.A. Bousios [Yorgos Boşo Efendi], "I Ektelestiki Eksousia kai epi tou Boykotaj Epitropi" (Yürütme Yetkisi ve Boykotaj Cemiyeti), *Isopolitia*, 27 Haziran 1910.

191 "To Mpoikotaz stin Thessalonikin" (Selanik'te Boykot), *Embros* (Atina), 9 Haziran 1910.

192 "I Katastasis Epideinoutai" (Durum Kötüleşiyor), *Embros* (Atina), 15 Haziran 1910.

193 BOA, DH. SYS. 22/1-26, Belge No. 10, 30 Mayıs 1327 (12 Mayıs 1911).

194 BOA, DH. MUI. 110/38, Belge No. 1-2-3, 12 Haziran 1326 (25 Haziran 1910).

şı ile konuşanların bile boykotun hedeflerinden biri haline geleceğini ilan etmişti.[195]

Bu olayda Osmanlı bürokrasisinin kasabadaki kadroları Osmanlı Rumlarına karşı sürdürülen bir boykotun varlığını reddetmemiş ve hükümeti bunu durdurmak için ellerinden geleni yaptıkları yönünde bilgilendirmişti. Bu tür iddialar yerel yönetimler tarafından genellikle reddedilmekteydi. İzmir'deki Britanya konsolosu Henry D. Barnham bir raporunda Rum nüfusu "şu Girit meselesi hakkında düşünmek ve konuşmaktan başka bir şey yapmamak" ve "Türkleri tahrik etmek için ellerinden geleni yapmak" ile itham etmekteydi.[196] Cidde'deki Fransız konsolosu Müslümanlar ve Rumlar arasındaki ilişkiye dair benzer bir beyanatta bulunmuştu. Konsolosa göre şehrin Rumları tehlikeli bir havaya girmişlerdi; konuşmaları ve tavırları kışkırtıcıydı. Öte yandan Türk zabitler de küstah bir tavır içerisindeydi ve Rumlara karşı niyetleri iyi değildi.[197] Bu raporlar, Girit meselesinin farklı cemaatlere ait sıradan insanların günlük yaşamını nasıl etkilediğini açık bir şekilde göstermektedir. Bu nedenle Barnham Aydın valisi Mahmut Muhtar Paşa'dan, Türkler ve Rumlar arasındaki barışı korumak ve aralarında bir çatışma çıkmasını engellemek için görevinde kalmasını rica etmişti.

Yunan vatandaşlarının işe alınması ya da onlarla herhangi bir şekilde ilişki kurulması boykot nedeni olabiliyordu. Osmanlı Rumları, cemaatlerinde öğretmenlik yapan ya da hizmet sektöründe çeşitli işlerde çalışan çok sayıda Yunan vatandaşı olduğundan tetikteydi. Yunan vatandaşlarının istihdamıyla ilgili olarak Boykot Hareketi boyunca İzmir'in Rum ve Türk basını arasında sert bir polemik yaşanmıştı. En çok tartışılan konulardan biri Osmanlı okullarında öğretmenlik yapan Yunan öğretmenlerdi. Türkçe basın bunların Osmanlı Rumlarını Osmanlılara karşı kışkırttığını ve bu durumun Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne zarar verdiğini söylüyordu. Türkçe gazeteler verilen eğitimin sonucu olarak Osmanlı Rumlarının

195 BOA, DH. MUI. 107/39, Belge No. 7-8, 11 Haziran 1326 (24 Haziran 1910).
196 FO, 195/2360, No. 39, 6 Haziran 1910, s. 198.
197 CPC, Türkiye 1897-1914, 306, Belge No. 251-252, Cidde, 15 Ekim 1910.

Yunanistan'ı Osmanlı İmparatorluğu'na tercih ettikleri iddiasındaydı. İzmir'in Türk gazetesi *İttihad* bu Yunan vatandaşlarının, Rum cemaati tarafından kovulmazlarsa çalıştıkları kurumlardan zorla uzaklaştırılması gerektiğini yazmıştı.[198] *İttihad*, İzmir'in Rumca yayın yapan basını büyük oranda Yunan vatandaşlarının elinde olduğundan Rum cemaatinin konumunun Osmanlı İmparatorluğu'na zarar verdiğini iddia ediyordu.[199]

Yunan kimliğiyle Rum kimliğinin karşı karşıya geldiği bu tür sorunlar tarım sektöründe de ortaya çıkmıştı. Bir örnekte boykotçular, işçilerin işlerini yapmak için İbrahim Ahmed Efendi adında birinin çiftliğine girmesini engellemişlerdi. İddialara göre bu boykotun nedeni, hükümete kendisinin Beyşehirli bir Osmanlı vatandaşı olduğunu söylemesine rağmen İbrahim Ahmed Efendi'nin Yunan olmasıydı. Kendisi Yunan vatandaşı zannedilmesinin nedeninin Beyşehirli olması olduğunu söylemekteydi. Oysa Karesi mutasarrıfı Edremit Kaymakamı'dan aldığı cevaba binaen kendisinin tebaa-i Yunaniden olduğunu belirtiyor ve işçilerin de işten çekilmelerinin "hiçbir suretle cebr ve tazyik eseri olmayub kendi rıza ve ihtiyarlarıyla vuku bulduğu ve elyevm işlerine devamdan imtina etmekte oldukları tahkikatı vakıadan anlaşıldığı"nı bildirmişti.[200]

Başta Aydın vilayeti olmak üzere gayr-i Müslimlerin Yunan vatandaşları sanılarak boykot edildiği birçok örnek mevcuttu. İzmir'deki Düvel-i Muazzama konsolosları, Boykot Hareketi Yunanların yanı sıra diğer yabancı uyrukluların çıkarlarını da tehdit ettiğinden birlikte hareket etmeye karar vermişti.[201] Konsolosların himayesinin Yunan vatandaşlarını kapsamıyor olması boykotun meşruiyetini kabul ettiklerinin bir göstergesiydi. Bu nedenle Osmanlı arşivindeki boykot hareketiyle ilgili belgelerin çoğu, Yunanistan vatandaşları dışındaki yabancı uyrukluların işleriyle ilgilidir.

Söz gelimi İzmir limanında boykot edilen mavnalar ve ge-

198 "Rum Cemaati ve Yunaniler", *İttihad*, 13 Mayıs 1326 (26 Mayıs 1910).

199 "Yine Rumlar ve Yunaniler", *İttihad*, 17 Mayıs 1326 (30 Mayıs 1910).

200 BOA, DH. MUI. 117/56, Belge No. 1-2, 24 Temmuz 1326 (6 Ağustos 1910).

201 FO, 195/2360, No. 54, 6 Temmuz 1910, s. 265.

miler, özellikle de boykotun çok sıkı bir şekilde uygulandığı 1911 baharında, Yunan değil bir İtalyan vatandaşına aitti. Bir örnekte polis, Yunan vatandaşı olduklarını düşünerek beş Osmanlı vatandaşını gözaltına almıştı. Akabinde, Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı bir telgrafta Sadrazam Yunan vatandaşı oldukları iddia edilen kişilerin aslında Osmanlı olduklarını özellikle vurgulamıştı.[202]

Osmanlı Rumu tüccarlar da Boykot Hareketi'yle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Söz gelimi Dedeağaç'taki bir un fabrikasının sahiplerinden biri Kavala'daki bir başka Osmanlı vatandaşına, Nikola Pavlo'ya, bir Osmanlı istimbotuyla gönderdiği unların liman işçileri tarafından boykot edildiğinden şikâyet etmişti. Drama mutasarrıfı ve Selanik valisi Dâhiliye Nezareti'ne boykotun, fabrika sahiplerinin Yunan vatandaşı olmasından dolayı olduğunu yazmışlardı. Osmanlı hükümetinin araya girmesi sayesinde fabrikanın sahibi olan Kırkkiliseli Yani'nin Osmanlı vatandaşı olduğu ispatlanmıştı. Öte yandan bu şahsın fabrikasında üretilen un aynı hafta Gümülcine ve Edirne vilayetinin çeşitli kasabalarında da boykot edilmişti. Bir kez daha Dâhiliye Vekâleti'ne bir telgraf çekerek, hükümetin bir önceki olaydaki müdahalesi için teşekkür ettikten sonra nezaretten, bu kez Edirne valisine müdahale etmesini istemişti. Bu telgrafta aynı zamanda Dedeağaç Ticaret Odası'ndan gelen belgelerin kendisinin Osmanlı vatandaşlığını teyit ettiğini söylüyordu.[203] Osmanlı vatandaşı olan ortaklara sahip iki birahaneyle ilgili bir başka olayda İzmir Boykotaj Cemiyeti boykot kararını vatandaşlara bırakmıştı.[204] Öte yandan birçok örnekte bir Yunan vatandaşıyla girilen herhangi bir tür ilişki boykot edilmek için yeterli bir sebepti.

İzmir Rum Hastanesi yararına Anastasyadi tarafından Galata'da üretilen sigara kâğıtları da boykota uğrayan mallardan biriydi; bu ürünlerin İzmir'e ithal edilmesi boykotçular tarafından engellenmişti. Boykot Hareketi boyunca sigara kâğıtları,

202 BOA, DH. SYS. 22/1-24, Belge No. 23-24, 11 Nisan 1327 (24 Nisan 1911).

203 BOA, DH. MUİ. 104-1/46, Belge No. 1-8, 2-12 Haziran 1326 (14-25 Haziran 1910).

204 "İzmir Boykotaj Cemiyeti'nden", *İttihad*, 2 Haziran 1326 (15 Haziran 1910).

kibritler ve biletler, üzerlerinde Yunan kralı, Yunan bayrağı ya da diğer ulusal sembollerin resmi olduğu için boykot edilmişlerdi. Öte yandan Anastasyadi'nin örneğinde bu tür herhangi bir resimden bahsedilmiyordu. Bu boykotun tek nedeni kendisinin vatandaşlığıydı. Ticaret ve Nafıa Nezareti Dâhiliye Nezareti'ne yazarak, şahsın sunduğu resmi belgeler doğrultusunda kendisinin Osmanlılığını teyit etmişti.[205] Aydın valisi bir rapor göndermiş ve bu kişiye yönelik bir boykotun varlığını reddetmişti. Rapora göre Manisa'da başka bir sigara kâğıdına yönelik bir boykot mevcuttu, fakat sahibinin bir Osmanlı vatandaşı olduğunun belli olmasından sonra bu boykot sona erdirilmişti. Diğer birçokları gibi bu rapor da boykotun birçok Osmanlı vatandaşına karşı da uygulandığını göstermekteydi.[206]

En büyük zarar Yunan ekonomisinin denizcilik sektörüne verilmişti. Boykotçular için Osmanlı limanlarını düzenli olarak ziyaret eden Yunan gemilerini takip etmek gayet kolaydı. Sahibi gayr-i Müslimler olan bir Osmanlı denizcilik şirketi de boykottan muzdarip olanlar arasındaydı, zira Osmanlı şirketlerinin boykot edilen gemileri satın aldıkları birçok durum mevcuttu. Bu gemiler genellikle Osmanlı Rumları tarafından satın alınır ve akabinde boykotun hedeflerinden biri haline gelirlerdi. Mettelin Bankası ve Guruci Şirketi'nin Genel Müdürü hükümete, eski gemilerinden birinin yerine Osmanlı liman idaresine kayıtlı yeni bir gemi aldıklarını yazmıştı. Öte yandan şirket kendisini boykottan kurtarmayı başaramamıştı.[207] Gemiye çekilen Osmanlı bayrağı şirketi boykotçuların elinden alamamıştı. İzmir Boykotaj Cemiyeti şirketin Osmanlı limanları arasında çalışmasını yasaklamıştı.

Boykotaj Cemiyeti Yunan vatandaşlarından Osmanlı vatandaşlarına geçen mallar ile ilgili olarak son derece şüpheci bir tavır içerisindeydi. Bu tür bir olay, Trinidisi ve Yorgi isminde iki Osmanlı vatandaşının bir Yunan vatandaşından bir makarna fabrikası satın aldığı Üsküdar'da gerçekleşmişti. Osmanlı va-

205 BOA, DH. SYS 22/1-22, Belge No. 2, 21 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911).
206 BOA, DH. SYS 22/1-22, Belge No. 3, 24 Ağustos 1327 (6 Eylül 1911).
207 BOA, DH. MUİ. 107/19, Belge No. 2, 10 Haziran 1326 (23 Haziran 1910).

tandaşı tüccarlar satın alma işlemini *İkdam* ve *Proodos* gazetelerinde ilan etmişlerdi, fakat Üsküdar Boykotaj Cemiyeti el değiştirme işleminin gerçek olduğuna inanmamıştı. Trinidisi ve Yorgi kendilerini iflastan kurtarmak için hükümetin yardımına başvurmuştu.[208] Üsküdar'da benzer şekilde birçok bakkal ve dükkân, sahipleri Osmanlı vatandaşı olsa bile boykot edilmişti. Dükkân sahipleri boykotun nedensiz olduğuna inanıyorlardı.[209]

Boykot Hareketi'nin ilk günlerinde boykottan fazlasıyla etkilenen Destuni Kumpanyası'nın mülkiyeti Osmanlı tebaası bir kişiye geçmişti. İstimbotları Selanik ve İstanbul limanları arasında işlemeye başlamıştı. Öte yandan kumpanyanın istimbotlarından biri olan *Anghelika*, "Osmanlı vatandaşına satışın hakiki bir işlem olmadığı gerekçesiyle", Bulgaristan'dan Müslüman mülteciler taşıyor olmasına rağmen boykot edilmişti. Boykotçular sadece yolcuların inmesine izin vermişlerdi. Gemi ancak Kerim Ağa'nın bu iki şehrin mavnacılarına yazdığı geminin yükünü boşaltabileceği, ancak tekrar yük almasına izin verilmemesini bildiren yazılı emirlerinin yardımlarıyla Kavala'ya doğru yola çıkabilmişti.[210]

Boykot genel olarak Yunan vatandaşlarının ticari ve ekonomik faaliyetlerini hedef alıyordu, fakat bir halk hareketi olduğu için çok sayıda garip olay da gerçekleşmişti. Adana'da Türk Dram Kumpanyası'nın aktörlerinden biri boykot edilmiş ve oyunun sahnelenmesi durmuştu. Polis, boykotun oyunculardan biri Yunan vatandaşı olduğu için ve sadece bir gece uygulandığını bildirmişti. Öte yandan tiyatro kumpanyasının direktörü İsmail Behçet bunu reddetmiş ve kamuoyunu oyuncunun Osmanlı vatandaşı olduğu hususunda temin etmişti.[211]

Yunan dükkânlarının kuşatılması Boykot Hareketi'nin henüz ilk haftasından beri uygulanmaya başlanan doğrudan eylemlerinden biriydi. Bu nevi olaylardan birine dair İzmir'den resmi bir rapor, başına nöbetçi dikildiği için kapatılmak zo-

208 BOA, DH. SYS. 22/1-26, Belge No. 2-3, 19 Teşrinievvel 1326 (1 Kasım 1910).

209 BOA, DH. SYS. 22/1-26, Belge No. 1, 25 Eylül 1326 (8 Ekim 1910).

210 FO, 195/2358, No. 115, 10 Eylül 1910, s. 348.

211 BOA, DH. MUİ. 109/46, Belge No. 3, 16 Haziran 1326, (29 Haziran 1910).

runda kalınan dükkânlar arasında Osmanlı dükkânlarının da olduğunu ortaya koymaktadır.[212] Çarşı alanlarındaki Rum dükkânlarına yönelik gerçekleştirilen saldırılar Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni değildi. Farklı cemaatler arasında gittikçe yükselen gerilim ve çatışmalar daha önce de rahatsızlıklara ve saldırılara neden olmuştu. Boykotun ilan edilmesinden önce çeşitli Rum dükkânları Girit meselesiyle ilgili yeni gelişmeleri protesto etmek için toplanan kalabalıklar tarafından taciz edilmişti.[213] Suriye ve özellikle de Beyrut'ta Boykot Hareketi boyunca bu tür olaylar alışıldık hale gelmişti.

Yunan dükkânlarının önünde nöbet tutulması Boykot Hareketi boyunca en etkili doğrudan eylem biçimiydi. İzmirli bir tüccar olan Filip Kotlidis Menemen'de yeni bir dükkân açmış, fakat kendisinin bir Yunan vatandaşı olduğu gerekçesiyle bu dükkân boykot edilmişti. İki buçuk ay sonra hükümete, valinin kendi lehine verdiği kararın işe yaramadığı şikâyetinde bulunmuştu. Şikâyetinde kendisinin ve atalarının Osmanlı olduğunu ve Osmanlı vatanına hizmet ettiğini yazmıştı. Bu raporda önemli olan boykotun aslında birkaç kişinin aşikâr çıkarlarının bir sonucu olarak ortaya çıktığının iddia edilmiş olmasıdır.

> Dersaadet'de Dahiliye Nezaret-i Celilesine,
> Yunanlılara karşı tatbik edilen boykotaj Menemen'de açdığım ticarethaneye tatbik ile bir buçuk aydan beri sed edilmiştir. Vali tarafından yazılan emirname akim kalmışdır. *Ecdadımdan beri Osmanlı olduğum vatan-ı Osmaniye'ye naçizane hidmetler eylediğim* halde *birkaç zatın menfaatine hidmet için* ticarethaneme boykot yapılması zulümden başka bir şey değildir. *Meşrutiyet namına* telgrafla icraat-ı adilanenize muntazırım.
> İzmir tüccarından Filib Kotlidis[214]

Yani Kotlidis, ortada ticari bir rekabet olduğuna işaret etmekte, gittikçe Osmanlılığı İslâm ve Türklükle tanımlayan bir

212 BOA, DH. MUI. 102-2/9, Belge No. 2-3, 27 Mayıs 1326 (9 Haziran 1910).

213 BOA, DH. MUI. 99/43, Belge No. 1, 17 Mayıs 1326 (30 Mayıs 1910).

214 BOA, DH. SYS. 22/1-24, Belge No. 35, 31 Mayıs 1327 (13 Haziran 1911). (Vurgular benim)

hareket karşısında Osmanlılığının altını çizmeye çalışmakta ve Meşrutiyet'e yani yeni rejimin değerlerine vurgu ile boykottan kurtulmaya çalışmaktaydı.

Aynı ay, fakat bu kez Bergama'da Fotiyadi isminde birisinin çiftliği boykotçular tarafından kuşatılır. Fotiyadi'nin Heybeliada Ruhban Okulu'nda öğretmen olan oğlu babasının Osmanlı İmparatorluğu vatandaşı olduğunu söyler. Osmanlı vatandaşlarının arazi ve mallarının nasıl olup da boykot edilebildiğini sorar ve hükümetten Aydın vilayetine konuyla ilgili bir emir göndermesini rica eder.[215]

Ege adalarının nüfusunun çok büyük bir kısmı Rum'du ve bu durum ekonomik konumlarını istikrarsızlaştırmaktaydı. Anadolu'yla yakın ilişkileri zaman zaman kesiliyor ve blokaj, başta ekonomileri anakaraya bağlı olan küçük adalar olmak üzere adaların ekonomilerine ciddi zararlar veriyordu. Midilli Ticaret Odası, boykotun ada ticaretine yaptığı olumsuz etkileri tartışmak için bir toplantı düzenlemişti. Odanın iki Müslüman üyesi boykot faaliyetlerini düzenlemek için bir Boykotaj Cemiyeti kurulmasını önermişlerdi. Bu tür bir cemiyetin malları denetleyebileceğini ve Yunan olmayan ürün ve malların boykot edilmesini engelleyebileceğini ileri sürmüşlerdi. Ne var ki öneri reddedildi; bunun yerine tüccarlar Osmanlı meclisine telgraf gönderip yardım istemeye karar verdiler.[216]

Midilli Ticaret Odası Başkanı, Midilli mebusu Panayotis Bostanis'e bir telgraf göndermiş ve adalarının Edremit'te boykot edilmesinden şikâyet etmişti. Bir Osmanlı tüccarı Akçay'a mal göndermiş, fakat malları Edremit limanında engellenmişti. Boykot faaliyetlerinden şikâyetçi olan çok sayıda tüccar olduğunu bildiriyordu. Gayr-i Müslim eşraftan yedi kişi Dâhiliye Nezareti'ne, Ayvalık'taki boykotun Osmanlı işadamlarını da içine alacak şekilde genişlediğini söyleyen telgraf göndermişti.[217]

Midillili tüccarların boykot edilmesi şikâyetten sonra da ke-

215 BOA, DH. SYS. 22/1-24, Belge No. 38, 26 Mayıs 1327 (7 Haziran 1911).

216 AYE, A-21, 1910-1911, Midilli, No. 235, 30 Mart 1911.

217 BOA, DH. MUI. 22/1-10, Belge No. 11, 22 Mart 1327 (4 Nisan 1911) ve BOA, DH. MUI. 22/1-10, Belge No. 4, 23 Teşrinievvel 1326 (5 Kasım 1910).

silmedi. Bu nedenle Midilli Ticaret Odası'nın başkan yardımcısı Apostol, Osmanlı gemileriyle Osmanlı tüccarlarına gönderilen Osmanlı mallarının hâlâ boykot edildiğini haber vermek için hükümete bir telgraf daha gönderdi. Yunan konsolosu da Mart 1911'de Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'na Dikili, Akçay, Edremit ve Kemer'deki boykotun çok sıkı olduğunu bildirmişti.[218] Bu rapora göre gemilerin kaptanlarından biri limandan içmek için bir bardak su bile temin edememişti. Bu arada Apostol hükümeti boykotun Bergama'ya da sıçramış göründüğü yolunda bilgilendirmişti; ada tüccarları iflasın eşiğindeydi.[219] Aydın valisi hükümete, Boykotaj Cemiyeti malların sahibinin Osmanlı olduğunu öğrenir öğrenmez ürünlerin dükkânlara taşındığını yazmıştı. Bergama kaymakamı da malların kasabaya vardığını söylüyordu.[220]

Öte yandan Midilli Ticaret Odası'nın şikâyetleri sona ermedi ve İstanbul'daki Midilli mebusu dâhil olmak üzere sıkıntılarını ortaya koymak adına adanın boykot edildiğine dair telgraflar göndermeye devam ettiler. Edremit ve Dikili'de boykotçular Midilli'den mal alan tüccarları da boykot edeceklerini ilan ettiklerinde durum daha da kötüleşti. Sonuç olarak Dâhiliye Nezareti Aydın valisine yazarak bir Osmanlı adasının bu şekilde boykot edilmesinin yasaklanması gerektiğini bildirdi; öte yanda Karesi mutasarrıfı Midilli tüccarlarının şikâyetlerinin sadece kendilerinin yersiz kaygılarına dayandığını ve "tevehhümden ibaret" olduğunu bildiriyordu.[221]

Milli İktisat, Müslüman Tüccarlar ve İşçi Sınıfı

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin (1908-1918) en önemli özelliklerinden biri Milli İktisat söylem ve politikalarının yaygınlaşmasıydı. Yerli bir sanayinin geliştirilmesine yönelik düşünce-

218 AYE, A-21, 1910-1911, Midilli, No. 235, 30 Mart 1911.

219 BOA, DH. SYS. 22/1-15, Belge No. 2, 9 Nisan 1327 (22 Nisan 1911).

220 BOA, DH. SYS. 22/1-15, Belge No. 6, 26 Nisan 1327 (9 Mayıs 1911).

221 BOA, DH. SYS. 22/1-10, Belge No. 13, 15 Mayıs 1327 (28 Mayıs 1911) ve BOA, DH. SYS 22/1-15, Belge No. 13, 24 Mayıs 1327 (6 Haziran 1911).

ler 1908 anayasasının ilan edilmesinin hemen ardından hızla yaygınlaşmıştı. Bu noktada 1908 Osmanlı Boykotu yerli bir sanayinin kurulmasına yönelik bu düşünceleri popülerleştirmişti. Milli İktisat tezi bağlamında kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik talepler ve devletçi politikalar ortaya çıkmıştı. Kardeşlik ortamı yok olmaya başladıktan sonra özellikle İttihatçılar, Müslüman ve Türklerin ekonomi içerisindeki konumunu genişletmek için özel politikalar geliştirmeye başladılar. Halkın Milli İktisat yolunda seferberliği de bu sürecin önemli veçhelerinden biriydi. Ne var ki bu veçhe Türkiye üzerine olan tarihyazımı tarafından genellikle göz ardı edildi. İktisadi boykot kamuoyunu ve kitleleri harekete geçirmek için kullanılan politik bir silahtı. Boykot toplumun farklı kesimlerinin bu süreçte bir rol oynamasının yolunu açtı. Boykot sayesinde kitleler, işçiler, tüccarlar ve eşraf siyasetin bir parçası ve öznesi oldular. Yerli bir sanayi oluşturulmasına dönük talepleri Osmanlı ekonomisindeki yabancı hâkimiyetine yönelik eleştiriler takip etti. Kapitülasyonlar Osmanlı'nın geri kalmışlığının en önemli nedenlerinden biri olarak görülüyordu. Gayr-i Müslimler, Milli İktisat lehine görüş bildirenlerin en önemli hedeflerinden biri haline geldi. Toplumsal bir hareket olarak boykot onlara karşı döndü ve gayr-i Müslimleri imparatorluk ekonomisinden temizlemeyi amaç edindi. 1910-11 Boykot Hareketi bu dönüşümde önemli bir halkaydı.

1908 sonrasında Boykot Hareketi'nin genel söylemi Osmanlıcılığı temel alıyordu. Öte yandan 1910-11 Boykotu sırasında İslâmî ve Türkçü unsurlar da bu söylem içerisindeki yerlerini aldılar. Bu dönemde Rumlar ve Ermeniler henüz hedef haline gelmemişlerdi ve "biz" tanımına dâhil ediliyorlardı. Ekonomik sektörlerden birinde bir Yunan vatandaşının yerini bir Osmanlı vatandaşı alacağı zaman bu Osmanlı vatandaşı hâlâ Rum ya da Ermeni olabiliyordu. Ama Müslümanların ekonomi içerisindeki en geri unsuru teşkil ettikleri de hâlâ yaygın biçimde iddia ediliyordu. Günlük yaşamda, boykotçular Yunanları İmparatorluktan tasfiye etmeye çalışırken zaman zaman Rumları da buna dâhil ettiklerinden Rumlar ve Yunanlar arasındaki sınır yukarıda gösterilmeye çalışıldığı gibi çiğneniyordu.

Boykot Hareketi sırasında Yunan vatandaşı olmak ya da bunlarla herhangi bir ilişki içinde olmak tüccarlar için feci sonuçlar yaratmıştı. Dolayısıyla Yorgaki İstradi gibi tüccarlar Yunan vatandaşlarıyla ilişkilendirilmekten korkmaktaydılar. İstradi, *İttihad* gazetesine rahmetli Alexander Kasmati ismindeki bir kişiyle ilişkisi olduğuna dair dedikoduları şiddetle reddettiğini yazmıştı.[222]

Boykotçular ve boykotu savunan yazarlar Osmanlı İmparatorluğu'ndan Müslümanların toprakları olarak bahsediyorlardı. Örneğin Fahri *İttihad*'da, Yunan vatandaşı olmak ya da Yunanistan'ın çıkarlarını savunmak isteyen Rumların isterlerse ülkeden gitmekte serbest olduklarını yazmıştı. Kimse onları Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamaya zorlamıyordu ve Türk topraklarını terk etmeleri en iyisiydi: "Binaenaleyh Yunanistan'da Girit cezire-i Osmaniyesi hakkında âmal-ı mahsusa baki kalarak, âfak-ı Yunaniyeden vezan olan nesim tahrik ve tevsil ile Girit'teki mağdur ve mazlum unsur-i İslâma cebr ve taaddi devam ettikçe Türkiye'den dahi boykotun refi kabil değildir. Yunaniler ve onların mürevvic-i âmalı olan malum-ül-hal matbuat beğenmiyorlarsa kendilerini cebren Osmanlı toprağında tutan yoktur. Bir insan mizacına muvafık olmayan yerde durmaz. Onlar da hemen Türk ülkesini terk etsinler."[223] Diğer yandan M. Sai aynı konuda varlıklı Osmanlıların Boykot Hareketi'nin yarattığı fırsatları kullanması ve Yunanların terk ettiği sektörlere yatırım yapması gerektiğini yazmıştı. Onun yazısında Rum ve Ermeniler Osmanlılığa dahildi. Zira Ermeni ve Rumların neden tamamen yabancıların elinde olan İzmir limanındaki meyhaneleri işletmediklerini merak ettiğini söylüyordu. Ancak yine de M. Sai özellikle küçük işletmeler olarak ya da İstanbul'da yeni kurulmuş olan Cemiyet-i Müteşebbise içerisinde ekonomiye yatırım yapmalarını istediği Müslümanlara sesleniyordu. Zenginler için yatırım yapmanın toplumsal bir sorumlu-

222 İzmir'de Çiviciler İçinde Yorgi İstradi, "Tebaa-i Osmaniye'den Çivici ve Demirci Yorgaki İstradi", *İttihad*, 6 Ağustos 1326 (19 Ağustos 1910).

223 Fahri, "Boykotaj Niçin Kalkamaz", *İttihad*, 21 Haziran 1326 (4 Temmuz 1910).

luk olduğunu ve fakirlerin ve işçilerin onların zenginliklerinde pay sahibi olduğunu iddia ediyordu.[224] Öte yandan Müslüman eşraf Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli yatırımlar yapıyor ve yabancılarla rekabet ediyordu. Söz gelimi 1910 boykotunun başlamasından önce Tiridzade Mehmed Paşa Uşak'taki Oriental Carpet Manufacturers'ı karıştırmıştı. Bu halı şirketi kendisini halkı ve üreticileri şirkete karşı tahrik etmekle itham etmişti. Britanya konsolosu da Mehmed Paşa'nın şirketin nakliyatına karşı bir boykot teşvik ettiğini iddia etmekteydi.[225] Bir yıl kadar önce Tiridzade Mehmed Paşa Uşak'ta bir iplik boyama fabrikasını boykot etmekle itham edilmişti. Öte yandan Uşak valisi hükümeti bu şahsın halı ticareti yapan milli bir şirket kurma hazırlıklarını bir boykot olarak gördükleri yönünde bilgilendirmişti. Yani bir yanda Müslüman tüccarlar ve eşraf ile diğer yanda yabancılar arasında bir rekabet vardı.[226]

Müslümanların yatırımları Türk basınının da ilgisini çekmekteydi. Aydın'ın her yanında bakkalları olan Berberzade Hafız Efendi İzmir'de yeni bir dükkân açmaya karar vermişti. *İttihad* girişimlerini ve şahsi meziyetlerini övmüş ve kendisinin İzmir'le ilgili niyetlerinden bahsetmişti. *İttihad* İzmir'in, Osmanlıların güvenebileceği bu nevi saygıdeğer Müslüman bir girişimciye şiddetle ihtiyacı olduğunu söylüyordu. Artık paralarını yabancılara, özellikle de Yunan vatandaşlarına vermek zorunda kalmayacaklardı. Gazete ayrıca Hafız Ali'nin hâlihazırda donanmaya ciddi bir miktar para bağışladığını yazıyordu. Bu bağış böyle bir dönemde olabilecek en önemli milliyetçi işlerden biriydi.[227] Berberzade Hafız Ali milli çıkarlara yönelik hayır işleri yapan ve yabancılarla rekabet eden hakiki bir rol model oluşturuyordu.

Yabancı konsoloslar ve Yunanistan boykotun sadece Yunanistan'a değil Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisine de zarar

224 M. Sai, "Boykotaj Münasebetiyle, Umum Hamiyetli Osmanlılara", *İttihad*, 21 Haziran 1326 (4 Temmuz 1910).

225 FO, 195/2360, No. 11, 7 Şubat 1910.

226 BOA, DH. MUI. 66.2/1, Belge No. 22, 25 Şubat 1909 (10 Mart 1909).

227 "Bir İslâm Bakkaliye Ticarethanesi", *İttihad*, 13 Teşrinievvel 1326 (26 Ekim 1910).

verdiğini iddia ediyorlardı. Hem iç hem de dış ticaret ve ekonomi Boykot Hareketi yüzünden zarar görmekteydi. Yabancı tüccarların dışında Osmanlı İmparatorluğu'nun limanlarındaki işçilerin de ekonomik kayıplar verdiğini iddia ediyorlardı. Her ne kadar bu iddialar tamamen yanlış değilseler de Boykot Hareketi'nin başka bir motivasyonu vardı: Müslüman ve Türk unsurların hâkim olduğu milli iktisadın kurulması.

Proodos gazetesi de sadece Yunanların değil Türk tüccarların da boykottan mağdur olduğunu söylüyordu. Herkes nakliyat için daha fazla para vermek zorunda kalıyordu ve mallarını taşımak için tekne bulmakta zorluk çekiyordu. Bu nedenle boykot denilen "ilkel silah" genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisine zarar veriyordu.[228] Öte yandan boykotçular ve Türk basını olaya farklı yerden bakıyordu; onlar Yunan unsurunu ekonomiden tasfiye etmeye odaklanmışlardı. Bu bağlamda Rodos'taki Fransız konsolosu boykotun amacının Yunan unsurunu imparatorluktan temizlemek olduğunu iddia ederken haklıydı. Türkiye'de yeni bir gücün yükselmekte olduğunu belirtmişti. Bu yeni güç İttihat ve Terakki ve resmi yetkililer tarafından korunmaktaydı, fakat bu gücü onlarla özdeşleştirmek doğru değildi.[229] Söz gelimi Orient Bank'ın Soma'daki bir şubesi Yunan bir müdüre sahip olduğu için boykot edilmişti. Bankanın boykot edilmesi vali, kasabanın emniyet müdürü ve hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti temsilcileri tarafından kınanmıştı. Ama bu çabalar bankanın boykot edilmesine son vermemişti.[230]

Yunan basını Türkçe süreli yayınlarının Milli İktisada yaptığı vurguya da dikkat etmişti. Mesela *Proodos*, boykotun Osmanlı ticaret donanmasının büyümesinin yolunu açtığını yazan *Jön Türk*'ten alıntı yapmıştı. Öte yanda *İkdam*, Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan kazandıkları sayesinde refaha ulaştığını iddia ediyordu. Buna göre Yunanistan'ın İmparatorluk içerisinde önemli menfaatleri vardı, ama Yunanistan

228 "Autocheiriasmoi" (İntiharlar), *Proodos*, 6 Haziran 1910.

229 CPC, Türkiye 1897-1914, 307, Belge No. 51-53, Rodos, 22 Nisan 1911.

230 CPC, Türkiye 1897-1914, 307, Belge No. 106, İzmir, 27 Mayıs 1911.

Kerim Ağa'nın İstanbul'da yayınlanan Rumca gazete *Embros*'ta çıkan bir karikatürü.

topraklarında Osmanlılara iyi davranmıyordu. Bu nedenle Yunanistan'la olan bütün ilişkilerini kesmek Osmanlıların bir görevi̇ydi.[231]

Fransız konsolosu, Selanik'in Yahudi cemaatinin ve onların Türk dostlarının Boykot Hareketi'nin sürekli kılınmasından çıkar sağladıklarını söylerken haklıydı.[232] Yedi ay sonra, Mart 1911'de boykot çok daha sıkı bir şekilde uygulanmaya başladığında iddialarını yinelemişti. Selanik'teki Fransız konsolosu Pera'daki Fransız büyükelçisine yeni kurulan Donanma Cemiyeti ve Boykot Hareketi'nin aralarında bir işbölümü oluşturduğunu bildirmişti. Her ikisinin de İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkileri vardı. Hem Yahudiler hem de dönmeler bu örgütler içerisinde etkindi. Konsolosun raporuna göre Donanma Cemiyeti boykottan önce Yunan gemileri tarafından yapı-

231 "O Apokleismos" (Boykot), *Proodos*, 7 Haziran 1910.

232 CPC, Türkiye 1897-1914, 306, Belge No. 180, Tarabya, 6 Ağustos 1910.

lan sahil denizciliğini ele geçirmekte hayati bir rol oynayacaktı. Bu nedenle Yahudi ve Müslüman tüccarlar Osmanlı limanları arasındaki Yunan ticari faaliyetlerini devralmayı sabırsızlıkla bekliyorlardı. Rapor Boykot Hareketi içerisindeki yeni motivasyonun bu toplumsal sınıf tarafından teşvik edildiğini belirtmekteydi.[233]

Atina'daki Britanya büyükelçisi yıllık raporunda "Yunan ticareti zarar ederken Osmanlı ve özellikle de Selanikli tüccarların bundan kârlı çıkması arzusundan" bahsetmekteydi.[234] Bir yıl sonraki Britanya yıllık raporunda aynı iddia yinelenecekti. Boykot, boykot içerisindeki en etkin toplumsal grup olan mavnacıların çıkarlarına zarar veriyordu. Britanya büyükelçisi "mavnacılar kendilerini Türk ve Yahudi gemi sahiplerinin çıkarları uğruna kurban olmuş buldular" yazmıştı.[235] Boykotun en etkin toplumsal grubu olan liman işçileri (yani hamallar, mavnacılar, salapuryacılar, kayıkçılar), yabancılarla rekabetlerine Osmanlı gemi sahiplerine inanılmaz derecede yardımcı olmuştu. Yabancı deniz nakliyat şirketleri Osmanlı hükümetine kayıkçıların yabancı şirketlerin müşterilerinden daha fazla ücret talep ettiklerinden şikâyet etmişti. Böylece dolaylı olarak müşterileri Osmanlı gemilerinde seyahat etmeye zorluyorlardı. Osmanlı hükümeti İmparatorluğun sahil vilayetlerinin valilerine limanlardaki kayıkçıların bu tür yasadışı faaliyetlerine izin vermemelerini yazmıştı. Öte yandan hükümet vilayetlere gönderdiği bu yazışmada kayıkçıların faaliyetlerinden "hakiki boykot" diye söz ediyordu. Bu ibare, milli iktisada giden yolu açan belirli bir tür boykot şekline atıfta bulunmaktaydı:

> Anadolu limanlarında bulunan kayıkçıların memurin-i mahalliyenin acz ve zafiyetinden bilistifade sefain-i ecnebiyeye karşı hakiki boykotaj icra ve mutad olan ücreti yalnız Osmanlı gemilerine rakib olan yolculardan alarak sefain-i ecnebiye yolcularından seyahat masrafından bile fazla ücret istifa ettikle-

233 CPC, Türkiye 1897-1914, 307, Belge No. 36, Pera, 28 Mart 1911.

234 FO, 881/9802, Yunanistan Yıllık Raporu 1910, s. 3.

235 FO, 881/10003, Yunanistan Yıllık Raporu 1911, s. 4.

ri ve bunların sefain-i Osmaniye ile seyahate icbar için tehdid eyledikleri...[236]

"Hakiki Boykot" kavramı 1908 yılındaki boykot sırasında da Osmanlı ekonomisinin topyekûn gelişmesi ve kalkınmasını ifade etmek için gündeme gelmişti. Dolayısıyla Osmanlı bürokrasisi hareketin ve onun özel hedefleri ve terminolojisinin oldukça farkındaydı. Benzer bir şekilde *İttihad* Osmanlı kamuoyunu boykota, sadece zaman zaman kullanılabilecek bir silah olarak değil, daima sürecek bir ekonomik savaş olarak katılmaları çağrısında bulunmuştu. Sonuç olarak kimse dinlerine, milletlerine ve namuslarına hakaret edemeyecekti.[237]

Çanakkale'de idari müdür olarak çalışan Peros Kalambelis Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'na, Türkler boykot silahının değerinin ve avantajlarının farkına vardıklarından ve gerekli gördükleri her an bunu kullanmaya hazır olduklarından Yunanların kendilerini boykottan kurtarmalarının imkânsız olduğunu yazmıştı. Boykot Yunanlar için artık Demokles'in Kılıcı'ydı.[238]

Selanik'teki Fransız konsolosu da boykot hareketi ile ilgili yazarken Kalambelis'in bu toplumsal analizini birkaç kez tekrar etmişti. Eylül 1911'de ayrıca Selanik'teki Donanma Cemiyeti'nin kuruluşunda önemli bir rol oynayan Müslüman bir Giritliden bahsetmişti. Bu kişi kurumsal destek sağlamak için Selanik belediyesinde lobicilik faaliyetleri yürütüyordu. Fransız konsolosuna göre bu faaliyetleri, Osmanlı limanlarından Yunan bayrağını silmek için Boykot Hareketi'ni ve Donanma Cemiyeti'ni başarılı kılmaya yönelikti. Konsolos ayrıca Donanma Cemiyeti'nin bir Osmanlı birliği olmaktan çok bünyesin-

236 BOA, DH. HMŞ. 9/14, Belge No. 1, 21 Eylül 1327 (4 Ekim 1911); BOA, DH. HMŞ. 22/2, Belge No. 1, 21 Eylül 1327 (4 Ekim 1911).

237 "Şehr-i Cari-i Ruminin...", *İttihad*, 3 Eylül 1326 (16 Eylül 1910).

238 AYE, A-21, 1910-1911, Çanakkale, 21 Mart 1911. Yunan büyükelçisi ve yerel heyet de boykotun yerel tüccarlar ve eşrafın kendi çıkarları için kullandıkları bir silah olduğunu ileri sürmüştü; BOA, DH. SYS. 22/1-31, Belge No. 3, 16 Teşrinievvel 1327 (29 Ekim 1911). Britanyalı tüccarlar da daha önce benzer bir iddiayı gündeme getirmişlerdi. Bkz. BOA, DH. SYS. 22/1-24, Belge No. 6, 17 Teşrinisani 1326 (30 Kasım 1910).

de Müslümanları barındıran bir örgüt olduğunu da vurgulamıştı.[239]

Avusturya'nın İstanbul büyükelçisi Marki Pallavicini de Viyana'daki Fransız büyükelçisine boykotun bazı yatırımcılar için bir talih kuşu olduğunu söylemişti. 1908'den beri Osmanlı İmparatorluğu'nda boykotu yaşayan birisi olarak birkaç kez, hareket üzerinde güç sahibi olanın hükümet ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti değil Boykotaj Cemiyeti olduğunu söylemişti.[240]

Mavnacılar, hamallar ve kayıkçılar, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun liman şehirlerinde boykotun başrol oyuncularıydı. Boykot Hareketi içerisindeki en örgütlü toplumsal grup bunlardı. Beyanatları ve faaliyetleri hareketin asli veçhesini oluşturuyordu. Hareketin sözcüsü Selanik'teki mavnacıların reisi Kerim Ağa'ydı. İstanbul'daki mavnacıların reisi de hareketin başı ve başkentteki asıl sözcüydü.[241] Öte yandan sadece limanlardaki hamallar değil iç şehirlerdeki hamallar da hareketle önemli bir oynamışlardı. Bu nedenle Eskişehir Boykotaj Cemiyeti bu "boykot kahramanları"na ve özellikle de onların reisi Ömer Onbaşı ile arabacıların reisi Arap Ömer Ağa'ya teşekkür etmişti.[242] Boykot cemiyetleri genellikle teşkilatı belirsiz yasadışı örgütlerdi ve boykotçular adına konuşan her zaman liman işçileriydi. Öte yandan liman işçileri de boykot örgütlerinin kontrolündeydi. Boykot Hareketi'nin başlangıcında İstanbul'daki liman işçileri, Boykot Komitesi'nin huzurunda boykota bağlılık yemini etmişlerdi.[243]

Yabancı konsoloslar ve Türkçe dışındaki dillerde yayın yapan basın liman işçilerini hakir görüyor ve Osmanlı Devleti'nin

---

239 CPC, Türkiye 1897-1914, 307, Belge No. 131, Selanik, 3 Eylül 1911.

240 CPC, Türkiye 1897-1914, 307, Belge No. 68, Viyana, 28 Nisan 1911. Bu yatırımcıların yerli olması şart değildi; Fransız konsolosuna göre Avusturya ve Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticarette Yunanların en büyük rakibiydi. CPC, Türkiye 1897-1914, 307, Belge No. 75-76, Atina, 26 Nisan 1911.

241 "O Emporikos Apokleismos Irhısen" (Ticari Boykot Başladı), *Proodos*, 5 Haziran 1910.

242 "Eskişehir Boykotaj Cemiyeti'nden:", *İttihad*, 21 Haziran 1326 (4 Temmuz 1910).

243 "To Kritikon Zitima" (Girit Meselesi), *Proodos*, 6 Haziran 1910.

siyasetini ve diplomatik ilişkilerini hamalların ve mavnacıların eline bırakmasının büyük talihsizlik olduğunu söylüyorlardı.[244] Önceleri bu tür beyanlarda kullanılan ton çok da aşağılayıcı değildi. Söz gelimi *Proodos* devlet adamlarının ve diplomatlarının görevlerinin neden liman işçilerine bırakıldığını soruyordu.[245] Öte yandan boykotun ileri safhalarında bu, hakir görme alay ve hakarete dönecekti.

Örneğin Kerim Ağa Yunan basınında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticaretin başındaymış gibi sergileniyordu. Karikatürlerde ve resimlerde çirkin bir doğulu sima olarak, bir yastığa oturmuş, elinde nargilesi çevresindeki işçilere emirler yağdırırken resmediliyordu.[246] Kısa bir zaman içerisinde İmparatorluğun en ünlü kişilerinden biri haline gelmişti. Siyasi ve popüler basında düzenli olarak haberleri çıkıyor ve diplomatik yazışmalarda kendisinden bahsediliyordu. Birkaç kez gözaltına alınmış ve tutuklanmış, fakat Selanik limanındaki gücünü ve imparatorluğun değişik limanlarındaki nüfuzunu kaybetmemişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkisi ve imparatorluktaki en güçlü loncanın reisi olması ticaret üzerinde hâkimiyet kurmasını kolaylaştırmıştı. Bu dönemde benzer şekilde başka yerlerdeki liman işçilerinin reisleri de şehirlerinin önde gelen simaları haline gelmişti. Örneğin kayda değer miktarda Girit göçmeninin yaşadığı Antalya'da Süllü Ağa ve Fehim Ağa önemli siyasi ve toplumsal özneler haline gelmişlerdi. Sadece Yunan karşıtı boykotlarda önemli roller oynamamışlar, bu mücadelelerini Mütareke Dönemi'ne kadar taşımışlardı.[247]

Bu noktada geçerken belirtmekte fayda var, Türkçe basında da Boykot Hareketi'ne karşı polemikler de yayınlanmıştı. Gazetele-

244 "O Emborikos Apokleismos" (İktisadi Savaş), *Embros* (Atina), 26 Haziran 1910.

245 "Autocheiriasmoi" (İntiharlar), *Proodos*, 6 Haziran 1910.

246 Tipik bir resim için bkz. Mihail Sofroniadis, "Hronografima: Sic Transit Gloria Mundi!.." (Köşe Yazısı: İşte Dünyanın İhtişamı Böyle Geçiyor), *Proodos*, 18 Ocak 1911, Mihail Sofroniadis, *Apo tin Apolitarhia ston Kemalismo: Artra apo ton Elliniko tipo tis Konstantinoupolis 1905-1921* (Atina: 2005).

247 Mustafa Oral, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Antalya'da Yunan Karşıtı Sosyal Hareketler: Giritli Göçmenler ve Kemalist Hamallar", *Toplumsal Tarih*, No. 138, Haziran 2005, s. 60-68.

rin ve dergilerin büyük kısmı hareketin yanındaydı. Öte yandan işçilerin faaliyetlerini ve hareket içerisinde oynadıkları rolü eleştiren birkaç gazete de vardı. Örneğin Trabzon'un iki büyük gazetesi *Meşveret* ve *Tarik* arasında konuyla ilgili bir polemik yaşanmıştı. *Tarik* liman işçilerinin ve özellikle de Kerim Ağa'nın hareket içerisindeki hâkimiyetini eleştirmişti. *Meşveret* buna, ortada milliyetçi hissiyat sergileyen birileri varsa bunların kayıkçılar olduğunu yazarak cevap vermişti. Kerim Ağa, Ahmet Ağa ve Hüseyin Reis'in, Osmanlı'nın birliği meselesini kamuoyunun gündemine taşıdığını ve bu kişilerin milli dava uğruna kişisel çıkarlarını feda ettiklerini yazmıştı. Bunu yaptıkları için eleştirilmemeli, alkışlanmalıydılar. Gazete boykotun seçkinler, Kerim Ağa gibi şahıslar yerine paşalar, beyler tarafından organize edilse ancak iki gün süreceğini iddia ediyordu.[248] 1911'in Ağustos'unda Selanik'e varan İtalya'nın yeni konsolosu da Kerim Ağa'dan ve onun Boykot Hareketi içerisindeki rolünden ve liman işçileri üzerindeki nüfuzundan oldukça etkilenmiş ve şaşırmıştı.[249]

Osmanlı iskelelerindeki liman işçileri –hamallar, mavnacılar ve kayıkçılar gibi– Osmanlı tarihi boyunca ekonomik ve toplumsal hakları için çeşitli şekillerde mücadele veren, son derece iyi örgütlenmiş bir toplumsal gruptu. Bu hareket içerisinde boykottan greve kadar çeşitli faaliyetler göstermişlerdi. Boykot Hareketi mücadelelerine meşru bir "milli" sav katmıştı. 1908 Osmanlı Boykotu sırasındaki mücadeleleri sayesinde önemli toplumsal haklar kazanmışlardı. Liman işçileri, 1910 yılında boykot ilan edilmesinden önce de benzer tavırlar içerisine girmişlerdi. Söz gelimi 3 Nisan 1910'da Hayfa kayıkçıları, kıyıyla geminin ortasında bir yerlerde, yolcularla daha önce anlaştıkları paranın üç katını talep etmişlerdi. Yolcular kayıkları gemiye kendileri götürmek istemişlerdi. Ancak bu sefer de diğer kayıkçılar yardıma gelmişti. Bu örnekten anlaşılacağı üzere bu istisnai bir durum değildi ve yolcular örgütlü kayıkçılar karşısında çaresizdi. Olay mahkemeye taşındı ve sorun yaratan kayıkçılar-

248 CPC, Türkiye 1897-1914, 307, Belge No. 174-175, Trabzon, 14 Kasım 1911. "Boykot" yazısı 11 Kasım 1911'de *Meşveret*'te yayınlanmıştı.

249 AYE, A-21, 1910-1911, No. 9047, Selanik, 13 Ağustos 1911.

dan ikisi tutuklandı. Öte yandan kayıkçılar kısa süre tekrar salındığı için konsoloslara göre soruşturma yetersizdi. Beyrut'taki Britanya konsolosunun altını çizdiği üzere kayıkçılar bütün Levanten limanlarında örgütlü bir güçtü ve bu nevi abes bir soruşturma "herhangi bir hükümet için son derece küçük düşürücüydü ve tehlikeli bir örnek teşkil edebilirdi".[250]

Söz konusu kayıkçılar toplumsal konumlarını güçlendirmek için bu kitle hareketlerini ve milli kampanyaları kullandılar. Boykot faaliyetleri sayesinde devlet, ticaret kumpanyaları ve Liman İdaresi karşısındaki konumlarını güçlendirdiler. Hareket içerisindeki etkin mevcudiyetleri limanlardaki geleneksel haklarının tasdik edilmesini kolaylaştırdı. Bir örnekte Yanya valisi ve Preveze Mutasarrıfı Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi'ne liman işçilerinin hukuki statüsünü sormuştu. İşçiler lonca şeklinde örgütlenmemişlerse ve yaptıkları iş karşılığı maaş alıyorlarsa memur addedilmeliydiler. Yani devlet aygıtının bir parçası oldukları için Boykot Hareketi'ne katılamazlardı. Öte yandan lonca olarak örgütlenmiş ve yaptıkları iş karşılığı para alan ücretli çalışanlarsa limanlarda ve gümrüklerde tekel hakları saklıydı.[251] Yani parçası oldukları lonca onların çalıştıkları yere lonca dışı işçilerin girmesini engelliyordu. Bu yüzden limanlarda ayrıcalıklı bir konumda bulunuyorlardı.

Dâhiliye Nezareti, kayıkçıların ve genel olarak liman işçilerinin toplumsal gücü ülkenin seçkinlerini ürküttüğünden bunların geleneksel haklarını kısıtlamaya çalışmıştı. Gerçekten de korkmak için bir nedenleri vardı. Mesela İzmir'deki Giritli hamallar boykotu, gemi acenteliklerine ve mavna sahiplerine karşı mücadele etmek için bir imkân olarak görüyorlardı. Bu, devletin kendi adlarına yaptığı anlaşmayı bozmak için bir fırsattı. Söz konusu anlaşma Müslümanların hamallar içerisindeki oranını toplam rakamın üçte biriyle sınırlandırmaktaydı.[252]

250 FO, 195/2342, No. 21, 18 Nisan 1910, s. 137. İki kayıkçı 25 Haziran 1910'da, Osmanlı Ceza Kanunu'nun 179. maddesi kapsamında beş hafta hapis ve para cezasına çarptırılmıştı; FO, 195/2342, No. 33, 28 Haziran 1910, s. 329.

251 BOA, DH. MUI. 102-2/17, Belge No. 37-38, 8 Haziran 1326 (21 Haziran 1910).

252 FO, 195/2360, No. 41, 15 Haziran 1910, s. 206.

İzmir'deki Britanya konsolosu Aydın valisinin boykot liderlerini bir araya getirmeyi ve bunları grev ile ilgili yasalar temelinde cezalandırmakla tehdit etmeyi düşündüğünü bildirmişti.[253] Yani vali boykot faaliyetlerini büyük oranda işçilerin faaliyetleri olarak görüyordu. Boykot Hareketi Zonguldak'taki maden işçilerini de harekete geçirmişti. Madenciler, bir Yunan gemisini boykot eden Ereğli'deki liman işçilerine destek vermek için çalışmayı durdurmuşlardı. Sonuçta gemi alması gereken kömürü alamamıştı. Akabinde maden işletmesiyle işçiler arasında bir kriz baş gösterdi ve işletme işçileri lokavtla tehdit etti. Karar, böyle bir durumda beş bin işçi şehir merkezine yürümeye hazır olacağından vali ve hükümeti de korkutmuştu. Dâhiliye Nezareti de bu kadar işçinin şehre yürümesi halinde büyük bir karışıklığın çıkmasından çekiniyordu. Sonuç olarak yerel yönetimden lokavtın engellenmesi istendi. Dahası Dâhiliye Nezareti Bolu, Zonguldak ve Ereğli valilerinden limanlardaki, madenlerdeki ve nakliyat sektöründeki işçilerin hareketliliğinin de kısıtlanmasını istemişti. Zonguldak'taki bir Yunan gemisinin boykot edilmesi yine aynı bölgede kısa bir süre içerisinde büyük bir heyecan ve karmaşaya neden olmuştu.[254]

Sonuç olarak Dâhiliye Nezareti liman işçilerinin tekelini kısıtlamayı başaramadı. Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi bir ay sonra liman işçilerinin tekel haklarını teyit etti.[255] Nezaret-i Umur-u Bahriye de yabancı şirketlerin nakliye hakkı olmadığını belirterek mavnacıların haklarını tasdik etti.[256] Tekel bunların toplumsal gücünün en önemli ayağıydı. Bu nedenle Osmanlı rıhtımlarındaki yabancı şirketler tarafından yeni işe alınan hamalların eskiler tarafından tehdit edildiği sayısız örnek mevcuttu. Söz gelimi Yafa'da eski hamallar yeni işe alınanları denize dökmüştü.[257]

---

253 FO, 195/2360, No. 54, 6 Temmuz 1910, s. 266.

254 BOA, DH. MUI. 102-2/7, Belge No. 34, 35, 48, 55-59, 14-20 Haziran 1326 (27 Haziran-3 Temmuz 1910).

255 BOA, DH. MUI. 113/49, Belge No. 2, 3 Haziran 1326 (16 Temmuz 1910).

256 BOA, DH. MUI 107/54, Belge No. 2, 24 Haziran 1326 (7 Temmuz 1910).

257 BOA, DH. MUI. 109/50, Belge No. 10, 21 Haziran 1326 (4 Temmuz 1910).

Nüfuz meselesi bir yana bırakılırsa, liman işçileri sabit bir gelire sahip olmadıklarından Boykot Hareketi yüzünden kazançlarından oluyorlardı. Aldıkları ücretler yaptıkları işin miktarına bağlıydı. Bu nedenle İzmir'de Boykotaj Cemiyeti bazı hamallar, mavnacılar ve arabacıları Yunan mallarını boşalttıkları için tehdit etmek zorunda kalmıştı. Yayınlanan bildiride Boykotaj Cemiyeti, bir Osmanlı'nın açlıktan ölse bile düşman için çalışmaması gerektiğini belirtmişti. Yunan vatandaşlığına sahip olmasına rağmen çalışmaya devam etmeye çalışan liman işçilerinin olduğuna dair de deliller mevcuttur. Bahsettiğimiz örnekte Boykotaj Cemiyeti'nin tehdit ettiği gayr-i Müslim liman işçilerinin bunlardan olması mümkündür. Öte yandan bu olay Boykot Hareketi boyunca liman işçilerinin tenkit edildiği tek örnektir.[258]

Bunlar kasabaların çoğunda, gemilerden malları boşaltmayı ve yolcuları taşımayı reddettikleri için kazançlarını kaybediyor olmalarına rağmen boykot için mücadele etmeye devam eden yegâne toplumsal gruptu. Çalışmadıkları yani çalışmayı boykot nedeniyle reddettikleri zamanlar tek gelir kaynakları tüccarların kimliklerini kanıtlamaları için çıkardıkları belgelerdi. Bu belgeler on kuruşa satılıyor ve hareket için küçük de olsa bir gelir sağlıyordu. Dahası dükkânları ve mağazaları inceleyen Boykotaj Cemiyeti'nin müfettişlerine tüccarları "boykota karşı himaye edilmek için ödeme yapmaya" zorlamaları söylenmişti. Bu gelir kaynakları bir dereceye kadar liman işçilerinin geçimine yardımcı oluyordu.[259] *Embros* gazetesi bu belgelerin, Yunan mallarının boşaltılmasının reddedilmesi nedeniyle daha önceden aldığı simsariyeyi kaybeden Kerim Ağa'nın cebini doldurmak için icat edildiğini de yazmıştı. Bu Yunan gazetesine göre bu, "cömert ve sofu" Kerim Ağa için yeni bir gelir kaynağıydı.[260] Boykot cemiyetleri liman işçilerini desteklemek için ayrıca bir sandık kurmuştu.[261] Dahası işçilerin ya-

258 "İzmir Boykotaj Cemiyeti'nden: Hamiyetli Hamal ve Arabacılarımıza", *İttihad*, 28 Haziran 1326 (11 Temmuz 1910).

259 FO, 195/2358, No. 82, 28 Haziran 1910, s. 126.

260 "O Monos Ostis Meta...", *Embros* (İstanbul), 12 Haziran 1910 (başlıksız makale).

261 "Afteresie ton Hamalidon" (Hamalların Yolsuzlukları), *Proodos*, 6 Haziran 1910.

rarına para toplamak için girişimler mevcuttu. İstanbul'daki Mustafapaşa semtinin sakinleri boykotun başlarında 328 kuruş toplamış ve hamallar ile kayıkçıları desteklemek için bu parayı onlara teslim etmişlerdi. *Proodos* gazetesi bu bağışların Boykot Hareketi'nin ilerleyen safhalarında yükselmiş olabileceğini tahmin etmektedir.[262] Ancak bu katkı elbette mütevazıydı ve işçiler çalışmayı reddettikleri için iktisadi kayıp içerisindeydi. Ancak bu hareket içinde yer almalarının milli ve ideolojik sebeplerinin yanında asıl neden limanlardaki güçlerini konsolide ediyor olmalarıydı.

Devlet ve Boykot Hareketi

Osmanlı hükümeti Boykot Hareketi sürecinde çelişkili tutumlar takındı. Öncelikle Yunanistan'a karşı girişilecek etkili bir boykot bu ülke üzerinde ekonomik baskı oluşturabilir ve onun Girit'e yönelik iştiyakını azaltabilirdi. Girit Meselesi Osmanlı kamuoyunun hissiyatını ateşlemiş ve hükümet üzerinde bir baskı oluşturmuştu. Boykot Hareketi bu baskıyı farklı bir hedefe yönlendirdi. Bu nedenle boykot siyasi ve diplomatik açıdan hükümet için gerekliydi. Aynen 1908 Boykotu'nun da hükümeti rahatlatmış olduğu gibi. Hareketin başlangıcında hükümet mensupları, boykotun halkın özgür iradesinin bir sonucu olduğunu söyleyen yerel yönetimlerin ve düşük rütbeli bürokratların dilini benimsemişti. Osmanlı hükümeti Venizelos'un Yunan meclisine aday gösterilmesini bile Osmanlı vatanseverliğini tetikleyen bir provokasyon olarak göstermişti.[263] Sadrazam Hakkı Paşa, Yunan büyükelçisi Gryparis'e Osmanlıların baskı ve şiddetini eleştirdiğinde kendisinin Yunanistan'ın tahrik ettiği insanların öfkesini önlemeye muktedir olmadığını belirten öfke dolu bir cevap vermişti.[264]

262 "O Apokleismos" (Boykot), *Proodos*, 7 Haziran 1910.

263 CPC, Türkiye 1897-1914, 306, Belge No. 180, Tarabya, 6 Ağustos 1910.

264 "Biaion yfos tou M Vezirou Apenanti tou Presbeuti mas" (Sadrazam Büyükelçimize Korkunç Laflar Etti), *Embros* (Atina), 27 Mayıs 1910. Boykot Hareketi'yle ilgili ilk değerlendirmelerde, hareketin ortaya çıkışından dolayı Osmanlı hükümeti sorumlu tutulmuştu. Hükümetin Girit Meselesi'nde gerekeni yap-

Osmanlı halkının hareketliliği gün geçtikçe büyüdü ve boykotun genişlemesi ve yoğunlaşması hükümetin toplum üzerindeki denetimini zorlaştırdı. Örneğin Bornova'da yaşlı bir hoca medreselerin birinde bir toplantı düzenlemiş ve bu toplantıya Bornova garnizonundan bazı askerler de katılmıştı. Toplanan kalabalığa cihatla ilgili bir vaaz vermiş ve "İslâm'ın baş düşmanı" olarak lanetlediği yeni rejimin yıkılması için dua etmişti. Girit'teki olayları iddialarının bir kanıtı olarak sunmuştu.[265] Söz konusu hoca ertesi gün tutuklandı. Bu olay hükümetin bu tür bir seferberliği kendi varlığı için tehdit olarak gördüğünü göstermektedir.

Boykot Hareketi imparatorluğun çeşitli yerlerinde zora başvurdu ve boykot faaliyetleri devam ettiği sürece diğer ülkelerin ticareti de bundan olumsuz etkilendi. Dahası yukarıda bahsedildiği üzere imparatorluğun farklı cemaatleri arasındaki toplumsal gerilim arttı. Hükümet de Müslümanlar ve gayr-i Müslimler arasında bir çatışma çıkacağından korkmaya başladı ve söz gelimi Aydın valisi Rumlar ile Yunaniler arasındaki benzerliğe dikkat çekti. Vali boykot üzerine bir konuşma yapmak üzere Şehir Kulübü'nü ziyaret ettiğinde Osmanlı Rumları ile Yunan vatandaşlarının dilinin ve dininin aynı olduğuna vurgu yapmıştı. Aralarında evlenmeleri işleri daha da karmaşıklaştırıyordu. Bölgedeki tüccarların büyük kısmı Yunan vatandaşlığına sahipti. Vali bu nedenlerle boykotçuları cemaatler arasında çıkması muhtemel çatışmalara yönelik olarak uyarmıştı.[266] Bir başka örnekte Dâhiliye Nazırı ve İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Talat Bey, İstanbul'daki Boykot Sendika-

---

mak konusunda çok zayıf olduğu ve Yunanistan'a baskı uygulamak için boykotu kullanmak istediği iddia edilmişti. "Ai Scheseis Elladas kai Tourkias" (Türk-Yunan İlişkileri), *Embros* (Atina), 30 Mayıs 1910.

265 FO, 195/2360, No. 39, 6 Haziran 1910, s. 198.

266 "Havadis-i Mahalliye [Boykota Dair]", *İttihad*, 15 Haziran 1326 (28 Haziran 1910). Vali ayrıca boykotun zayıf devletlerin güçlülere karşı başvurduğu bir silah olduğundan bahsetmişti. Ona göre Osmanlı Devleti'nden zayıf ve küçük Yunanistan'a karşı bir boykota girişmesi beklenmemeliydi. Öte yandan Yunanistan'ın arkasında Düvel-i Muazzama vardı ve Osmanlıların boykot silahını kullanmaları bu nedenle meşru idi. Bazı korkuları olsa da aynı argümanı boykotu savunmak için de kullanmıştı.

sı'nın reisine boykota son vermesini tavsiye etmişti.[267] Diplomatik çevrelerde boykotun sona erdirileceğine dair çok sayıda dedikodu dolaşıyordu. Yabancı gazetelerde boykotun bittiğine dair haberler bile çıkmıştı.[268] Buna mukabil Boykotaj Cemiyeti sık sık yerel gazetelerde boykotun askıya alınmadığına dair bildiriler yayınlıyordu.[269]

Başlangıçta Osmanlı hükümeti Boykot Hareketi'nin ortaya çıkmasını engellemeye çalışmıştı. Trabzon ve Samsun'a bağlı Canik'e, hükümet gerekli adımları attığından Yunanistan'a karşı gerçekleştirilecek bu nevi bir boykota ihtiyaç olmadığı şeklinde talimatlar göndermişti. Hükümete göre boykot Avrupa kamuoyunda muhtemelen kötü bir izlenim yaratacaktı ve bu nedenle ülkenin genel çıkarlarına tersti. Hükümet iddia ettiğine göre elinden geleni yapıyordu ve Girit Sorunu muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'nun yararına bir şekilde sonuçlanmak üzereydi.[270] Öte yandan hükümet boykotun ortaya çıkışını durdurmayı başaramadı; yerel yönetimler hükümeti liman işçileri, tüccarlar ve halkın boykota uygun bir şekilde davrandığı yolunda bilgilendiriyordu. Trabzon valisi İstanbul'a, hareketi tetikleyenin Osmanlı halkındaki güçlü hislerin olduğunu yazmıştı. Osmanlı hükümeti boykotu durdurmak için adımlar atmış, ama bu çabalar sadece Boykotaj Cemiyeti'nin tepkisine neden olmuştu. İzmir Boykotaj Cemiyeti hükümetin kendilerine boykotu durdurmalarını tavsiye ettiğini belirten bir bildiri yayınlamıştı. Söz konusu bildiri ne yabancı vatandaşların ne de Osmanlı Rumlarının çıkarlarına zarar verildiğini ileri sürüyordu. Dolayısıyla halkı Yunanistan'a karşı barışçıl bir boykota çağırmak ifade özgürlüğü kapsamındaydı. Osmanlı hükümeti-

---

267 "Harb-i İktisadi Dolayısıyla...", *İttihad*, 30 Haziran 1326 (13 Temmuz 1910).

268 "Anti-Greek Boycott to Be Ended: Turkish Ministerial Circular"[Yunan Karşıtı Boykot Sona Eriyor: Türk Bakanlığı'nın Genelgesi], *The Manchester Guardian*, 2 Temmuz 1910. Yabancı gazeteler boykotun sona ereceği ile ilgili her işareti büyük bir dikkatle takip ediyorlardı. "The Greek Boycott in Turkey" [Türkiye'deki Yunan Boykotu], *The Manchester Guardian*, 27 Ekim 1910.

269 Ör. bkz. İzmir Boykotaj Cemiyeti, "Beyanname", *İttihad*, 14 Temmuz 1326 (27 Temmuz 1910).

270 BOA, DH. MUİ. 98-1/56, Belge No. 2, 16 Mayıs 1326 (29 Mayıs 1910).

nin taleplerinin aksine Boykotaj Cemiyeti Osmanlı halkından boykotu gevşetmemelerini istiyordu.[271] Boykotaj Cemiyeti hükümetin boykot karşıtı çabalarıyla ilgili olarak iddialarını yineledi ve yayınladığı birkaç bildiriyle boykot karşıtı çeşitli valilerin faaliyetlerini kınadı.[272]

Hükümet boykotun ortaya çıkışına engel olamadığından onu düzenlemeye ve sınırlamaya çalıştı. Sorunla başa çıkmak için iki farklı yol izlendi: Öncelikle hukukun uygulanması için yerel yönetimlere emirler gönderdi. İzmir'deki konsoloslukların en kıdemli üyesi Aydın valisini ziyaret etmiş ve desteği için kendisine teşekkür etmişti. Bu görüşmede vali konsolosa Dâhiliye Nezareti'nden yeni gelen, kendisine boykotun durdurulması için her türlü vasıtanın kullanılmasını bildiren bir telgraf göstermişti. Öte yandan İzmir'deki Britanya konsolosu bu görüşmeden dört gün sonra valinin Boykot Hareketi'ni durdurmak için hâlâ bir şey yapmayı beceremediğini belirtiyordu. Hareketin "Muhammedilerin Yunanlara karşı duyduğu ve gittikçe artan nefret duygusuyla süregittiğini" söylüyordu.[273] Selanik'teki Britanya konsolosu da Osmanlı hükümetinin boykotun çok ileriye gittiğini ve boykot cemiyetlerinin aşırılıklarının "sadece yasa dışı değil aynı zamanda şartlar düşünüldüğünde yersiz olduğunu" sonunda anladığını düşünüyordu.[274]

İkinci olarak hükümet İstanbul Boykotaj Cemiyeti'ne baskı yapmıştı. Haziran 1910'da Cemiyeti farklı illerdeki şubelerine bazı talimatlar göndermeye bile zorlamıştı. Bu talimatlarda Boykotaj Cemiyeti boykotu, sadece Yunan gemilerindeki Yunan mallarıyla sınırlandırmıştı.[275] Trabzon'daki Boykotaj Cemiyeti 21 Temmuz 1910'da hükümetin sınırlandırmaları doğrultusunda bazı düzenlemeler yaptığını ilan etti. Trabzon'da-

271 İzmir Boykotaj Cemiyeti, "Beyanname. Hamiyetli Osmanlılara!", *Ittihad*, 21 Haziran 1326 (4 Temmuz 1910).

272 İzmir Boykotaj Cemiyeti, "Beyanname: Muhterem Osmanlılara!", *Ittihad*, 27 Haziran 1326 (10 Temmuz 1910).

273 FO, 195/2360, No. 54, 6 Temmuz 1910, s. 266.

274 FO, 195/2358, No. 83, 29 Haziran 1910, s. 135.

275 BOA, DH. 102-2/17, Belge No. 61, 8 Haziran 1326 (21 Haziran 1910). Vilayetlere birçok telgraf gönderilmişti fakat ilki buydu.

ki Britanya konsolosu söz konusu ilanın Selanik Boykotaj Cemiyeti tarafından tebliğ edildiğini iddia etmişti. Bu düzenlemelere göre yabancı gemilerdeki yabancılara ait mallar ve Yunan gemilerindeki Yunanlılara ait olmayan mallar boykottan muaf olacaktı. Öte yandan Osmanlıların Yunan gemilerini kullanmaları ya da Yunanlarla herhangi bir ekonomik ilişkiye girmeleri yasaklanmıştı.[276]

Sonuç olarak Yunan gemilerindeki Yunanlara ait olmayan mallar ve Yunanlara ait olmayan gemilerdeki Yunan malları boykottan muaf olacaktı. Yani Yunanlar dışında kimse mağdur olmayacaktı. Her ne kadar Boykotaj Cemiyeti hükümeti söz konusu talimatı gönderdiğine dair temin etse de Haziran 1910'dan sonra gerçekleşenler bunu teyit etmemektedir. Toplum ve hükümet arasındaki ilişkinin önemli veçhelerinden biri hükümetin hukuki olarak mevcut olmayan bir örgütle uğraşmak zorunda olmasıydı. Bu mesele aşağıda incelenecektir. Hükümet Boykotaj Cemiyeti'nin vilayetlere Boykot Hareketi'nin ekonomik bir çerçevede kalmasını,[277] yani sadece tüketicilerin belirli malları almayı reddetmesinden ibaret kalmasını salık veren talimatlar gönderdiği iddiasını birkaç kez yinelemişti.[278] Hamalların ve mavnacıların gümrüklerdeki faaliyetleri bile bu tanıma dâhil edilmemişti. Yani tüketicilerin malları almaktan vazgeçmeleri ile sınırlandığı için boykotun liman işçilerinin eylemlerine ihtiyacı olmamalıydı bu mantık çerçevesinde.

Boykot Hareketi'nin bir sonucu olarak tüccarları zorluklarla karşılaştığında Düvel-i Muazzama Osmanlı hükümetini protesto etmişti. Boykotun resmi tanımı çıkarları zarar gören yabancı tüccarların iddialarını beraberinde getirmişti.[279] Söz geli-

276 FO, 195/2362, No. 21, 24 Temmuz 1910, s. 72.

277 BOA, DH. MUİ 105/12, Belge No. 1, 3 Haziran 1326 (16 Haziran 1910).

278 Örneğin boykotun tipik bir tanımı Yanya'ya gönderilmişti. BOA, DH. MUİ. 113/49, Belge No. 1, 14 Temmuz 1326 (27 Temmuz 1910).

279 FO, 195/2360, No. 58, 15 Temmuz 1910, s. 276. İtalyan tüccarların şikâyetleri sonucu bir toplantı düzenlenmiş, bu toplantıda Britanya konsolosu, İzmir'deki boykotun İstanbul'da olduğu gibi Boykot Komitesi tarafından istendiğini belirtmişti. İstanbul'daki boykotu bildiklerinden, büyükelçilerini bu şikâyetlerle meşgul etmenin bir anlamı olmadığını ileri sürmüştü.

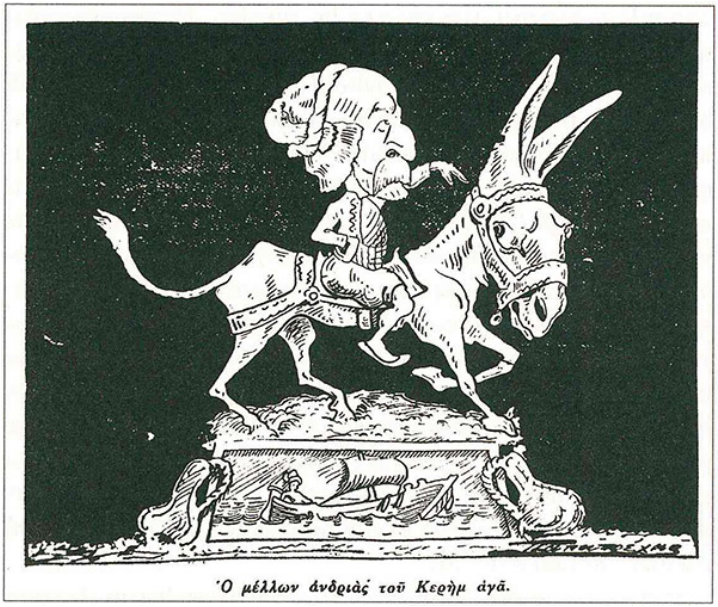
mi bu şikâyetlerden birinde Avusturya Macaristan büyükelçisi tüccarlarının Osmanlı Devleti'nin sözüne güvenerek mallarını Osmanlı İmparatorluğu'na gönderdiklerini; dolayısıyla boykotun neden olduğu zararın hükümet tarafından ödenmesi gerektiğini belirtmişti.[280]

Sonuç olarak Osmanlı hükümeti vilayetlere yazmaya ve yerel yönetimlere boykotun resmi sınırlarını hatırlatmaya devam etti. Bir süre sonra hükümet yerel yönetimlerden boykotçuları, gerekirse güç kullanarak bu sınırlar içerisinde davranmaya zorlamalarını istedi. Eylül 1910'da hükümet daha da katı bir tutum takındı ve Boykot Hareketi'ne karşı önlemler aldı. Selanik vilayetine gönderilen bir talimatta hükümet valiye boykotun olumsuz etkilerini önlemek için jandarmayı kullanma izni vermişti. Bu telgrafa göre uluslararası ticaret feci şekilde zarar görmüştü ve yabancı tüccarların zedelenen çıkarları Osmanlı Devleti'nin onurunu lekeliyordu. Boykot hareketinin en ünlü ve popüler ismi Kerim Ağa'nın gümrüklere ve iskeleye girmesi yasaklanmıştı.[281]

Eylül 1910'da hükümet Boykot Hareketi'ne karşı daha da sertleşmişti zira Ağustos ayındaki kısa bir rahatlama döneminin ardından boykot tekrar saldırgan hale gelmişti. Ağustos'ta Yunan malları dışında diğer yabancı malları taşıyan gemilerin büyük kısmı ve yabancı gemilerdeki Yunan malları boykot nedeniyle pek bir sıkıntı yaşamamıştı. Öte yandan Ağustos ayının sonlarında bir Yunan gemisi Preveze'de hamalların kuşatmasına uğramıştı. Giritliler ve hocaların aralarında bulunduğu birkaç yüz kişi liman işçilerinin boykotunu desteklemek için bir gösteri düzenlemişti.[282] Kerim Ağa mavnacıları, hamalları ve arabacıları toplamış ve boykotun uygulanışı ile ilgili yeni düzenlemeler, başka bir deyişle boykotun genişletildiğini açıklamıştı. Bu olaydan sonra Yunan gemilerindeki tüm yabancı mallar ve tüm gemilerdeki bütün Yunan malları boykot edilecekti.[283]

280 BOA, DH. SYS. 22/1-1, Belge No. 2, 7 Eylül 1326 (20 Eylül 1910).
281 BOA, DH. SYS. 22/1-2, Belge No. 1, 7 Eylül 1326 (20 Eylül 1910).
282 FO, 195/2358, No. 107, 1 Eylül 1910, s. 301.
283 FO, 195/2358, No. 115, 10 Eylül 1910, s. 347.

Bu nedenle hükümet Boykot Hareketi'ne baskı uygulamaya karar vermişti. Öte yandan çareyi polis gücüne başvurmakta bulmak kolay bir seçim değildi. Yunanistan'da kurulmuş ama Britanya'da kayıtlı olan bir şirket olan M. H. Clonarides & C. LTD. Pire'deki bira fabrikasında ürettiği biraları Osmanlı İmparatorluğu'na gönderiyordu ve hareketin başlangıcından beri boykot edilmekteydi. Fakat Kasım 1910'a gelindiğinde durum artık tahammül edilemez bir hal almıştı. Şirketin bira fıçıları İzmir'deki gümrük binasının önünde bekliyor ve şirket bunları şehre taşımaya çalışıyordu. Hamalları kırk ila altmış boykotçu tarafından durdurulmuş ve şirket validen ve Britanya konsolosundan yardım istemişti. Yardım beklenirken fıçıları arkalarında bırakmışlar ve ertesi sabah bunları peş peşe delik deşik edilmiş ve boş bir halde bulmuşlardı. Britanya konsolosu kalan fıçıların korunmasını sağlamıştı. Öte yandan hamallar bunları arabalara taşımaya başladıklarında bir grup boykotçu gelmiş, arabaların atlarını götürmüş ve fıçıları bir kez daha indirmişlerdi. Britanya konsolosu valinin makamına geri dönmüş ve valinin polis reisine herhangi bir engellemenin tekrar olması halinde güç kullanılmasını belirten açık emirlerine bizzat şahit olmuştu. Konsolos daha sonra üçüncü kez gümrük binasına gitti. Polis reisi ve Boykotaj Cemiyeti'nin de temsilcisi olan bir hamal fıçıların yüklenmesiyle ilgili müzakerede bulundular ve boykotçular şirketin arabalarını zorla götürdüklerinden polis Britanya konsolosuna yüklemenin ertesi güne ertelenmesinin mümkün olup olmadığını sordu. Daha sonra iskeleye elle çekilen arabalar getirildi, fakat boykotçular konsolosun ve polis reisinin gözleri önünde bunları da denize attı. Konsolos polis şefinden valinin emirlerini uygulamasını istediğinde polis buna kendisine ulaşan bir emir olmadığı yolunda cevap verdi ve ne yapılması gerektiğini sordurmak için bir polisi valiye gönderdi. Sonunda polisler yeteri kadar koruma sağladı ve fıçılar akşam saatlerinde taşınabildi. Britanya konsolosu büyükelçiliğe hiç kimsenin tutuklanmadığı ve polisin elinde yeterli güç olduğunda bile müdahale etmediği şikâyetinde bulunmuştu. Böylesi müstereddit bir tavır sergilenmesinin arkasında kan dö-

Kerim Ağa'nın İstanbul'da yayınlanan Rumca gazete *Embros*'ta çıkan bir karikatürü.

külmesi korkusu yatıyordu. Her ne kadar Britanya raporlarının büyük kısmı hükümetin boykotçular üzerinde bir nüfuzunun bulunmadığını iddia etse de bu örnekte Britanya konsolosu vali vekilinin "boykotçularla birlikte hareket etmek konusunda pek de gizleyemediği bir niyeti olduğu"nu iddia etmişti. Aydın vilayetinin yerel yöneticilerine daha kesin talimatlar gönderilmesi için Babıâli'ye daha fazla baskı yapılmasını talep ediyordu.[284]

Hükümet 1910 ve 1911 boyunca yerel yönetimlere boykotun sınırlarını hatırlatmaya devam etti.[285] Düvel-i Muazzama'nın baskısı altında olan Hariciye Nezareti de Osmanlı Devleti'nin, bunlar Yunan olsa bile yabancı tüccarların çıkarlarını korumak

284 FO, 195/2360, No. 91, 3 Kasım 1910, s. 398-403.

285 Benzer bir telgraf da Edirne'ye gönderilmişti; BOA, DH. SYS. 22/1-4, Belge No. 1, 16 Eylül 1326 (29 Eylül 1910). Ve Selanik'e; BOA, DH. SYS 22/1-27, Belge No. 1, 2 Eylül 1326 (15 Eylül 1910).

zorunda olduğunu ileri sürerek bu sınırları düşürmeye çalışmıştı. Öte yandan hareketle ilgili farklı fikirlere sahip olduklarından Düvel-i Muazzama boykotu durdurmak için müşterek bir biçimde hareket edemiyordu. Avusturya-Macaristan müdahil olmak konusunda isteksizdi.[286] Bu nedenle Hariciye Nezareti Dâhiliye Nezareti'ni Boykot Hareketi'ne karşı önlemler almaya zorlamıştı.[287] 1910 yılının sonlarına gelindiğinde Babıâli'nin talimatları yabancı tüccarların boykottan kurtulmalarında pek etkili olamıyordu. Her ne kadar gözaltına alınan saldırganlar kısa bir süre sonra serbest bırakılıyorduysalar da Britanyalı tüccarların şikâyetleri pek az artmıştı.[288] Osmanlı hükümetinin telgrafları boykotçuların bu sınırları geçmeleri halinde valilerin silahlı güçlere başvurmaları gerektiğini belirtiyordu. Öte yandan Kasım 1911'de, 1910-11 Boykot dalgasının sonlarına gelindiğinde hükümet benzer telgraflar göndermeye ve valilerden jandarma mevzuatına uygun bir şekilde hareket etmelerini istemeye devam ediyordu.[289]

Yunanistan, diğer yabancı devletler ve Yunan basını Osmanlı hükümetinin Boykot Hareketi'ne yönelik tavrıyla ilgili iki çelişkili iddiada bulunuyorlardı. Öncelikle hükümetin liman işçileri "çetesi"nin faaliyetleri karşısında gücünü kaybettiği ileri sürülmekteydi. Bu iddia ayrıca hükümeti, liman işçilerinin imparatorluk çapındaki seferberliklerini ve faaliyetlerini engellemeye zorlamak için de kullanılıyordu. Öte yandan Osmanlı hükümetinin Boykot Hareketi'nin ortaya çıkışından sorumlu olduğu ve hareketi organize ettiği de defalarca iddia edilmişti; esas güç Jön Türklere ve Boykotaj Cemiyeti'ne aitti ve hareketin liderleri bunların kuklasından başka bir şey değildi.[290] Her ne kadar Osmanlı hükümeti ve genel olarak seçkinler Boykot Hareketi'nden istifade etmişlerse de hareketin bunların kontrolün-

286 CPC, Türkiye 1897-1914, 306, Belge No. 126, Londra, 22 Temmuz 1910.

287 BOA, DH. SYS. 22/2-1, Belge No. 2, 6 Şubat 1326 (19 Şubat 1911).

288 FO, 195/2360, No. 99, 30 Kasım 1910, s. 428; FO, 195/2360, No. 103, 20 Aralık 1910, s. 445.

289 BOA, DH. SYS. 22/1-28, 23 Teşrinievvel 1327 (3 Kasım 1911).

290 Benzer bir iddia için bkz. "I Katastasis Epideinoutai" (Durum Kötüleşiyor), *Embros* (Atina), 15 Haziran 1910.

de olduğu iddia edilemez. Fransız büyükelçisi birkaç kez hükümetin Boykot Hareketi'ni teşvik ettiğini iddia etmenin adil olmayacağını yazmıştı; bilakis her ne kadar hareketi sınırlamak istese de onun önüne geçmeye yetecek güce sahip değildi.[291]

Taşra valileri ve yerel bürokrasinin diğer kademeleri merkezi otoritenin uyarılarına pek kulak vermemişlerdi. Boykotçuların aşırılıklarına büyük oranda müsamaha gösterdiler. Bazen onların faaliyetlerinin arkasında yatan nedenleri ve motivasyonları açıklamaya ve bunları meşru göstermeye çalıştılar. Osmanlı hükümeti talimatlarında ısrarcı olduğunda yerel yöneticiler bunları görmezden geldi. Merkezi hükümetin sonuç alabilmek için çok şiddetle ısrar etmesi gerekiyordu. Bürokrasinin farklı kademelerinde Boykot Hareketi'ne karşı farklı tavırlar mevcuttu.

Bürokrasinin yerel kademelerinin temel argümanı boykotun halkın özgür iradesine dayandığı ve serbest ticaret çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği şeklindeydi. Hükümetin piyasaya müdahale etmeye ve tüketicileri belirli malları almaya zorlamaya hakkı yoktu. Boykot Hareketi'nin ikinci yılında Yunan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir rapor, yerel bürokratların verdikleri bu nevi cevapların konsoloslar bunları ziyaret ettiklerinde verdikleri tipik cevaplar haline geldiğini gösteriyordu. Bunlardan Boykot Hareketi'ne karşı bir tepki beklemek beyhudeydi.[292]

Bir örnekte İskenderun kaymakamı Halep valisini bir şiddet olayının vuku bulmaması halinde kendisinin müdahaleye yetkisi olmadığı şeklinde bilgilendirmişti. Dahası Yunan firmalarının mallarını yüklemek ya da boşaltmak için bağımsız hamallar kiralayabileceklerini ya da kendi filikalarını kullanabileceklerini belirtmişti.[293] Hüdavendigâr, Kütahya ve Selanik valilerinin hepsi boykotun halkın belirli malları tüketmemeye yönelik kararı olduğunu ve bu nedenle halkın iradesinin bir sonucu ol-

291 CPC, Türkiye 1897-1914, 306, Belge No. 38, Tarabya, 19 Haziran 1910; CPC, Türkiye 1897-1914, 307, Belge No. 50, Pera, 22 Nisan 1911.

292 AYE, A-21, 1910-1911, No. 87, 1911. Raporda Yunan diplomatlarının Osmanlı halkının özgür iradesine değil aşırı faaliyetlerine karşı çıktıklarının vurgulanması isteniyordu.

293 BOA, DH. MUI. 112-2/17, Belge No. 40, 13 Haziran 1326 (20 Haziran 1910).

duğunu belirtmişlerdi.[294] Rodos'taki Fransız konsolosu boykotun asli doğasını tanımlamakta sorunlar yaşamaktaydı. Vali ve yerel idareciler istemiyorlarsa çalışmamanın insanların ve işçilerin hakkı olduğunu savunuyorlardı. Dahası bir yetkili konsolosa Osmanlıların grev ve boykot gibi mefhumları Avrupalılardan öğrendiğini söylemişti. Yani yaptıkları sadece Batı'yı taklit etmekti.[295]

Boykot Hareketi'nin genel karakteri üzerine Edirne'deki Britanya konsolosu ve bu ilin valisi arasındaki tartışmalar ve müzakereler bir yıl sürmüştü. İl yöneticileri insanların boykota katılmasının önüne geçen bir kanun olmadığını belirtiyorlardı. Bu nedenle hükümet sorumlu tutulamazdı. Öte yandan boykot edilen iş adamları ve konsolos toplumun belirli kesimlerinin zora başvurduğunu ve hükümetin örneğin boykot edilen bir değirmenin sahibinin Yunan değil Britanyalı olduğunu belirten bir tebliğde bulunmadığını ileri sürüyorlardı. Bunlara göre hükümet, boykotçuların müşterileri yaklaştırmadıkları değirmenin önüne jandarma göndermiş ve boykotçuların duvara değirmen sahibinin Yunan olduğunu belirten bir levha asmasına izin vermemiş olmalıydı.[296]

Yunan dükkânları kapanmaya zorlandığında İzmir vali vekili Tevfik Bey (kendisi aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel şubesinin başkanı ve eğitim kolu müdürüydü) Boykot Hareketi'ni tasvip ettiğine dair bir beyanat yayınlamıştı. Dükkânların zorla kapatılması gibi şiddet eylemlerinin cezalandırılacağından da bahsetmişti. Dahası günlük yayın yapan basın mensuplarıyla bir toplantı da düzenlemiş ve bunlara harekete dair mutedil ve teskin edici bir tavır takınmalarını

294 BOA, DH. SYS. 22/1-31, Belge No. 6, 22 Teşrinievvel 1327 (4 Kasım 1911); BOA, DH. SYS. 22/1-30, Belge No. 2, 28 Eylül 1326 (11 Ekim 1910); Karesi mutasarrıfından gelen benzer bir telgraf için bkz. BOA, DH. SYS. 22/1-10, Belge No. 5-6, 27 Teşrinievvel 1326 (9 Kasım 1910).

295 CPC, Türkiye 1897-1914, 307, Belge No. 51-53, Rodos, 22 Nisan 1911. Konsolos Batı'nın bazı özelliklerinin maraz doğurduğunu hatırlatarak yanıt vermişti. Bu nedenle marazı doğuran taklitle birlikte çaresinin de gönderildiğinden emin olunmalıydı.

296 FO, 195/2364, No. 14, 6 Mart 1911, s. 61; FO, 195/2364, No. 27, 26 Nisan 1911, s. 123.

tavsiye etmişti. Onları kamuoyunu kışkırtmamaları konusunda uyarmıştı.[297]

Trabzon vilayetinde görev yapan yerel yöneticiler valiyi ve vilayetin konsolos yardımcılarını boykot faaliyetleri yerel halkın barışçıl eylemleri olduğundan bunlarla ilgili yapılabilecek herhangi bir şey olmadığı yönünde bilgilendirmişlerdi.[298] Zonguldak kaymakamı hükümetin sınırlamalarına bir yenisini eklemişti: Her ne kadar boykot halk ve işçiler tarafından yürütülüyorsa ve hükümetin müdahale etmeye hakkı yoksa da işçilerin şehir merkezindeki meydanda toplanmasına izin verilmemeliydi. Kaymakama göre merkeze yapılacak bir yürüyüş, boykotun arkasında kamusal ve resmi bir destek olduğu anlamına gelecekti. Bu nedenle boykotçuların şiddet ve zor kullanmasına izin verilmemeli ve işçilerin grev benzeri yöntemler kullanmasına göz yumulmamalıydı. Bürokrasi ve elitler sokaklardaki insanların seferberliği ve eylemleri konusunda dikkatli ve endişeliydi.[299]

Beyrut valisi Fransız mallarını boşaltmayı reddeden ve limanda tekel yaratan şehrin kayıkçılarını uyarmıştı. Devlet memuru olmadıklarından malları yüklemek ve boşaltmak onların özgür iradesine kalmış bir şeydi. Vali kendisine riayet etmelerini sağlayamayacağından bunu yapmaya ikna edilmeli ya da zorlanmalılardı. Vali hükümeti hukuka ve serbest ticaret ve çalışma ile ilgili mevzuata başvuracağı şeklinde bilgilendirmişti.[300] Ayrıca Babıâli'den gelen talimatlar konusunda bir de duyuru yayınlamış ve bu duyuruda Britanya İmparatorluğu'nun Girit konusunda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı düşmanca bir tutum takındığı iddialarını reddetmişti. Yönetim meseleyle ilgili olarak gerekeni yapıyordu,[301] öte yandan birlik halinde davranan kayıkçılar kasabada güçlü bir grup oluşturduklarından bu kolay değildi. Söz gelimi Yanya valisi ve Preveze mutasarrıfı hükümeti, Yunan ge-

297 FO, 195/2360, No. 41, 15 Haziran 1910, s. 204.

298 BOA, DH. MUI. 117/64, Belge No. 3, 13 Temmuz 1326 (26 Temmuz 1910).

299 BOA, DH. MUI 112-2/7, Belge No. 35, 16 Haziran 1326 (29 Haziran 1910).

300 BOA, DH. MUI. 108-2/3, Belge 1, 22 Haziran 1326 (5 Temmuz 1910).

301 FO, 195/2342, No. 32, 23 Haziran 1910, s. 326.

milerinin yolcularının karaya çıkmasını önlemek ve karışıklık çıkarmak gibi gayrikanunî faaliyetlerin cezalandırılması gerektiği konusunda bilgilendirmişti. Öte yandan söz konusu yerel yöneticiler hareketin toplumsal tabanından ötürü harekete geçmek konusunda müteredditler. Osmanlı hükümetinden harekete geçilmesi gerekliliğini teyit etmesini ve ablukalarla ilgili açık talimatlar göndermesini istiyorlardı.[302] Benzer şekilde Trabzon vali ikinci muavini hükümeti, Atina Bankası'na karşı gerçekleştirilen faaliyetlerle ilgili olarak Belediye Başkanı ve Boykotaj Cemiyeti reisini uyardığı yolunda bilgilendirmişti. Hükümete, boykot temsilcilerinin şart koştuğu koşulları kabul etmemeleri halinde ne yapması gerektiğini soruyordu.[303] Fransız konsolosunun çabaları sayesinde Boykotaj Cemiyeti Atina Bankası'nın bir Fransız girişimi olduğunu kabul etmiş ve *Meşveret* isimli yerel gazetede bir ilan yayınlayarak Osmanlılar ve Fransızlar arasındaki dostluğa zarar vermek istemediğini belirtmişti. Bu amaçla Atina Bankası'na karşı olan boykot sona erdirilmişti.[304]

Kala-i Sultaniye'de yani Çanakkale'de boykotçular Rus bandırası altında seyreden gemilerden bazılarının aslında Yunan gemisi olduğunu iddia etmişlerdi. Kala-i Sultaniye mutasarrıfının Dersaadet Liman Riyaseti'ne yazıp bu gemilerin Rus şirketlerine satılıp satılmadığını sormaktan başka bir seçeneği kalmamıştı. Toplumsal güçleri ve halk nezdindeki meşru konumlarından ötürü boykotçulara karşı harekete geçmek konusunda tereddütlüydü. Kasaba civarında Boykot Hareketi'nin duyurusunu yapan posterler de eleştiri konusuydu. Mutasarrıf, söz konusu posterler sadece kayıkçıların yaşadığı mahallelerde asılı olduğundan ve şiddeti teşvik etmediklerinden Yunan konsolos muavinini suçluyordu. Kısacası Kala-i Sultaniye'nin yerel yöneticisi boykotçulara baskı yapmamış, taleplerini kabul etmişti.[305] Bu resmi muamele harekete bir alan tanıyordu.

302 BOA, DH. MUI. 112-2/7, Belge No. 45, 19 Haziran 1326 (2 Temmuz 1910).

303 BOA, DH. MUI. 110/26, Belge No. 2, 21 Haziran 1326 (4 Temmuz 1910).

304 CPC, Türkiye 1897-1914, 306, Belge No. 79-80-81, Trabzon, 7 Temmuz 1910.

305 BOA, DH. SYS. 22/1-17, Belge No. 3, 5/2, 19 Kânunuevvel 1326 - 28 Mart 1327 (1 Ocak - 10 Nisan 1911).

Boykot Hareketi süresince hükümet, yerel yöneticileri boykotçuların, özellikle de liman işçilerinin aşırı faaliyetlerini önlemeye zorlamak konusunda başarısız olmuştu. Eylül 1911'de Osmanlı hükümeti hâlâ yasal düzenlemeleri uygulamaları için sahil vilayetlerinin yerel yöneticilerine talimatlar gönderiyordu.[306]

Yerel bürokrasiyi hareketin yanında yer almaya iten sadece Boykot Hareketi'nin gücü değildi. Yerel yöneticiler boykotu onaylıyor ve genellikle boykotçuların aşırılıklarını meşrulaştırmaya çalışıyorlardı. Bunun en ilgi çekici örneklerinden biri bir müddeiumumînin Jan Rolan ismindeki bir Fransız vatandaşını Boykotaj Cemiyeti'ni tanımamakla itham etmesiydi; söz konusu cemiyet yasadışı bir örgüttü, fakat bir müddeiumumî yine de bir kişiyi bu örgütü tanımamakla itham edebiliyordu.[307]

Yerel yöneticiler zor ve baskı kullanmayı tasvip etmiyorlardı, fakat bunun arkasındaki nedeni açıklamaya da çalışmıyorlardı. Antalya mutasarrıfı merkezi hükümeti, kapanan Yunan dükkânları tekrar açılmış ve saldırganlar tutuklanmış olsa da buradaki konsolos muavininin boykottan şikâyet etmeye devam ettiği şeklinde bilgilendirmişti. Mutasarrıf, Antalya'daki durumu açıklarken şehirdeki Fransız konsolosunun bir Yunan doktorun oğlu olduğuna dikkat çekmişti. Dolayısıyla konsoloslaın şikâyet etmeleri Yunanlıkla olan ilişkilerinden ya da filhelenistliklerinden olabilirdi.[308] Antalya nüfus idaresi şefi Hüsnü Efendi, Osmanlı vatandaşlığına başvuran Nikolaos Hacıargiriou'ya halkın ve hükümetin birlikte Yunanları boykot ettiklerini ve Osmanlı topraklarındaki tüm Yunan vatandaşlarını Osmanlı tabiiyetini kabul etmeye zorlayacaklarını söylemişti. Bunu kabul etmezlerse hükümet Yunan konsolosunu Yunanistan'a geri gönderecekti. Hüsnü Efendi, boykotun ancak o zaman biteceğini söylemişti.[309] Öte yandan Çanakkale'den bir Yunan müdürün gönderdiği rapor Osmanlı vatandaşlığına başvurmuş olan

306 BOA, DH. HMŞ. 9/14, Belge No. 1, 21 Eylül 1327 (4 Ekim 1911).

307 CPC, Türkiye 1897-1914, 307, Belge No. 57-62, Paris, 23 Nisan 1911.

308 BOA, DH. MUİ. 112-2/7, Belge No. 41, 13 Haziran 1326 (26 Haziran 1910).

309 AYE, A-21, 1910-1911, Antalya, 24 Mart 1911.

Dimitri Liyakos'un kendini boykottan kurtaramadığını bildiriyordu; kahvehanesi boykotçular tarafından kuşatılmış ve müşterileri kovulmuştu.[310]

Preveze mutasarrıfı da Britanya konsolosundan Yunan çıkarlarının savunucusu olarak bahsetmiş ve Korfu'da eğitim gördüğünü ileri sürmüştü.[311] Adana valisi İstanbul'u, hareketin önemini az göstermek ve bu yolla hükümetin tepkisini azaltmak için bir tiyatroya karşı gerçekleştirilen boykotun bir günle sınırlandırıldığı şeklinde bilgilendirmişti.[312]

Karesi mutasarrıfı Edremit'te boykot edilen tarafların gizli ihtirasları ve emelleri ile ilgili olarak hükümete bilgi vermişti. Mutasarrıfa göre Yunan bir çiftlik sahibi topraklarını bir Britanya vatandaşına kiralamış, ama boykot edilmekten kurtulamamıştı. Dahası mutasarrıf çiftliğin denize yakın olduğunu belirtmiş ve boykot edilen tarafın, boykot hareketinin verdiği zararı karşılamak için kiracısını kaçırmayı ve hükümetten para koparmayı planladığını iddia etmişti. Karesi mutasarrıfı hükümeti söz konusu planların engellenmesi için gerekli emirleri verdiği yönünde bilgilendirmişti. Bu örnekte mutasarrıfın boykot hareketine karşı değil, boykot edilen kişilerin muhtemel entrikalarına karşı önlem aldığı görülüyor.[313] Sahte tazminat istekleriyle ilgili iddialar da mevcuttu. Britanya konsolosu İzmir'de tazminat için başvuran bazı Britanya vatandaşlarının, "bu tazminat fikrine kolay yoldan kâr etmenin bir yolu olarak" baktıklarını bildirmişti.[314]

Yunan konsolosu Aydın valisini ziyaret etmiş ve kendisini Yunan dükkânlarının önünde nöbet tutulması ve Yunan vatandaşlarının artık en acil ihtiyaçlarını karşılamak için bile alışveriş yapamadıkları hakkında bilgilendirmişti. Vali buna söz konusu boykot için emrin Selanik Boykotaj Cemiyeti tarafından verildiği ve beklemekten başka bir şey yapamayacakları şeklinde cevap vermişti. Yani vali Boykotaj Cemiyeti'nin emrine, sanki örgüt

310 AYE, A-21, 1910-1911, Çanakkale, 21 Mart 1911.

311 BOA, DH. MUİ 113/49, Belge No. 3, 30 Haziran 1326 (13 Temmuz 1910).

312 BOA, DH. MUİ 109/46, Belge No. 2, 26 Haziran 1326 (9 Temmuz 1910).

313 BOA, DH. SYS. 22/2-3, Belge No. 2, 16 Temmuz 1327 (29 Temmuz 1911).

314 FO, 195/2360, No. 95, 17 Kasım 1910, s. 419.

yasal ve meşru imiş gibi atıfta bulunmuştu. Boykot Hareketi ve Boykot Cemiyetlerinin komiteleri yasa dışı örgütlerdi ve birçok belgede yasal durumlarına dikkat çekilmişti. Öte yandan Aydın valisi bunların emirlerini takip etmekte tereddüt etmemişti.[315]

Yerel yöneticilerin Boykot Hareketi'ni tasvip etmelerinin tipik bir örneği Balya, Karesi'de gerçekleşmişti. Burada Boykotaj Cemiyeti Yunanların madenlerden çıkarılması için bir Osmanlı maden şirketine karşı boykot ilan etmişti. Balya kaymakamı cemiyetin hukuka mugayir davranmadığını belirtmişti. Yunanların işten çıkarılmasını tasvip etmiş, fakat boykotçuların şirketin üretimine ve işine zarar vermediğini eklemişti. Kaymakamın ve Karesi mutasarrıfının cevapları Boykotaj Cemiyeti'nin bir savunusu ya da meşrulaştırması gibi devam ediyordu. Öte yandan maden şirketinin başkan yardımcısı Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta boykotçuların çalışanları sürekli taciz ettiğinden bahsediyordu. Kanunun bu şekilde ihlal edilmesinden ve bin Osmanlı işçisinin istihdam edildiği işini mahvetmesinden endişelendiğini yazmıştı.[316]

Bolu mutasarrıfı hükümete gönderdiği raporda Yunan gemilerinin Ereğli'den kömür alamadıkları yolundaki şikâyetlerinin temelsiz olduğunu iddia etmişti. Ona göre bu şikâyetlerin temel nedeni boykot değil, sigorta şirketlerinden gelecek paraya tamah etmeleriydi. Bu iddia mutasarrıfın konuyla ilgili bir önceki raporuyla da çelişmekteydi. O raporda mutasarrıf boykotçulara odaklanmış ve kendisinin ve Zonguldak kaymakamının önleyici tedbirler almakta oldukları konusunda hükümeti temin etmişti. Öte yandan bu raporda bile Boykot Hareketi'nin halkın özgür iradesinin bir ifadesi olduğunu ve sadece barışçıl faaliyetlerden oluştuğunu belirtmişti.[317] Ereğli kaymakamı da sorunlar yaşayan Yunan gemilerine yardım etmemekle itham edilenler arasındaydı. Bir Yunan gemisi kıyının altmış beş met-

315 BOA, DH. SYS. 22/1-24, Belge 21, 13 Nisan 1327 (26 Nisan 1911).

316 BOA, DH. MUI 108-1/48, Belge No. 2 ve 3, 15-17 Haziran 1326 (28-30 Haziran 1910).

317 BOA, DH. MUI. 112-2/7, Belge No. 56, 57, 17-18 Haziran 1326 (30 Haziran-1 Temmuz 1910).

re kadar açığında batmaya başlamış ve kaymakamın, kayıkçıların gemicilere ve yolculara yardım etmelerine izin vermediği iddia edilmişti.[318] Üç ay sonra Hariciye ve Dâhiliye Nezaretleri geminin nasıl kurtarıldığı konusunda daha ayrıntılı bir şekilde bilgilendirilmiş ve olaydan yerel idarenin bir usulsüz davranışının olmadığı tekrar teyit edilmişti.[319]

Boykot Hareketi'nin, özellikle de Boykotaj Cemiyeti'nin en açık savunması ve övgüsü Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nün bir raporunda görülmektedir. Bu rapor Boykotaj Cemiyeti'nin milli heyecan ve hissiyatın bir sonucu olduğunu ve bir cemiyet gibi değil gönüllü bir hareket gibi idare edildiği belirtiliyordu: "Boykotajın Yunanlılara karşı şevk-i hissiyat-ı milliye ile bir hareket-i ihtiyariye olması..." Bu nedenle durum kontrol altındaydı ve bir taşkınlık olma ihtimali düşüktü.[320] Benzer şekilde İstanbul şehremini ve vali vekili de Üsküdar mutasarrıfının raporundan bahsetmiş, bir fabrikaya karşı yürütülen boykotun, boykot üzerindeki resmi sınırlamalara uygun olduğunu söylemişti. Öte yandan cevabında sadece yerel Boykotaj Cemiyeti'nin beyanatından bahsediyordu. Diğer örneklerde olduğu gibi Boykot Hareketi'nin savını tekrar ederek milli hissiyatın bir ifadesi olduğundan boykot ile ilgili yapabileceği bir şey olmadığını belirtmişti.[321]

Yerel yöneticiler Boykot Hareketi'ne sadece sempati duymuyor bazen üye de oluyorlardı. Hükümet Edirne valisini, Mustafapaşa'da kaymakam, hâkim ve mahkeme heyeti üyelerinin hepsinin Boykotaj Cemiyeti'nin idare heyetinde olduğu için uyarmıştı. Osmanlı hükümeti, devlet ve bürokrasisinin hareket karşısında tarafsız kalması gerektiğini hatırlatmıştı. Boykotun yol açtığı zararlarla ilgili çok sayıda şikâyet vardı, fakat mağdurların başvuracağı yetkililer hareketin bir parçasıydı.[322]

318 BOA, DH. MTV. 46/3, Belge No. 1, 26 Kânunuevvel 1326 (8 Ocak 1911).

319 BOA, DH. MTV. 46/3, Belge No. 3, 12 Mart 1327 (25 Mart 1911).

320 BOA, DH. MUI 112-2/17, Belge No. 58, 29 Haziran 1326 (12 Temmuz 1910).

321 BOA, DH. SYS. 22/1-26, Belge No. 5, 6 Teşrinisani 1326 (19 Kasım 1910).

322 BOA, DH. SYS. 22/1-3, Belge No. 1, 9 Eylül 1326 (22 Eylül 1910). Hükümet üç ay önce Aydın vilayetine tarafsız davranması gerektiğini hatırlatmış ve validen yerel bürokratların boykot hareketine katılmasını durdurmasını istemişti; BOA, DH. MUI 102-2/9, Belge No. 9/1, 3 Haziran 1326 (16 Haziran 1910).

Aydın valisi İzmir'de Tütün Rejisi'nin reisine sorunlarını Boykotaj Cemiyeti ile müzakere ederek çözmelerini tavsiye etmişti. Boykotaj Cemiyeti şehirde tütün satılmasını teşvik ediyor, Reji de bu girişimi durdurmaya çalışıyordu. Vali cemiyetle Tütün Rejisi'ni makamında bir araya getirmiş ve onlardan bir uzlaşıya varmalarını istemişti. Her ne kadar Boykotaj Cemiyeti yasal bir kurum olmasa da valinin makamında müzakereye gelmesi istenmişti. Hükümet yasadışı tütün satışını teşvik eden boykotçuların tutuklanmasını emredince vali yardımcısı Boykotaj Cemiyeti'nden gönderilen telgrafların imzasız olduğu şeklinde cevap vermişti (hükümete cevap verenler genelde valiler değil vali yardımcıları ya da vekilleriydi). Yani kimi tutuklayacağını bilmediğini ileri sürüyordu. Cevap olarak Dâhiliye Nezareti Aydın vilayeti yetkililerine telgrafı kimin gönderdiğini posta idaresine sorarak kolaylıkla öğrenebileceklerini hatırlatmıştı. Yukarıda bahsedildiği üzere vali Boykotaj Cemiyeti'nin temsilcisiyle makamında bizzat görüşmüştü; kısacası yerel bürokratların, kanuna aykırı faaliyetlerde bulunduklarında bile Boykotaj Cemiyeti'ne yardım ettiğine şüphe yoktu.[323]

Yanya, Ergiri'de Boykotaj Cemiyeti başkanı belediye reisiydi. Kasabanın meydanında bir gösteri düzenlenmiş ve iki yüz kadar Müslüman ve gayr-i Müslim Yunan mallarına karşı bir boykot başlatıldığını ilan etmişti. Boykotaj Cemiyeti beş Müslüman ve beş gayr-i Müslimden oluşuyordu. Osmanlı hükümeti Yanya valisini yasalar çerçevesinde bir gösteri düzenlenebileceği ama bu nevi bir cemiyetin kabul edilemeyeceği yönünde bilgilendirmişti.[324]

1910-11 Boykotunun sona erdiği dönemde ünlü yazar Süleyman Nazif, boykotun sürdüğü iki yıl boyunca Kastamonu ve Trabzon vilayetlerinde görev yaptıktan sonra Trabzon valisi olmuştu. Hükümete gönderdiği raporlardan birinde boykot me-

323 BOA, DH. SYS. 22/1-7, Belge No. 1-3, 15-28 Teşrinisani 1326 (28 Ekim - 10 Kasım 1910).

324 BOA, DH. MUİ. 115/18, Belge No. 1-2, 11-12 Haziran 1326 (24-25 Haziran 1910). Toplantının tarihi 8 Haziran 1910'du.

selesine değinmiş ve görüşlerini özetlemişti: Eğer milli çıkarları gerçekleştirmenin bir aracıysa boykotu kesinlikle savunacaktı. Öte yandan Boykot Hareketi yüzünden devletin ticaret politikası ve politika işi hamalların ve kayıkçıların ellerine bırakılmış durumdaydı:

> Devletin siyaset-i ticariye ve ticaret-i siyasiyesi kayıkçı ve hamalların yed-i takdir ve tedvirinde kalmakla memleket için hayırlı hiçbir iş görülemeyeceğine kaniim.[325]

Süleyman Nazif'e göre liman işçilerinin gücünün artması İmparatorluk için umut verici bir gelişme değildi.[326] Boykot Hareketi'nin verdiği zararın Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve ekonomik çıkarlarına da zarar verdiğini belirtiyordu.[327] Öte yandan şiddete başvurmadıkları sürece boykotçulara karşı harekete geçmemişti. İsviçreli bir tüccara kendi teknelerini kiralamasını tavsiye etmiş ve kimsenin, özellikle de Trabzon'daki liman işçilerinin kendisine bir mani oluşturmayacağına söz vermişti.[328]

Her ne kadar yerel bürokrasi boykotçuları el altından desteklemiş olsa da İzmir'deki Boykotaj Cemiyeti hükümetin ve polisin müdahalelerinden yakınmıştı. Bunun nedeni boykotun şehirdeki baskın karakteriydi. Boykot İzmir'de daha yaygın olduğundan boykotçuların üzerindeki baskı da daha yoğundu.[329] Boykotaj Cemiyeti'nin bazı üyeleri tutuklanmış, bu durum bölgedeki boykot cemiyetlerinin tepkisini çekmişti. Söz gelimi Tire Boykot Komisyonu İzmir'e bir telgraf göndermiş ve İzmir'deki cemiyetin neden bir protestoda bulunmadığını sormuştu. Bu

---

325 BOA, DH. SYS 22/1-28, Belge No. 37-39, 22 Teşrinievvel 1327 (4 Kasım 1911).

326 BOA, DH. SYS 22/1-28, Belge No. 37-39, 22 Teşrinievvel 1327 (4 Kasım 1911).

327 CPC, Türkiye 1897-1914, 307, Belge No. 174-175, Trabzon, 14 Kasım 1911. Ayrıca yaptıkları toplantılardan birinde Trabzon'daki Fransız konsolosuna görüşlerini özetlemişti.

328 BOA, DH. SYS 22/1-28, Belge No. 37-39, 22 Teşrinievvel 1327 (4 Kasım 1911).

329 M. Fahrettin, "Boykotaj Etrafında Enzar-ı Millete", *Ittihad*, 14 Teşrinievvel 1326 (27 Ekim 1910).

mesaja göre milli menfaatler üzerindeki baskı ve yabancıların korunması son bulmalıydı. Tire Boykot Komisyonu İzmir'deki heyetten bir sonraki gösteri için ne gibi faaliyetler planladıklarını sormuştu. Anlaşıldığı kadarıyla boykotçular arasındaki iletişim gayet iyi işliyordu. Bu iletişim ve boykotçuların toplumsal kökenleri Osmanlı Devlet aygıtı üzerinde baskı yaratıyordu. Ertesi gün Boykotaj Cemiyeti bir gazetede birkaç gün önce tutuklanan arkadaşlarının salıverildiğini ilan etmişti.[330] Öte yandan nöbetçi dikme faaliyetleri yüzünden boykotçularla yerel bürokratlar arasındaki gerilim düşmemişti. Polis güçleri ve jandarma nöbetçilere müdahale ediyor bu da boykotçularla jandarma arasında kavgaya neden oluyordu. Bu nedenle İzmir Boykotaj Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yunanların çıkarlarını korumanın ve onlara hizmet etmenin polisin işi mi olduğunu soran bir bildiri yayınlamıştı. Cemiyet, polis güçlerinin olumsuz tavrından dolayı kitlesel gösteriler yoluyla hükümeti protesto etmek konusunda üzerlerinde büyük bir toplumsal baskı olduğunu belirtmişti.[331] Hükümet ve yerel yöneticilerin boykot hareketinin toplumsal gücünden korkmak için nedenleri vardı. Boykot çok fazla Müslüman ahaliye sahip olmayan yerlerde ise büyük oranda sivil ve askeri bürokrasinin alt kademesindeki devlet görevlilerinin inisiyatifine kalıyordu. Örneğin Midilli adasının Ploumari kasabasında boykotu tertip eden şahıs Jandarma kumandanı Mülazım Hasan Efendiydi.[332] Ancak diğer büyük yerleşim yerlerinde ilişkiler yukarıda tasnif ve analiz etmeye çalıştığım gibi biraz daha karmaşık bir özellik arz ediyordu.

330 "Tire Boykotaj Komisyonu'ndan İzmir Boykotaj Komisyonu'na", *İttihad*, 14 Teşrinievvel 1326 (27 Ekim 1910); "İzmir Boykotaj Komisyonu'ndan Tire Boykotaj Komisyonu'na", *İttihad*, 14 Teşrinievvel 1326 (27 Ekim 1910).

331 "İzmir Boykotaj Cemiyeti'nin Beyannamesi", *İttihad*, 15 Teşrinievvel 1326 (28 Ekim 1910).

332 BOA, DH. SYS. 22/1-26, Belge No. 10, 30 Mayıs 1327 (12 Mayıs 1911).

MÜSLÜMAN PROTESTOSU: BARIŞ DÖNEMİNDE İKTİSADİ BİR SİLAH OLARAK BOYKOT (1913-1914)

Balkan Savaşları'ndan önce boykot, Avrupa devletlerine ve onların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temsilcilerine karşı uygulanmıştı. Öte yandan, bir önceki bölümde gösterildiği üzere gayr-i Müslim Osmanlılar da boykotlardan nasibini almıştı. Türk/Müslüman milliyetçiliği yükseldikçe gayr-i Müslimlerin zararları arttı. Boykot Hareketi çerçevesinde yapılan açıklamalar Osmanlı vatandaşlarını hiçbir zaman açıkça hedef almamış olsa da, 19. yüzyıldaki siyasi ve ekonomik gelişmeler farklı dinî ve etnik cemaatler arasında farklı türden çatışmaların yolunu açmıştı. Türkiye üzerine olan tarihyazımında sıkça iddia edildiği gibi, Türk milliyetçiliği Balkan Savaşları'ndan sonra imparatorlukta daha önce hiç olmadığı kadar güçlenmişti. Bundan sonra Türk/Müslüman milliyetçiler gayr-i Müslimleri gittikçe artan bir şekilde Osmanlıcı söylemlerinden, ekonomiden ve toplumsal ağlardan çıkardılar.[1] Bu bağlamda Boykot Hareketi, 1913'ün sonlarında Müslüman cemaati içerisinde dayanışmanın propagandasını yapmaya ve 1914 başlarından itibaren de gayr-i Müslimleri açıkça dışlamaya ve hatta şeytanlaştırmaya başladı.

1 Erik Jan Zürcher, "Giriş: Demografi Mühendisliği ve Modern Türkiye'nin Doğuşu", *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, ed. Erik Jan Zürcher, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), s. 11.

Bu bölümde öncelikle Müslümanlara hitaben yazılan ve ekonomik ve toplumsal dayanışma çağrısında bulunan el ilanlarını inceleyeceğiz. Milli İktisat'ı savunmak için bildiri dağıtılması ve kitlesel propaganda yapılması, Boykot Hareketi'nin yeniden canlanmasıyla aynı zamana rastlamıştı. Hareketin söylemi ve örgütlenme biçimi doğrudan gayr-i Müslimleri hedef almış ve Müslümanların ekonomi içerisinde hâkim olması gerektiğinin savunuculuğunu yapmıştı ki bunun Müslümanların/Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nda tam hâkimiyet kazanmasının yolunu açacağı umuluyordu. Cemaatler arasındaki şiddet olayları Boykot Hareketi boyunca devam etti ve kamuoyunun ve diplomatik görüşmelerin tartışma konularından biri oldu. Bu nedenle Müslüman çetelerin Boykot Hareketi'nde oynadıkları rol, kitlelerin seferberliği kadar önemliydi. Boykot Hareketi boyunca farklı siyasi ve toplumsal aktörler birbirleriyle rekabet ve müzakere ettiler. Boykot cemiyetleri genellikle yerel eşraftan, yerel bürokratlardan ve göçmenlerden oluşuyordu. Hükümet ve İttihat ve Terakki Cemiyeti, Boykot Hareketi'nin taraftarıydı, ama aynı zamanda onu kontrol etmeye ve belli sınırlar içinde tutmaya da çalışıyorlardı. Boykot Hareketi'nden zarar gören gayr-i Müslimler, özellikle de Rumlar ve Ermeniler sorunlarını uluslararası kamuoyuna duyurmaya çabalamışlardı. Bu bağlamda bu cemaatlerin patrikleri, Düvel-i Muazzama'yı durumla ilgili bilgilendirerek Osmanlı hükümeti üzerinde baskı kurdular. Düvel-i Muazzama ve bunların diplomatik temsilcileri, daha önceki olaylarda olduğundan çok daha fazla müdahil olmuştu. Bu nedenle Düvel-i Muazzama, patriklik ve kiliseler, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun Anadolu'daki toplumsal tabanı, Müslüman/Türk milliyetçi örgütler ve onların kadroları ve kaybedilen topraklardan Osmanlı İmparatorluğu'na akan Müslüman muhacirler arasındaki mücadele ve ilişkileri anlamak Boykot Hareketi'ni anlamak için hayati bir öneme sahiptir.

Siyasi Ortam

Boykot Hareketi Anadolu'nun çeşitli kasabalarında yaklaşık olarak 1914'ün Şubat ayında başladı ve özellikle Rumları ve daha küçük ölçekte de Ermenileri ve Bulgarları hedef aldı. Boykot Hareketi'nin 1914'teki genel özelliklerini anlamak için dönemin toplumsal ve siyasi gündemine bakmak gerekiyor. Balkan Savaşları'nın Osmanlı toplumunu derinden etkileyen yıkıcı toplumsal sonuçlarından başka, Osmanlı seçkinlerinin imparatorluktaki Müslümanların hissiyatını ateşlemek için kullandıkları siyasi ve diplomatik sorunlar da mevcuttu.

Birinci Dünya Savaşı'nın ilan edilmesinin öncesinde Osmanlı basını Düvel-i Muazzama içerisinde oluşan ittifakları yakından takip etmişti. Osmanlı kamuoyu, güç dengesi meselesinden başka, özellikle iki hayati diplomatik sorunla meşguldü: Bunlardan biri Adalar Sorunu'ydu. Bu sorun o kadar önemliydi ki gazeteler meseleye dair haberlere ve yorumlara özel bir sütun ayırıyorlardı.[2] Sorun, Osmanlı İmparatorluğu ve Yunanistan'ın Ege adaları üzerindeki egemenlik haklarının çatışması ile ilgiliydi. İki devlet arasındaki tartışmalar, büyük bir savaşın yaklaştığını fark edip bir anlaşmaya vardıkları Temmuz 1914'e kadar devam etmişti.[3] Öte yandan bu tarihe kadar sorun iki ülke arasında gerginliğe yol açmaya devam etti.

Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ikinci pürüz Makedonya Sorunu'ydu. Makedonya'daki Müslümanların hali Osmanlı Müslümanlarının milliyetçi ve dinî duygularını ateşliyordu.[4] Dolayısıyla Makedonya Sorunu, Boykot Hareketi'nin sokaktaki seferberlik biçimlerini ve söylemlerini anlamak için önemlidir. Osmanlı Türkçe basını meseleyi, milli ve dinî hissiyatı körüklemek için kullanmıştı. Ortalıkta, yeni kaybedilen Makedonya'daki Müslümanların uğradıkları zulme da-

2 Örneğin, bkz. "Adalar Meselesi", *İkdam*, 8 Şubat 1914, Pazar, s. 2; "Adalar Meselesi", *İkdam*, 10 Şubat 1914, Salı, s. 2; "Adalar Meselesi", *İkdam*, 11 Şubat 1914, Çarşamba, s. 1. Benzer haberler her gün yayınlanmaya devam etti.

3 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakî* (Ankara: İmge Yayınları, 1998), s. 383.

4 Fikret Adanır, "Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye Üçgeninde Ulus İnşası ve Nüfus Değişimi", *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, s. 22.

ir çok fazla sayıda haber ve dedikodu dolanıyordu. Sürekli surette Osmanlı İmparatorluğu'na akmakta olan muhacirlerin sefaleti, Müslümanların kızgınlığını perçinliyordu.[5]

Gizli bir yazışmada Britanya konsolosu W. D. W. Matthews, eğitimli Türklerin Midilli, Sakız ve Sisam adalarının Yunanistan'a kaybedilmesinin "Türklerin Asya'daki topraklarının da parçalanmasıyla" sonuçlanacağını düşündüklerini bildirmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti adaları anavatana, yani Anadolu'ya yönelik bir tehdit olarak görüyordu.[6] Türkçe basın, Türklere yönelik haksızlıklarından ve "Asya'daki konumunu güçlendirmesine yardım etme" sözünü tutmamasından dolayı Düvel-i Muazzama'yı suçluyordu. Rapora göre Türkçe basın, Makedonya'da olduğu gibi, bu adaların Anadolu'yu karıştırmak ve buraya saldırmak için Yunan çetelerine üs olacağını iddia etmişti. Matthews ayrıca *Tanin*, *Köylü* ve *Tasvir-i Efkâr* gibi gazetelerde yer bulan ve Müslümanlar arasında Avrupa ve Yunan karşıtı hisleri körükleyen aşırılıkçı ve şovenist görüşlerden bahsetmişti. Britanya konsolosuna göre bu gazeteler her gün Makedonya ve adalardaki Müslümanların uğradıkları kötü muamelelerden bahseden haberler yayınlıyorlardı. Bu haberlerde sıklıkla Ayasofya'nın mihrabı üzerinde Yunan bayrağı dalgalanması, Rumların Yunan donanmasında askerlik etmesi ve muzaffer Yunan Kralı Konstantin'in İstanbul'a girişi gibi haberler veriliyordu. Rapor bu iddiaların Müslümanları Rumlara karşı kışkırtan temelsiz iddialardan başka bir şey olmadığını belirtmişti.[7]

Adalar ve Makedonya sorununlarının her ikisi de Yunanistan'la ilgili olduğundan bu sorunlar Osmanlı Rumları için is-

---

5 Bu tür haberlerin *İkdam*'daki örnekleri için, bkz. "Varna'da Miting, Yunan Mezalimi", *İkdam*, 5 Haziran 1914, Cuma, s. 3; "Yunan Mezalimi", *İkdam*, 11 Haziran 1914, Perşembe, s. 3; "Yunan Mezalimi, Selanik Cemaat-i İslamiyesinin Muhtırası", *İkdam*, 12 Haziran 1914, Cuma, s. 3; "Yunan Mezalimi", *İkdam*, 13 Haziran 1914, Cumartesi, s. 4.

6 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 193.

7 FO. 195/2458, "Hıristiyan Karşıtı Boykot" dosyası (eski referans no 306/3080), Kutu No. 2, Memorandum, s. 537-538.

tikrarsız bir durum yaratmıştı. Dahası Osmanlı/Türk basını Yunan çetelerin Müslüman köylerine karşı giriştikleri saldırılar ve mezalime, Yunan okullarında öğretilen derslere ve Yunanların yoğun olarak yaşadıkları yerlerdeki Müslümanların durumuna dair haberler yayınlıyordu. Müslüman halk arasında dolaşan bu dedikodular iki cemaat arasındaki gerilimi arttırdı[8] ve Boykot Hareketi boyunca Müslümanların Rumlara karşı harekete geçişini hızlandırdı.

Türk seçkileri arasında ve özellikle de İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde Anadolu'nun işgal edileceğine dair yaygın bir korku vardı. Trakya ve kıyı bölgelerinde gayr-i Müslimlerin varlığı bir tehdit olarak görülüyordu. Muhtemelen bu nedenle İttihat ve Terakki gayr-i Müslimlerin yerlerini, daha sadık gördüğü Müslümanlarla değiştirmek istemişti.[9]

Özetle Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı unsurları arasında yoğun bir gerilimin mevcudiyeti için yeterli neden vardı. Son olarak 1913 kışı ve 1914 baharında gerçekleşen Osmanlı Meclisi seçimleri bu huzursuz toplumsal ortama katkıda bulunmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni ve Rum cemaatlerinin ileri gelenleri arasında sayısız olay yaşanmıştı.[10] Kısacası toplumsal ve siyasal ortam, Müslüman toplumun değişik kesimlerinin ve gayr-i Müslimler karşısında Müslümanların toplumsal ve siyasal konumunu güçlendirmek isteyen Türk milliyetçi hareketinin kadrolarının faaliyetlerini meşrulaştırmıştı. Ortam gayr-i Müslimlere karşı gerçekleştirilecek kışkırtmalar için son derece müsaitti.

---

8 "Rum Mekteblerinde neler okutuluyor", *İkdam*, 8 Haziran 1914, Pazartesi, s. 2; "Sakız'da Müslümanlar Tehlikededir", *İkdam*, 10 Haziran 1914, Çarşamba, s. 2; "İzmir'de Küstahlıklar", *İkdam*, 8 Mart 1914, Pazar, s. 1. Örneğin İzmir, Karareis'te polis karakoluna yapılan bir saldırıda bir jandarma ve bir Reji bekçisi öldürülmüştü. *İkdam* bu saldırının Yunan çeteleri ya da askerleri tarafından değil Rumlar tarafından gerçekleştirildiğini iddia ediyordu. Gazete olaya dair "ızdırap" duyduğunu açıklamıştı. "İzmir Vaka", *İkdam*, 17 Haziran1914, Çarşamba, s. 2.

9 Bu fikir Britanyalı konsolosların raporlarında ifade edilmişti. Örneğin, bkz. FO. 195/2458, No. 308, 6 Mayıs 1914, s. 326.

10 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914* (Istanbul: Kaynak Yayınları, 1995), s. 177-178.

Müslüman ve Türklere: "Uyanın!"

1913'ün sonlarında imparatorluğun Müslüman ve Türk nüfusuna yönelik sayısız broşür ücretsiz olarak dağıtılmıştı. Bu bildirilerin amacı Müslüman halkta bir uyanış gerçekleştirmekti. Bu, ekonomik bir uyanış olacak ve Müslümanları ve Türkleri imparatorluğun zararına çalışan gayr-i Müslimlerin "insafsız ellerinden" kurtaracaktı.

Milli İktisat'a yönelik çağrı 1908'de Kanun-ı Esasi yani Anayasa'nın ilan edilmesinden beri gündemdeydi. Başta Milli İktisat pek de ulusal bir ekonomi ve sanayinin gelişmesini kastetmiyordu. Milli İktisat'a yönelik ilk yaklaşım İmparatorluğun tüm dinî cemaatlerini kapsıyor ve külli bir gelişme ve kalkınmayı savunuyordu.

Öte yandan, özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra Milli İktisat'la ilgili söylem, Müslümanların ekonomide Hıristiyanlara nazaran daha az yer tutmaları konusunda daha eleştirel bir tutum takındı. Karesi'de kaymakam olan Mehmed Reşid 30 Temmuz 1913'te günlüğüne milli hissiyatın arttığını ve Edremit'teki Müslüman halk arasında milli iktisada yönelik bir uyanışın gerçekleşmekte olduğunu yazmıştı. Ziyareti sırasında Edremit ve Burhaniye Müslümanlarının ekonomik gelişme için milli bir bankaya ihtiyaçları olduğunun üstünde durmuştu. Müslümanların Hıristiyanlarla rekabet etmeye başladıklarını iddia ediyordu.[11]

Bir yandan, ekonominin mevcut durumundan asıl olarak gayr-i Müslimlerin fayda sağladıkları belirtiliyordu. Gayr-i Müslimler değişik zanaatlerde ustalaşmışken Müslüman halk bunların tüketicilerini oluşturuyor ve sadece onlardan alışveriş yapıyorlardı. Gayr-i Müslimler, Müslümanların harcadıkları paralar sayesinde varlıklı hale gelmişti. Öte yandan gayr-i Müslimler kazandıkları parayı Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarının aleyhine kullanıyorlardı. Yani gayr-i Müslimler, özellikle de Rumlar, bağışlar ve hibelerle Yunanistan'ı ekonomik olarak

11 Nejdet Bilgi (ed.), *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları* (İzmir: Akademi Kitabevi, 1997), s. 66-71.

destekleyerek ülkeye ihanet ediyorlardı.

Sonuç olarak boykotçuların söylemlerinde, doğrudan Osmanlı gayr-i Müslimlerini hedef alan bir değişim ortaya çıktı. Bu fikirler Osmanlı seçkinleri arasında hâkim hale geldi ve Türk gazetelerindeki haberler, makaleler ve yorumlar da tekrarlandı. Müslümanlara yönelik yazılan broşürler bu yeni Milli İktisat anlayışını Müslüman ve Türk alt sınıflar arasında yaygınlaştırmaya çalıştı. İstanbul'da, 1913 ve 1914'te bu türden en az dört ve İzmir'de 1914'te bir tane broşür yayınlandı. Aslına bakılırsa İstanbul'da yayınlanan dört broşür büyük ölçüde birbirinin aynıydı ve aynı tür hikâyeler anlatıyorlardı. Dolayısıyla bunların tek bir metnin farklı versiyonları olduğu söylenebilir. Hem İstanbul hem de taşrada bu bildirilerden binlercesi ücretsiz olarak dağıtıldı. Birbirine çok benzer, ama çok az farklı başlıklara sahiptiler. İkisinin başlığı *Müslümanlara Mahsus*'tu ve diğer ikisininki *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu* ve *Müslüman ve Türklere* idi.[12] Kısa versiyonlarda, Müslüman tüketicilerin Müslüman tüccarları bulabilmeleri için bu broşürlere eklenmiş olan tüccar listesi bulunmadığından başka birkaç versiyonun daha olması mümkündür.[13] Ancak bugüne kalan kısa versiyonlarda bir liste yok. Zira bu broşürlere dair ikincil bilgiler, söz konusu kısa versiyonlardan bazılarının bir liste içerdiğine işaret etmektedir.

Bu bildirilerin yazarları da belli değildi. Öte yandan, Ahmet Nedim Servet Tör'ün küçük kızı Nevhiz'in günlük hayatını yazdığı günlüğünün yayınlanması sayesinde artık bu broşürler

12 *Müslümanlara Mahsus* (Basım Yeri Yok, 1329). Bu broşürün kısa bir versiyonudur ve Müslüman esnafın listesini içermez. *Müslümanlara Mahsus* (Basım Yeri Yok, 1329) kırmızı bir kapağa sahiptir ve en uzun versiyon olup Müslüman esnafın bir listesini içerir. Bu muhtemelen en son versiyondur ve 1914'ün hemen başında basılmıştır. *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu* (Basım Yeri Yok, 1329). *Müslüman ve Türklere* (Basım Yeri Yok, 1329) en kısa versiyondur ama Müslüman esnafın kısa bir listesi de eklenmiştir. Bu kısa liste broşürün özellikle İstanbul'un Anadolu yakası için yayınlandığını göstermektedir, zira listedeki tüccarlar bu bölgedendir.

13 *Müslümanlara Mahsus*'u Türkiye üzerine tarihyazımına kazandıran Zafer Toprak'tır. Onun çevirisi aynı zamanda mevcut kitapçıklar arasında farklılıklar da olduğunu göstermektedir. Zafer Toprak, "1913-1914 Müslüman Boykotajı", *Toplum ve Bilim*, No. 29/30, Bahar-Yaz 1985, s. 179-199.

hakkında çok daha geniş bir bilgiye sahibiz.[14] Çünkü bu günlüğün yayınlanmasıyla birlikte bu broşürlerin yazarının Ahmet Nedim Servet Tör olduğu ortaya çıkmıştır. Ahmet Nedim, Harbiye Nezareti'nde çalışan sivil bir bürokrattı ve Balkan Savaşları'ndan sonra Müslüman ve Türkler arasında bir hareketlenme yaratmak için vatansever ve milliyetçi broşürler ve şiirler yayınlamıştı.[15] Kardeşi Edib Servet Bey devrimden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Heyet-i Aliyesi'nin (daha sonra Merkez-i Umumi) on üyesi arasındaydı.[16] Yani kendisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de çok yakınında bir kişiydi. Dahası Harbiye Nezareti'nde memur olarak çalışıyordu. Bundan dolayı kendisinin hem bürokrasideki yeri hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen bir üyesinin kardeşi olması devletin ve İttihat ve Terakki'nin Balkan Savaşları'ndan sonra Boykot Hareketi'nde çok daha etkin bir rol oynadığını göstermektedir.

Broşürlerden ilki *Müslümanlara Mahsus*'tu.[17] Ahmet Nedim, yaklaşık iki aydır günlüğe ilgi göstermemesine bir mazeret olarak bu kitapçıktan ilk kez 10 Kasım 1913'te bahsetmişti. Kızına böyle bir işin altına neden girdiğini açıklamak için *Müslümanlara Mahsus*'un girişini özetlemişti. Ahmet Nedim "Gazetelerin üstü kapalı yazdıkları şeyler ve buna dair neşredilen eserler, hemen hiçbir tesir yapamıyordu" diye yazıyordu.[18] Müslüman

---

14 Ahmet Nedim Servet Tör, *Nevhiz'in Günlüğü "Defter-i Hatıra"* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000). Nevhiz doğumunda akrabalarından çok sayıda hediye almıştır. Bunun sonucu olarak babası ona çocukluk hatıralarını bırakabilmek için hediye olarak bir *ruzname-i hayat* (günlük) vermeye karar verir. Bu günlükte babası aile meselelerinin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki önemli siyasi toplumsal olaylardan da bahseder. Bu günlük sayesinde Ahmet Nedim'in propaganda faaliyetlerinden de haberdar oluyoruz.

15 Ahmet Nedim'in oğlu ve Nevhiz'in kardeşinin ismi Vedat Nedim Tör'dür. Vedat Nedim Berlin'de eğitim görür ve Türkiye Komünist Partisi 1927 yılında yargılanıncaya kadar Türkiye'de komünist harekete katılır. Bu tarihten sonra Kemalizm'e döner ve Türkiye'nin kültürel hayatında etkili bir sima olmaya devam eder.

16 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın,Bir Partinin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), s. 38.

17 Bu bölümde söz konusu broşürün sadece en uzun ve en gelişmiş versiyonuna atıfta bulunacağız.

18 Ahmet Nedim Servet Tör, *Nevhiz'in Günlüğü*, s. 123.

tüccarlar, zanaatkârlar ve esnafı "sermayelerini" imparatorluk içerisinde harcamaya teşvik etmek ve Müslümanları yerli ürünler almaya ikna etmek için doğrudan Müslümanlara seslenmeye karar vermişti. Büyük oranda okuryazar olmayan, gazete okumayan ve kitaplara harcayacak parası olmayan insanlara ulaşmak istiyordu. Bu nedenle broşürleri meccanen yani ücretsiz dağıtmış ve bunları çok temel ve basit bir Türkçeyle yazmıştı.

İlk olarak iki bin nüsha dağıtmıştı. Broşür o kadar ilgi çekti ki kısa bir süre sonra, bu kez yirmi bin nüsha olmak üzere ikinci bir baskısı yapıldı. İkinci baskıya tüccarların listesini de eklemişti. Günlüğünde broşürün hazırlanmasının neredeyse bir ay sürdüğünü yazıyordu. 10 Kasım 1913 itibariyle bir yüz bin nüsha daha basmayı düşünüyordu. Ahmet Nedim broşüre olan talepten ve halk arasında gördüğü ilgiden memnundu. Ayrıca İstanbul'un değişik mahallerinde beş ya da altı Rum'un iflas etmiş olduğunu duymuş olmaktan dolayı da mutluydu.[19] Broşürün ve muhteviyatının sıradan insanların günlük sohbetlerinin konusu haline gelmesinden gurur duyuyordu.[20] Her ne kadar günlükte İstanbul merkezli bir anlatı olsa da farklı kaynaklar bu yaygın dağıtılan neşriyatın imparatorluğun farklı yerlerine de ulaştığı veya yankı bıraktığına işaret ediyor. Ayvalık'taki Yunan konsolosu Yunan Dışişleri Bakanlığı'na, ülkenin her yanındaki hükümet ajanlarının Müslümanları Rum nüfusa karşı kışkırtan kitapçıklar dağıtarak Müslümanları Boykot Hareketi'ne katılmaya ikna etmeye çalıştıklarını bildirmişti.[21] Atina'da yayınlanan Yunan gazetesi *Embros* da İzmir civarındaki Müslümanları kışkırtan broşürlerden bahsetmişti.[22] Bu kaynaklar, söz konusu broşürlerin gerçekten de değişik vilayetlerdeki Müslümanlara ulaştığını göstermektedir.

Müslümanları Rumlara karşı tahrik eden sadece Boykot Hareketi'nin broşürleri değildi, daha önce yazılmış olan kitapçık-

19 Ahmet Nedim Servet Tör, *Nevhiz'in Günlüğü*, s. 122-123. Broşür halka ücretsiz olarak dağıtılmakla birlikte tekrar basımları için para toplamak üzere esnafa ücret karşılığı verilmişti.

20 *A.g.e.*, s. 124.

21 AYE, A21a, 1914, Ayvalık, No. 6251, 23 Şubat 1914.

22 "Anthellinikos Diogmon eis tin Mikran Asian", *Embros*, 14 Mart 1914.

lar da mevcuttu. Efes metropoliti Hz. İsa'ya küfür ettiğini iddia ettiği *Kavm-i Cedid*[23] isimli bir kitapçığın Müslümanları kışkırtmakta olduğunu iddia etmişti.[24]

Müslümanlara Mahsus, okuyucularına Balkan Savaşları'nın korkunç yenilgilerini hatırlatarak başlıyordu. Edirne ve Kırkkilise civarı geri alınmış olsa da toprak kaybı muazzamdı. Broşür kaybedilen İskeçe, Selanik, Yanya, Manastır ve İşkodra gibi şehirler ile Ege adalarından ve buralardaki göller, nehirler, bereketli ovalar ve ormanlardan bahsediyordu. Bu şehir ve bölgelerdeki Müslümanlar terk edilmişlerdi ve yoksulluk içindeydiler. Zenginler bile artık sefil bir yaşam sürüyorlardı. Çocuklar sokaklarda dileniyor, bazıları meyhanelerde düşman askerlerine rakı döküyordu.[25]

Aslında bu Boykot Hareketi'nin ikinci aşamasındaki bu broşürleri Balkan Savaşları sırasında ortaya çıkan "mezalim propagandası"nın bir devamı olarak da görebiliriz. Zira Müslümanların Balkan Savaşları sırasında gördükleri çok çeşitli mezalim örnekleri savaş boyunca devletin propaganda aygıtı tarafından incelikli olarak kullanılmıştı. Bu anlamda daha gelişmiş halini Birinci Dünya Savaşı'nda göreceğimiz ve Balkan Savaşları'nda diğer devletlerin de çok yoğun kullandıkları bu "mezalim propogandası" Balkan Savaşları'ndan sonra boykot hareketine de bir bakiye bırakmıştı.[26]

Müslümanlara Mahsus'la karşılaştırıldığında, *Müslüman ve*

---

23 *Kavm-i Cedid* Ubeydullah Afgani tarafından yazılmış ve 1913'te yayınlanmıştı.

24 "Ta Pathimata ton Omogenon" (Milletin Uğradığı Mezalim), *Ekklisiastiki Alitheia*, 8 Mart 1914.

25 *Müslümanlara Mahsus*, s. 3-4; *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu*, s. 4.

26 Mezalim Propagandası üzerine okumakta olduğunuz çalışmanın ilk hali olan doktora tezimden sonra ayrıntılı olarak çalışmaya devam ettim. Elinizdeki kitap Boykot Hareketi'ne odaklandığı için Balkan Savaşları üzerinde durmamaktadır. Mezalim Propagandası ve onun Balkan Savaşları esnasındaki gelişimi ve kullanımı hakkında şu iki yeni çalışmama bakabilirsiniz: Y. Doğan Çetinkaya, "Atrocity Propaganda and the Nationalization of the Masses in the Ottoman Empire during the Balkan Wars (1912-1913)", *International Journal of Middle Eastern Studies*, cilt 46, No. 4, (Kasım 2014) ve Y. Doğan Çetinkaya, "Illustrated Atrocity: Stigmatization of non-Muslims through Images in the Ottoman Empire during the Balkan Wars", *Journal of Modern European History*, cilt 12, No. 4, (Aralık 2014).

Türklere çok daha sert ve öfkeli bir üsluba sahiptir ve dönemin Türkçe gazetelerinde görülen duygusal yazıları hatırlatır. İlk olarak kaybedilmiş topraklardaki Müslümanların "etleri çürümüş", "gözleri oyulmuş" ve "derileri soyulmuş" olduğundan bahseder, daha sonra Müslüman kardeşlerimizi süngülerle öldüren, annelerimize ve kızkardeşlerimize tecavüz edip üzerine şarap içen düşmanlardan dem vurur.[27]

İzmir'de yayınlanan broşür diğerlerine nazaran çok daha ılımlıdır. *İzmir Tüccaran ve Esnefan-ı İslâmiyyesine Mahsus Rehber*'in üslubu tahrik edici değildir, daha çok okuyucularını ikna etmeye yönelik ılımlı bir dille yazılmıştır. Kitapçığın satışından elde edilecek gelir, dönemin tipik milliyetçi bir tavrı olarak Donanma Cemiyeti'ne gidecektir. Yani bu broşür ücretsiz değildir. İzmir ve Aydın'daki esnaf ve zanaatkârların ayrıntılı bir listesi broşüre dâhil edilmiştir.[28] Bu Rehber ayrıca Balkan Savaşları'ndan Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olarak bahsetmektedir; bu savaşlar Müslümanların/Türklerin her şeyi daha açık görmelerine olanak sağlamıştır. Broşür okuyucularına ticaret ve paranın bir ulus için neden hayati bir öneme sahip olduğunu açıklamaktadır. Öte yandan yazar, Türk ve Müslümanların iktisadi ve ticari uyanışından dolayı müteşekkirdir. Her ne kadar kitapçığın sonuna tüccarların bir listesi konulmuşsa da yazar Müslümanların zenginleşmesinin başarılabilir olduğunu göstermek için Müslüman girişimcilerden birkaç örnek vermiştir. Söz gelimi broşürde Adana, Tarsus'ta yüz bin lira sermayeyle bir fabrika kuran Mehmed Rasim Bey'den bahsedilir.[29] Mehmed Rasim'in ayrıca Bosnalı Suhadlizade Abdullah Hilmi Bey isminde bir temsilcisi vardır ki bu durum Müslüman

27 *Müslüman ve Türklere*, s. 2-4.

28 *İzmir Tüccaran ve Esnefan-ı İslamiyyesine Mahsus Rehber* (Basım Yeri Yok, 1330). Bu broşür Enver Paşa ve Naciye Sultan'ın 5 Mart 1914'te gerçekleşen düğünlerinden bahsetmektedir. Dolayısıyla bu tarihten sonra yayınlanmış olmalıdır. Broşür Engin Berber tarafından translitere edilmiş ve yayınlanmıştır. Engin Berber (çev.), *İzmir 1876 ve 1908 (Yunanca Rehberlere Göre Meşrutiyette İzmir)*, (İzmir: İBB Kent Kitaplığı, 2008), s. 115-135.

29 *A.g.e.*, s. 6; Mehmed Rasim [Dokur] orduya kıyafet göndererek Kurtuluş Savaşı'na destek vermiştir. Bu nedenle Tarsus'a ilk ziyaretinde Mustafa Kemal (Latife Hanım'la beraber) kendisini ziyaret etmiş ve evinde bir yemeğe katılmıştır.

tüccarların sadece fabrika kurmakla kalmayıp imparatorluk çapında bir iş ağı da inşa ettiklerini göstermekteydi.

Broşür Konya, İstanbul ve İzmir'de yakınlarda kurulan milli şirketlerin güzel haberlerini de vermişti. Türkçe süreli yayınlardaki diğer bildiri ve haberlerde olduğu gibi yine bakkal ve manavların önemine dikkat çekilmişti. Batı Anadolu halkının büyük kısmının Yunan bakkalların ticaret ağına bağımlı oldukları belirtilmişti. Dolayısıyla Müslüman bakkal ve manavların ortaya çıkması Müslüman/Türk milliyetçiler için hayati öneme sahipti. Bu nedenle *İzmir Tüccaran ve Esnefan-ı İslâmiyyesine Mahsus Rehber*, Müslümanların ekonomi ve ticaretteki yeni girişimcilikleri için 'boykot' terimini kullanmayı tercih etmediğini söylüyordu. Yazara göre bu hayatta kalmak için girişilmiş bir mücadeleydi. Kitapçıkta yazar Müslümanların dindaşlarını tercih etmeleri gerektiğini vurgulayıp gayr-i Müslimleri yakalamak mefhumunu kullanmıştı. Yazar Türklerin nihayet ülkenin ekonomi ve ticaretinin dizginlerini ellerine aldıklarını ve bu sayede ekonominin gerçek sahibi olacaklarını yazmıştı.[30] Türk milliyetçiliğinin söyleminde de görülen bu argümanlar ülkenin yeniden fethedilmesi için birer çağrıydı. Ticaret ve iş açısından Türkler adeta uyuyordu ve durum onları kendi ülkelerinde köle konumuna getirmişti. Dolayısıyla Müslümanlar birbirlerine yardım etmeli ve özellikle zenginler yatırım yapmalı ve banka kurmak için bir araya gelmeliydiler.

Bütün broşürler Müslümanların başlarına gelen bu kötü durumun sorumluluğunu yabancıların bayraklarını yükseltenlere ve nihai olarak, gayr-i Müslimlerden alışveriş yaparak kendilerini onlara teslim eden ve onları zengin eden Müslümanlara yüklüyordu. Müslüman tüccarlar, Müslüman tüketicilerin ahmakça tercihleri yüzünden gayr-i Müslim muadilleriyle rekabet edemiyorlardı. Gayr-i Müslimler Müslümanların kanını emiyor ve sonuç olarak Müslümanlar dindaşlarını öldüren mermilerin finansmanını sağlıyorlardı. Bu kitapçıklardan bir tanesi şöyle diyordu:

30 *A.g.e.*, s. 7.

İşte bunlar, bu feci ve kanlı manzaralar hep bizim kabahatlerimizin neticesidir. Bunları hep biz kendi elimizle, kendi paramızla bilmeyerek hazırladık. Kardeşimizi öldüren, annemizin, hemşiremizin namusunu parçalayan, babamızın gözlerini oyan düşmanlar, gavurlar hep bizim safdilcesine verdiğimiz paralarla, ettiğimiz yardımlarla bu işleri yaptılar. Evet bizim yardımımızla yaptılar. Çünkü biz Müslümanlar ve Türkler her şeyimizi, iğneden sürmeye kadar, Müslüman mağazalarını düşünmeyerek Hıristiyan dükkâncıların yalancı iltifatlarına aldanarak ve o iltifatların bizim için bir tuzak, hayatımı korkudacak bir tehlike olduğunu düşünmeyerek koşduk, koşduk, Hıristiyanlardan aldık. Bir yerde açılan bir Müslüman mağazası rağbetsizlikten üç günde kapanıyor, fakat ötede kanımızı emecek olan bir Hıristiyan mağazası bizim aptallığımız sayesinde sahte, yapmacık tavırlarla yüzümüze gülerek paramızı çekiyor, günden güne büyüyor ve daha çok Müslüman boğmak için genişleniyordu. İşte bizim kayıtsızlığımız, işte on paralık bir levazımımızı bile Hıristiyanlardan alıp Müslüman dükkânlarına uğramamaklığımız bize koca Rumeli'de beş yüz bin kadın, erkek, çoluk çocuk insan kanına mal oldu.[31]

Bu düşünceler Boykot Hareketi süresinde Türk seçkinleri arasında yaygınlaştı. Örneğin tıbbiye öğrencileri Behçet Salih, Mahmut Halit ve Mustafa Muzaffer, Aydın vilayetinde halka hijyenle ilgili ders verirken bu broşürün argümanlarını tekrarlamışlardı. Britanya'nın İzmir konsolos vekili Heathcote Smith bir raporunda söz konusu dersten bir parçayı alıntılamıştı: "Siz Müslümanları uyuyor bulmaktan ötürü kalbimiz kırık. Bizim cahilliğimizden para kazanan Hıristiyanlar bugün asırlardır yerlerimizi ve haklarımızı gasp ediyorlar. Beslediğimiz bu engerekler milletin tüm kanını emmekteler. Etimizle beslenen bu asalak kurtların icaplarına bakmalı ve onları yok etmeliyiz. İster kanunî ister gayrikanunî olsun bu kişilerden kendimizi kurtarmanın zamanı geldi..."[32]

31 *Müslüman ve Türklere*, s. 2-3.

32 FO, 195/2458, No. 84, 11 Temmuz 1914, s. 470.

Müslümanların alışveriş alışkanlıklarının Rumeli'de beş bin kişinin hayatına mal olduğu söyleniyordu. Kitapçık okuyucularına sıradakilerin onlar olduğu ve alışkanlıklarını değiştirmezlerse acı çekme sırasının kendilerine geldiği uyarısında bulunuyordu. Aksi halde hilafet ve saltanat yaşamayacak ve peygamberin hırkası gâvurların ayakları altında çiğnenecekti.[33]

Bu noktada sahneye Averof isminde bir savaş gemisi çıktı. Averof, Yunan ordusunun İtalyan bir tersaneden aldığı ve Yunan ordusunun sancak gemisi haline gelen bir savaş gemisiydi. Bu zırhlı kruvazör (*thorakismeno katadromiko*) Türk milliyetçiliğinin yükselmesinde en azından üç nedenden dolayı önemlidir. Öncelikle, üreticiyle ilk önce onlar pazarlık etmelerine rağmen Osmanlılar gemiyi satın alamamışlardı.[34] İkinci olarak Averof, Balkan Savaşları'nda ve özellikle de Osmanlı'nın yenilgisinde önemli bir rol oynamıştı. Üçüncü olarak da Yorgo Averof isminde Yunan bir hayırsever büyük miktarlarda para bağışlamış ve geminin satın alınmasını kolaylaştırmıştı. *Müslümanlara Mahsus*, Osmanlı ordusunun Selanik ve adalara yardım etmek için boğazlardan çıkamamasının, Yunan ordusunu durduramamasının nihai sebebi olarak Averof'u gösteriyordu.[35]

Osmanlı İmparatorluğu yapamıyorken Yunanistan gibi küçük bir devletin böyle bir savaş gemisini satın alabilmesi nasıl mümkün olabilirdi? Broşürler Yunanistan'da böyle gemileri alanın devlet değil halk olduğunu vurguluyordu. Bu savlar Osmanlı seçkinleri arasında çok yaygındı ve hata 1909 yılında Donanma Cemiyeti'nin kurulmasına da neden olmuştu. Donanma Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en etkin sivil cemiyetlerden biriydi, donanmaya yeni savaş gemileri alınabilmesi için bağış toplamaya çalışıyordu. Dolayısıyla broşürler Donanma Cemiyeti'nin kurulmasının arkasındaki argümanları pekiştir-

33 *Müslüman ve Türklere*, s. 2-4.

34 Zafer Toprak, "Osmanlı Donanması, Averof Zırhlısı ve Ulusal Kimlik", *Toplumsal Tarih*, No. 113, Mayıs 2003, s. 10-20.

35 *Müslümanlara Mahsus*, s. 5; *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu*, s. 7; *Müslüman ve Türklere*, s. 5.

mekteydiler. Dahası broşürler söz konusu savaş gemisini satın alanın bir Yunan vatandaşı değil, Göriceli (Arnavutçada Korçe) Averof isminde bir Rum olduğuna işaret ediyorlardı. Kitapçıklarda bir Osmanlı vatandaşının düşmana yardım etmesinden dolayı bir kızgınlık görülmekteydi. *Müslümanlara Mahsus*

> fakat daha böyle, her gün gördüğümüz ve belki ellerini sıktığımız kaç vatandaşımız vardır ki, yarın veya öldükleri gün bütün servetlerini Yunan hükümetine terk ve ihda etmek gayretiyle, kendi aramızda, asla yorulmaksızın, geceli gündüzlü çalışıp

duran diye soruyordu.[36] Yorgo Averof gayr-i Müslimlerin ihanetinin bir kanıtıydı ve [kitapçığın yayınlanması] Yunanistan'a düzenli olarak bağış yapan gayr-i Müslimlere ilişkin haberlerle aynı döneme denk gelmişti. Averof aslında Göriceli değil yine bir Osmanlı toprağı olan Metsovo'dandı ve genç yaşta Mısır'a yerleşip İskenderiye'de kurduğu işi sayesinde zengin olmuştu. Yunan donanması kruvazörü satın aldığında Averof (1815[8]-1899) çoktan ölmüştü. Dolayısıyla bağışı yapan şahsen kendisi değil kurduğu vakıftı.

Yorgo M. Averof ismi milliyetçi söylem tarafından Müslüman halkı Müslüman tüccarlardan alışveriş yapmaya teşvik etmek için kullanıldı. Broşürlere göre gayr-i Müslimlere verilen her kuruş Müslümanları hedef alan bir kurşuna dönüşüyordu. Broşürler bu nedenle bunların para kazanmaması gerektiğini ya da en azından Müslümanların bunlara para kazandırmaması gerektiğini savunuyordu. Bunun yerine milli iktisat desteklenmeliydi. Bu noktada gayr-i Müslimlere yönelik tavırlarda köklü bir değişim olduğunu belirtmek gerek: 1912'ye kadar gayr-i Müslimler Boykot Hareketi'nin söylemi içerisinde "biz" tanımının dışında tutulmuyorlardı. Ayrıca ekonomi ve sanayinin ayrılmaz bir parçasıydılar. 1910-11 Boykot Hareketi içerisinde gayr-i Müslimler, yerli üretimin geliştirilmesi için yatırım yapmaya da davet ediliyorlardı. Öte yandan 1913'ten sonra artık imparatorluğun asli unsurlarından biri değilmiş gibi davranılmaya ve Milli İktisat'tan dışlanmaya başladılar. Bu değişim ye-

36 *Müslümanlara Mahsus*, s. 7; *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu*, s. 9.

ni değildi, fakat yeni görünür hale gelmiş ve bu tarihten sonra açıkça dile getirilmeye başlanmıştı.

Broşürler Müslüman tüketicileri gayr-i Müslimlerin pazarlama taktikleri ve stratejileri hakkında da uyarıyordu: Dükkânlarını nasıl süsledikleri, müşterilerine nasıl davrandıkları, insanları kendilerinden alışveriş etmeye nasıl ikna ettikleri, modayı nasıl takip ettikleri vs.[37] Gayr-i Müslim dükkânları Müslümanları işe almıyorlardı, çünkü sadece kendi dindaşlarını desteklemek istiyorlardı. Müslümanları sadece maaş açısından fazla olmayan adi işler için kullanıyorlardı, çünkü Müslümanların aptal ve ahmak olduklarını düşünüyorlardı.[38] *Müslümanlara Mahsus* ve *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu*'nun ilk kısmı Müslümanlığın ve Türklüğün kendi gafletleri yüzünden yok olmakta olduğu uyarısıyla bitiyordu. Bu nedenle Müslümanlar geleceklerini düşünmeye başlamalı ve tüccar olmak için çabalayıp servetlerini biriktirmeliydiler. Sadece bu yolda ilerlerseler milletlerini ve dinlerini koruyabilirlerdi.[39] Kitapçıklar okuyucularını ayrıca Yunanistan'ın Konstantin isminde yeni bir gemi almaya çalıştığını ve fiyatının yarısını Osmanlı Hıristiyanlarının ödeyeceği konusunda bilgilendiriyordu. Broşüre göre Müslümanlar Müslüman dükkânlarına gidip gelmeye başlarsa Osmanlı donanması için de bir iki savaş gemisi alacak zengin Müslümanlar olacaktı. Ve eğer Müslümanlar başarılı olursa Hıristiyanlar, camilerin ahıra ve kiliseye dönüştürüldüğü ve evliyaların türbelerine şarap döküldüğü Osmanlıların "güzel ve sevgili memleketini" daha fazla ele geçiremeyeceklerdi.[40]

Broşürler Müslümanları, Müslüman ve Türklerin dükkânlarından alışveriş yapmaya çağrıyorlardı zira Rumeli'deki toprakların kaybedilmesinden sonra sıra Anadolu ve İstanbul'daydı. Bu nedenle insanlar, kaybedilen Osmanlı topraklarında düşman askerlerini tezahüratla karşılayan ve onlara Müslüman ev-

37 *Müslümanlara Mahsus*, s. 8-9; *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu*, s. 10-11.

38 *Müslümanlara Mahsus*, s. 14; *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu*, s. 16.

39 *Müslümanlara Mahsus*, s. 15; *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu*, s. 17.

40 *Müslüman ve Türklere*, s. 5-6.

lerinin ve kadınlarının yerini gösteren Hıristiyanlara para ödemeyi kesmeliydiler. Diğer broşürlerle karşılaştırıldığında *Müslüman ve Türklere* çok daha sert bir üsluba sahipti. Kim olduğu bilinmeyen yazar, başkalarını kıyafetleri yüzünden eleştiren Müslümanları da azarlıyordu. Yerli ürünler zevksiz, kaba ve tekdüze olabilirdi, fakat bunlar her halükârda muhtemel bir işgalden ve kalan toprakların kaybedilmesinden iyiydiler. Lüks kıyafetler giymeye devam edenler, bunları muhtemelen rakı ve şarap içen kâfirlerin önünde dans ederken de giyeceklerdi. Broşür bir tehditle sona eriyordu:

> Avrupalılar moda diyerek icad ettikleri para tuzaklarına bizim zavallı Müslüman ve Türk kadınlarının uyması ne kadar acıklı bir haldir. Kimseye fena giysin, süslü gezmesin demiyoruz. Fakat her şeyin bir haddi vardır. Avuç dolusu paralarımızı Hıristiyanlara vereceğimize sonra o paralarla alınan silahlarla öleceğimize kendi malımızı giymek her halde bize farzdır. Artık yeter. Allah aşkına yeter.
>
> Kendimizi düşünelim ve el birliğiyle İslâmlığın ve Türklüğün yükselmesine çalışalım.
>
> İşte biz bunları yazdık. Aklımıza geleni söyledik ve bunları pek doğru bularak söylüyoruz, dinini, milletini, namusunu tanıyan her Müslüman ve Türk, bu sözleri can kulağıyla dinleyerek yaptığı, yekdiğerini yapmağa teşvik ettiği gün bizim için kurtuluş var.
>
> Biz adım, adım herkes hareketini tetkik ediyoruz. Her Müslüman'ı Hıristiyan dükkânına girmekten men edeceğiz. İhtar, tehdit, cebren men edeceğiz.[41]

Hıristiyan dükkânlarına giren Müslümanlar uyarı, tehdit ve cebr ile bunu yapmaktan men edileceklerdi. Son olarak yazar Müslüman ve Türklerden şu yemini etmelerini istiyordu:

> Anlayan ve bu sözleri dinleyen namuslu, vicdanlı adamlar şayan-ı takdirdirler. Fakat dinlemeyenleri yukarıda dediğimiz gibi her türlü vesaitle men edeceğiz ve buna katiyen azim et-

41 *Müslüman ve Türklere*, s. 8-9.

tik. Rica ederiz, elimizi, vicdanımıza koyarak düşünelim. Haydi (Muhterem Müslüman ve Türkler) yemin edelim: Allaha, vatana, dine yemin edelim ve diyelim ki:

[Katiyen Hıristiyan'dan alış veriş etmeyeceğim]
[Edersem Namussusuzum, Alçağım,]
[Her türlü lanet ve tahkire]
[layıkım].[42]

Söz konusu broşürler Müslüman halkı yerli (yerli artık Müslüman malıydı) ürünler almaya teşvik eden değişik hikâyeler de ihtiva ediyordu. Mesela *Müslümanlara Mahsus*'ta, Mısır'da Müslüman uşağına Milli İktisat'la ilgili bir ders veren İngiliz bir kadının hikâyesi vardı. Britanya'nın Mısır Genel Valisi Lord Cromer'in eşi Müslüman uşağına bir lira vermiş ve ondan bir dükkândan bir top ham müslin almasını istemişti. Fakat uşak ona başka bir dükkândan daha kaliteli ve daha ucuz bir kumaş getirmişti. Kadın sinirlenmiş ve uşağına kumaşın İngiliz değil Fransız ürünü olduğunu söylemişti. Muhtemelen kumaşı aldığı dükkân da İngiliz değildi. Kendisi bir mecidiye eksik ödemiş olsa da milleti bir lira kaybetmişti ve milletinin kaybı onun kaybıydı. Sonuç olarak beş yıldır o evde hizmet veren uşak işten atılmıştı. Hikâye zengin bir kadının bile, söz konusu olan bir mecidiye bile olsa sadece ülkesini düşündüğüne dair bir yorumla sona eriyordu.[43]

Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu'nda başka bir hikâye, Selanikli Ayşe Hanım'ın hikâyesi vardı. Metinde de belirtildiği üzere Maraşoğlu ailesinin acıklı ve hazin hikâyesi (doğru bir hikâyeye dayandığı iddia ediliyordu) halka bir ders vermek için broşüre dâhil edilmişti. Babası, kocası ve çocuğu Selanik'te Yunanlar tarafından öldürülen Ayşe Hanım, İstanbul'da Mahmutpaşa'dan Sultanhamamı'na doğru yürümekteydi. Gramatopoulo Kardeşler'in Binbir Çiçek Mağazası'nı gördüğünde şok olmuştu. Bu broşürlerde tekrar tekrar anlatıldığı üzere kapıda bir çalışan vardı ve olası müşterileri nazikçe içeriye davet ediyor-

42 *Müslüman ve Türklere*, s. 9.

43 *Müslümanlara Mahsus*, s. 16-18.

du. Ayşe Hanım dükkânın içinde peçelerini çıkarmış ve pudralı boyunlarını göstermekten imtina etmeyen Müslüman kadınlar olduğunu fark etmişti. Ayşe Hanım dükkâna girdi. O dükkânın içinde yavaş yavaş gezerken dükkân sahibi ve tezgâhtar ona mallarını tanıtmaya başladı. Ayşe Hanım konuştuğu kişinin Gramatopoulo'nun kendisi olup olmadığını sordu. Evet, cevabı alınca da Selanik'te benzer bir dükkâna sahip bir kardeşi olup olmadığını sorar.

Ayşe Hanım daha sonra Müslüman müşterilere kendi hikâyesini ve Selanik'teki Gramatopoulo'nun kim olduğunu anlatmaya başlar. Nikolaki Gramatopoulo, Yunan askerlerini Ayşe Hanım'ın konağına götüren kişiydi. Daha sonra askerler uşağını ve annesini öldürmüşlerdi. Ayşe Hanım, Nikolaki kendisini görene ve "Ah, güzel, civan hanımım. Ben seni istiyorum, seni" diyerek ona doğru koşana kadar saklanmıştı.[44] Ondan sonra çatıdan kaçmış ve Avusturyalı bir kadının evinde saklanmıştı. Hikâyeyi duyan dükkân sahibi Ayşe Hanım'la tartışmaya başladı. Ama Ayşe Hanım Müslüman kadınlara seslenmeye devam ediyordu: Düşmanlar silahlarını gayr-i Müslim Osmanlılar sayesinde almışlardı. Selanik'in işgalinden sonra üzerinde İstanbul, İzmir, Bursa ve Samsun Rumlarının hediyesi olduğu yazan askeri araçlar olduğunu görmüştü. Kadınlara Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine iş gören gayr-i Müslimlerden nasıl alışveriş yapabildiklerini soruyordu. Sonunda Müslüman kadınlar gerçeği anlamış ve Ayşe Hanım'a teşekkür ederek dükkânı terk etmişlerdi.[45]

Ahmet Nedim tüm ihtiyaçların Müslüman tüccarlardan alışveriş yaparak karşılanabileceğini göstermek için bu tüccarların bir listesini vermişti. Okuyucuların eksik Müslüman tüccarların isimlerini ekleyebilmesi için listenin sonunda boş bir sayfa bırakmıştı, böylece Müslümanların kendileri de katkıda bulunarak eksiksiz bir liste yaratabileceklerdi. İstanbul'un büyük bir şehir olduğunu, tüm Müslüman işadamlarının isimlerini bir araya getirmenin neredeyse imkânsız olduğunu belirtmiş-

44 *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu*, s. 46

45 *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu*, s. 36-48.

ti. Ayrıca Müslümanların ekonomik uyanışları sayesinde birçok Müslüman dükkânları, mağazaları ve şirketlerinin ortaya çıkışından dolayı da memnundu. İstanbul'da sadece Müslüman ve Türk üretici ve esnaflarına özel bir Vakıf Han inşa edilmesine yönelik de bir temennisi vardı; böylece müşteriler nereye gitmeleri gerektiğini hemen bileceklerdi.[46] 1914 Ocak'ının sonlarına gelindiğinde Ahmet Nedim hâlâ *Müslümanlara Mahsus*'un yeni versiyonları üzerinde çalışıyordu. 28 Ocak 1914'te *Nevhiz'in Günlüğü*'ne yakınlarda broşürün yeni, geliştirilmiş bir versiyonunu tamamladığını yazmıştı. Yaptığı işi "propagandacılık" olarak tanımlamış ve broşürün iki ya da üç hafta içinde İstanbul ve Anadolu'da dağıtılacağını belirtmişti.[47] Bu tarih 1914 Boykot dalgasının başlaması ile aynı zamana denk geliyor. Boykot Hareketi ve gayr-i Müslimlerin bundan kaynaklı şikâyetleri 1914'ün Şubat'ının sonlarında ve Mart'ının başlarında ortaya çıkmaya başlamıştı. Milli İktisat'a yönelik etkin propaganda faaliyetleri ve Müslüman ve Türk bir kamuoyu yaratılması için yoğun bir şekilde broşür dağıtılması, Balkan Savaşları'nın ardından Boykot Hareketi'nin yeniden doğmasıyla sonuçlanmıştı.

Milli İktisat ve Rum Ortodoks Patrikliği'ne Açık Mektup

Diğer birçokları gibi 1913-14 Boykot Hareketi de ekonomik milliyetçilik, ekonomik uyanış ve milli bir ekonominin geliştirilmesi mefhumlarıyla yakından ilgiliydi. Ekonomi içerisindeki Müslümanların sayısı İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde, özellikle de Balkan Savaşları'ndan sonra artmaya başlamıştı. Boykot bu artışta hayati bir rol üstlenmişti. Hüseyin Kâzım'ın hareketten şikâyet etmekte olan Ortodoks Patrikliğine yazdığı açık mektupta boykotu bu şekilde ele alması bir tesadüf değil-

46 *Müslümanlara Mahsus*, s. 35-37. Bu broşürün yazar(lar)ı broşürdeki kısa listede eksik olan esnaf ve zanaatkârların isimlerini kaydettirmeleri için okuyuculara Kadıköy postanesinde bir adres verirler. *Müslüman ve Türklere*, arka kapak.

47 Ahmet Nedim Servet Tör, *Nevhiz'in Günlüğü*, s. 127.

di. Boykot Hareketi'nin en önemli belgeleri arasında yer alan söz konusu kitapçıkta Hüseyin Kâzım, hareketi, Müslümanların ekonomideki konumlarına atıfta bulunarak meşrulaştırmaya çalışmıştı.[48]

Önce Rum Ortodoks Patrikliği ile Adliye Nezareti arasındaki tartışmaya değinmişti. Rum Patrikliği Boykot Hareketi bitirilmezse sorunu çözmek için farklı araçlara ve yollara başvuracağını ilan etmişti. Hüseyin Kâzım'a göre bu açıklamasında Patriklik Düvel-i Muazzama'nın müdahalesini ima etmişti. Osmanlı tarihinde bu güçlerin Osmanlı siyasetine karıştığı birçok örnek olduğunu söylüyordu. Dahası patrikliğin Atina ile işbirliği yaptığına dair çok sayıda kanıt da vardı.[49] Kapitülasyonlar meselesine ve bunların İmparatorluğu nasıl zayıflattığına değinmişti. Son olarak Müslüman ve Türklerin nasıl para kazanılacağını ve imalat yapılacağını öğrenmeye başladıklarını belirtmişti. Hüseyin Kâzım'a göre patriklik Müslümanların fakir kalmasını ve Rumların Yunan donanmasına bağış yapabilmek için para kazanmasını istiyordu.

Hüseyin Kâzım İmparatorluğun fakirlerini Müslümanların oluşturduğunu ve bu yüzden bunların nasıl para kazanılacağını öğrenmesi gerektiğini iddia ediyordu. Ona göre Müslümanlar bugün, sadece kendi dindaşlarıyla iş yapan ve sadece onlara iş veren Rumları sadece taklit etmekteydiler. Boykotla birlikte birbirlerinden alışveriş yaparak Müslümanlar aynını yapıyorlardı. Öte yandan tercihleri şiddetten, cebrden ve gayrikanunîlikten uzak durulmasıydı. Hükümet böyle bir şeyin olmasına izin vermeyeceğinden şiddet ihtiva eden bir faaliyetin gerçekleşmesi de mümkün değildi.[50] Boykot sadece Müslümanların uyanışıydı. Hüseyin Kâzım okuyucularından bir Rum'un bir Rum bakkalından mı yoksa bir Müslüman bakkalından mı alışveriş yapacağını soruyordu. Onlara vatanlarına karşı olan görevlerinin gerektirdiklerini yapıp yapmadıklarını soruyor-

48 Hüseyin Kâzım (Kadri), *Rum Patriğine Açık Mektup: Boykot Müslümanların Hakkı Değil midir?* (İstanbul: Yeni Turan Matbaası, 1330).

49 *A.g.e.*, s. 5.

50 *A.g.e.*, s. 8.

du. Rumların Donanma Cemiyeti'ne bağışta bulunmadıklarını ve milli cemiyetlerden ve özellikle milli şirketlerden hisseler almadıklarını ima ediyordu. Dolayısıyla ona göre hareket bir boykot değil, Müslümanların bir görevi ve uyanışıydı. Müslümanlar ancak Balkan Savaşları felaketiyle ekonomideki geri kalmışlıklarının farkına varmış ve kendilerini geliştirmeye karar vermişlerdi. Artık yatırım yapmaya ve nasıl para kazanılacağını öğrenmeye başlamışlardı. Hüseyin Kâzım iki üç aylık bir süre içerisinde İstanbul'da yaklaşık 450 Müslüman dükkânının açıldığını iddia ediyordu.[51]

Hüseyin Kâzım yabancı ülkelerdeki benzer işlere vatanperver faaliyetler gözüyle bakıldığını, Osmanlı İmparatorluğu'nda ise bu nevi hareketlerin nedense başka türlü algılandığından yakınır:

> Patrik Efendi!
> Lütf edin.. Müslümanlar ne zamana kadar sussunlar. Başka memleketlerde milli heyecanlar, vatanperverane nümayişler olur. Alkışlanır, burada bir Müslüman kalksa, faraza herkesden, kanuni, örfi, insani bir hak olduğu üzere lisan-ı resmiye hürmet istese Rumca gazeteler derhal (baldırı çıplaklardan, softalardan, mutaasıblardan) bahs ederler. Halbuki Atina'da bir meyhanede en ufak bir bahs buraya bir nümayiş-i vatanperverane olmak üzere aks eyler.[52]

Okuyucularına Müslümanların Makedonya'da, Yunan boyunduruğu altında karşılaştıkları zulümleri hatırlatıyordu: Yunanlar Müslüman dindaşlarını nasıl öldürmüşlerdi, Müslüman kadınlara nasıl tecavüz etmişlerdi ve Müslüman komşularının evlerini nasıl yok etmişlerdi. Osmanlı donanmasına bağış yapan ve milli seferberliğe iştirak eden Osmanlı Rumları istisnaydı.

> "Patrik Efendi!
> Mürüvvet eyleyin. Kaç Rum Donanma Cemiyeti'ne para verdi? İki milyon kişi için beş dane şahıs hiçdir. İstisna bile değildir.

51 *A.g.e.*, s. 10.
52 *A.g.e.*, s. 11-12.

Ma'dumdur. Kaç Rum; Milli işlere iştirak eyledi. Kaç Rum bu memlekete iane bırakdı... kaç Hristiyan bu vatana taallik gösterdi? Kaç Rum askerliğini bihakkın yapdı?"[53]

Hüseyin Kâzım bu nedenle Müslümanların ve Türklerin birbirlerini desteklemeye karar vermeleri gerektiğinin altını çiziyordu.[54] Hüseyin Kâzım bazı paragraflarda Müslümanlara bazı paragraflarda Türklere sesleniyor. Aslında kitapçığın bütünü düşünüldüğünde ikisini eş anlamlı kullandığı açık bir şekilde görülüyor. Kitapçığı şu paragrafla sonlandırıyordu:

İyi bilin Patrik Efendi!
Boykot yok, vazife, intibah, borc vardır. Biz kimseye cebr etmeyiz. Cevr etmeyiz. Evvela dinimiz men' eder. Saniyen hükümetin vazifesi de budur. Fakat hükümet de intibah-ı Müslimine mani olamaz. Kudreti haricindedir. Siz çalışırken, biz oturamayız. Siz para kazanırken biz dilencilik yapamayız. Siz bu memleketin mukadderatına hiçbir taallik göstermezken biz sizinle alakadar olamayız. Elimizdeki ekmeği başkasına veremeyiz. Müslümandan alış veriş ederiz. Müslümana yardım eyleriz. Müslümanı severiz. Müslümandan alış veriş etmeyene lanet eyleriz. Allah, yekdiğerine muavenet eden Müslümanlara vaad-i muavenet eylemişdir. Biz Allah'a inanırız. Tarik-i hakkı biliriz. Hakdan, ayrılanlara da hidayet için dua ederiz.
Emin Olun sizi de duadan unutmayız Patrik Efendi![55]

Milli İktisat'a yönelik ihtiyaçla ilgili benzer düşünceler dönemin Türkçe basınında da yaygındı. Örneğin *İkdam*'da yayınlanan bir başyazıda, Rumların şikâyetçi oldukları hareketin boykot değil bir çeşit dayanışma olduğu iddia edilmişti.[56] *İkdam*'a göre Müslümanlar artık memur olarak çalışmayacak, sanayiye ve ticarete yatırım yapacaklardı. Kendi ekmeklerini kazanacak ve üreteceklerdi. Gazete Müslümanların devletin kölesi olmaktan başka genel olarak çok fazla çalışmadıkları ve ticari faaliyetleri gayr-i

53 *A.g.e.*, s. 12.
54 *A.g.e.*, s. 12-13.
55 *A.g.e.*, s. 14.
56 "Boykot Değil, Hemcinsine Muavenet", *İkdam*, 10 Mart 1914, Salı, s. 1.

Müslimlere bıraktıkları savını yineliyordu. Dahası *İkdam* Müslümanlar işadamı olmaya başladıkça gayr-i Müslimlerin kaygılanmaya başladıklarını iddia ediyordu. Buna göre Avrupalılar bundan böyle iş ortağı olarak Müslümanları tercih edeceklerdi, çünkü onlara düşünmeden güvenilebilirdi. Dolayısıyla Ermeniler ve Rumlar paniğe kapılmış haldeydiler. *İkdam*'a göre İmparatorlukta herkese yetecek kadar ekmek vardı ve Müslümanlar, Müslümanlara iş vermeyen ve onlarla iş yapmayıp kendi dindaşlarını tercih eden Ermeniler ve Rumlar gibi yapmalıydı.[57] Boykot Hareketi'nin sonucu olan bu propaganda faaliyeti Müslüman halkı ekonomik bir uyanış gerçekleştirmeye de sevk etmeye çalışıyordu; aynı zamanda gayr-i Müslimlerin ekonomik ticari faaliyetlerini de kısıtlamayı amaçlamıştı. Örneğin 1914 Temmuzu'nda Menemen'deki on beş kiremit fabrikası batmıştı. Nicolas Kaydachi'nin kayıpları fabrikasını yıkıma götürmüştü.[58]

"İntibah" veya "Uyanış" Milli İktisat'ın yükselmekte olan söyleminin sıklıkla başvurduğu bir metafordu. Boykotun ortaya çıkışı ve yaygınlaşması, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin bu uyanışının da bir işareti olarak görülüyordu. Öte yandan Rum Patrikliği, boykotun Türk halkını ekonomik kölelikten kurtaracağı iddiasını reddediyordu. Aksine, Rumların boykot edilmesi İmparatorluğun çıkarlarına aykırıydı. Rumların ekonomik ve sosyal statüleri geleneğin ve sistemin sonucuydu ve idare ve askeriye alanlarına yoğunlaşmak Türklerin kendi tercihiydi. Dolayısıyla Rumlar da ülkeyi medenileştirme işini üstlenmiş ve ticaretle iştigal etmişlerdi. Rumlar ekonomide derin köklere sahip olduklarından onları sektörden çıkarmaya çalışmak beyhudeydi.[59] Patriklik, toplumun bu denli sadık ve çalışkan bir kesimini yok etmek devletin çıkarlarına aykırı olduğundan hükümetin muhtemel bir felaketi önleyeceğini iddia ediyordu.[60]

---

57 "Boykot Değil, Hemcinsine Muavenet", *İkdam*, 10 Mart 1914, Salı, s. 1.

58 FO, 195/2458, No. 81, 7 Temmuz 1914, (raporun tarihi 25 Haziran 1914'tür), s. 513-514.

59 "To Zitima kai i Katastasis" (Durum ve Sorun), *Ekklisiastiki Alithia*, 15 Mart 1914.

60 "I Ekthesis kai ta Porizmata Aftis" (Rapor ve Ekleri), *Ekklisiastiki Alithia*, 29 Mart 1914.

Öte yandan dönemin Türk basını Müslüman/Türk unsurun hâkim olduğu milli bir ekonomi inşa etme çabalarını hararetle destekliyordu. Söz gelimi Müslüman firmaların ve şirketlerin kuruluşu, *İkdam* gazetesinde övgü ve takdirle ilan ediliyordu.[61] Milliyetçi Türk cemiyetler Milli İktisat'ın ve boykot şebekesinin yaygınlaşmasında muhtemelen hayati bir rol oynamışlardı. Örneğin Türk Ocağı, yeni kurulan Türk ve Müslüman işletmelerden dükkânlarının fotoğraflarını istemişti. Söz konusu cemiyet bir şebeke oluşturulmasını hızlandırmayı planlıyor ve Türk ve Müslümanlar arasında dayanışmayı teşvik ediyordu. Türk Ocağı bu fotoğrafları halka sergilemeyi ve "müesser ilancılıktan" istifade ederek milli bir ticaretin geliştirilmesine katkıda bulunmayı planladığını ilan etmişti.[62]

"Bundan Sonra Mal İslâm Tüccarlarından Alınacaktır"

1914 Boykot Hareketi Şubat ayında başladı. Britanya'nın İzmir başkonsolosu Henry D. Barnham 18 Şubat 1914'te Müslümanlar ve gayr-i Müslimler arasındaki güvensizliğin çeşitli nedenlerden dolayı artmakta olduğunu bildirmişti. Konsolosa göre İzmir'de Rumlar, "uyduruk bahanelerle işten çıkarılma, donanmaya zorla yardım ettirme, Osmanlı tebaası olmadıkları izlenimi verebilecek hiçbir renk giymeme ya da sergilememe ve tüm faaliyetleri üzerinde sıkı bir polis kontrolü" gibi nedenlerden dolayı baskı altındaydılar.[63] Öte yandan rapora göre söz konusu vilayetin iç bölgelerinde Rumlara ve Ermenilere karşı "sistematik bir boykot" başlatılmıştı. Manisa'da Müslümanlar ve Rumların gayr-i Müslimlerin dükkânlarına girmesi yasaklanmıştı. Bunu yapmaya cüret edenler dövülüyordu. Barnham Boykot Hareketi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzunun bir sonucu olduğunu ve cemiyetin temsilcilerinin her yerde halkı kışkırt-

61 "İslâm Şirket-i Ticariyesi", *İkdam*, 10 Haziran 1914, Çarşamba, s. 4; "Müslüman Tüccar Heyeti", *İkdam*, 9 Haziran 1914, Salı, s. 2; "İdaresi ve Sermayesi Müslüman Bir Şirket", *İkdam*, 22 Şubat 1914, Pazar, s. 1.

62 "Türk ve Müslüman Tüccara, Esnafa, Türk Ocağından", *İkdam*, 8 Haziran 1914, Pazartesi, s. 5.

63 FO. 195/2458, No. 20, 18 Şubat 1914, s. 211.

tığını iddia ediyordu. Ayrıca bu vilayette seyahat eden iki İngiliz'in şahitliğinden bahsetmiş ve amansız bir boykotun "jandarmaların gözleri önünde ve onların yardımlarıyla" sürmekte olduğunu ileri sürmüştü. Konsolos, raporunu Türkler ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerin son iki nesille karşılaştırıldığında kötüleşmekte olduğunu belirterek bitirmişti. Türk basınının da Müslümanları Hıristiyanlara karşı kışkırttığını söylemişti. O kadar ki, insanlardan Hıristiyanları selamlamamalarını ve onlar yokmuş gibi davranmalarını bile istemişlerdi.[64]

Fransız büyükelçisinin Babıâli'ye sunduğu bir rapor da Boykot Hareketi'nin ilk safhalarına dair bilgi sağlamaktadır. Boykot Hareketi ilk gününden itibaren şiddeti beraberinde getirmişti. 1910-11 Boykotu'nda da şiddet olaylarına rastlanmıştı, fakat bu sefer, Balkan Savaşları'ndan sonra çok daha sık görülmeye başlandı. Hem Osmanlı kamuoyu hem de diplomatik çevreler Boykot Hareketi'nin olaylarına alışmışlardı, fakat şiddetin tarzı ve boyutu değişmişti. Hedef alınan gayr-i Müslimler de yabancı konsoloslar da boykotun müşterilerin gayr-i Müslimlerden alışveriş yapmayı reddetmeleri olduğunu kabullenmişlerdi. Öte yandan boykot boyunca sayısız kez şiddet kullanımından şikâyet etmişlerdi. Fransız büyükelçisinin raporu bu şiddet eylemlerinden de bahsetmektedir. Bu olaylardan birinde Stilyanos Yordanou isminde Osmanlı Rumu bir tüccar Deveci Emin aracılığıyla Sadizade Hasan'a otuz iki çuval şeker göndermişti. Ne var ki Deveci Emin Bandırma'ya beş kilometre kala silahlı dört kişi tarafından durdurulmuş ve elli lira değerindeki çuvallara el konmuştu. Boykotçular çuvalları bıçakla delmiş ve üzerine benzin dökerek şekeri kullanılmaz hale getirmişlerdi.[65] Şekeri taşıyan Deveci Emin de bir Hıristiyan'a ait malları taşıdığı için saldırıya uğramıştı. Tüccar Sadizade de Hıristiyanlarla ilişkisini kesmesi konusunda kendisini uyaran ve tehdit eden bir mektup almıştı. Mektubun altında "Vatan Fedaileri" imzası vardı.[66]

64 FO. 195/2458, No. 20, 18 Şubat 1914, s. 211-214.

65 "Ta Pathimata ton Omogenon", (Milletin Uğradığı Mezalim), *Ekklisiastiki Alitheia*, 8 Mart 1914; ve BOA, DH. KMS. 63/58, 1 Nisan 1914.

66 BOA, DH. KMS. 63/58, 1 Nisan 1914.

Yine Bandırma bölgesinde meydana gelen bir başka olayda bir aracı 25 Şubat tarihinde silahlı bir çete tarafından alıkonulmuştu. Bu kez sarbanlardan biri yaralanmış ve bir eşek ölmüştü. İki gün sonra tüccar Nikolayidis Bandırma'dan un göndermiş, fakat deve katarı bir saat kadar yol aldıktan sonra durdurulmuştu. Yüzleri kapalı silahlı kişiler, sarbanları Bandırma'ya geri dönmeye ve unu Nikolayidis'e iade etmeye 'ikna' etmişlerdi. Rum tüccar Bandırma kaymakamını olay hakkında bilgilendirdi. Kaymakam, Nikolayidis'e kendisini bilgilendirmeden mal göndermemesini tavsiye etti. Ne var ki her ne kadar kaymakam ve jandarma komutanı yolun güvenli olduğu konusunda teminat verseler de 11 Mart'ta malları bir kez daha gasp edildi. Bu kez çete on beş kişiden oluşuyordu, yüzleri örtülüydü ve Martini tüfekleri vardı; mallarını yere saçmışlardı. Jandarma bölgeye geldiğinde köylüler çoktan her şeyi yağmalamışlardı.[67] Tüccarlar Anagnostou ve Vasiliyou da benzer talihsizlikler yaşamışlardı; sarbanları ölümle tehdit edilmiş ve boykotçular bildirilerini ellerine tutuşturmuşlardı.[68]

Raporda ayrıca İzmir'de gerçekleşen yedi ayrı olaya daha yer verilmişti. Bu olaylardan ikisi Rumlara karşı gerçekleştirilen boykot eylemleriydi. 4 Mart'ta beş Rum ve 8 Mart'ta bir kadın ve çocuğu Kuşadası'nda karaya çıkmayı başaramamışlardı. Rapora göre olaydan polis ve limandaki memurlar sorumluydu. Kadının kocası ailesinin gemiden karaya çıkabilmesi için elinden geleni yapmış, fakat başarılı olamamıştı. 9 Mart'ta Müslümanlar Eski İzmir'de, dört yüzden fazla Rum'un yaşadığı bir Rum mahallesine saldırmıştı. Yine iddiaya göre "tahminen elli kadar Osmanlı Rum kadınları Müslümanların su-i muamelesine maruz kalmışlardı". Birçok kişi yaralanmıştı. Bu tür iddialar konsolos raporlarında ve Türkçe olmayan gazetelerde boy göstermeye ve Müslümanlar ile gayr-i Müslimler arasındaki gerilimi ortaya koymaya devam etti.

Öte yandan raporda şiddet olaylarının yanı sıra boykotun ti-

67 BOA, DH. KMS. 63/58, 1 Nisan 1914. 25 ve 27 Şubat tarihli maddeler.

68 "Ta Pathimata ton Omogenon" (Milletin Uğradığı Mezalim), *Ekklisiastiki Alitheia*, 8 Mart 1914.

pik ve genelgeçer uygulamasına dair şeyler de vardı. Örneğin 15 Mart'ta İttihat ve Terakki Mektebi ve Sanayi Mektebi'nden öğrenciler İzmir çarşısındaki Rum dükkânlarının ve mağazalarının önünde bir protesto gösterisi düzenlemişti. Gösteri sırasında dükkân sahiplerine onların Rum kimliklerini hatırlatacak her şeyi kaldırmaları talimatı verilmişti. Boykotçular Yunanistan'ın renkleri olan mavi ve beyaza karşı çok hassastı. Öğrenciler talimata direnen dükkân sahiplerinin camlarını kırmışlardı. 21 Mart'ta iki boykotçu bir Rum'un mallarını taşıyan bir eşeğin üzerine benzin döktüler. Malların sahibi Yanko Pavlidis polise başvurmuş ama boykotçuların üst rütbeli subaylar tarafından kollandığı cevabını almıştı. Yani polisin boykotçuları durdurması mümkün değildi.[69]

Rum Ortodoks Patrikliği, *Ekklisiastiki Alitheia* gazetesinde boykotun Şubat ayının sonlarında İmparatorluk çapında en yaygın haline ulaştığını bildirmişti. Boykot camiler, meydanlar ve çarşılarda duyurulmuştu. Rum Ortodoks cemaatinden insanlarla ilişkisini devam ettirmek isteyen tüccarlar ve kişiler uyarılmış ve tehdit edilmişti. Rum tüccarların malları tahrip edilmiş ve göç etmek zorunda kalan Rum nüfusun yerine Müslüman muhacirler yerleştirilmişti.[70]

Edirne'de Rum ve diğer gayr-i Müslim satıcılara yönelik boykot, özellikle 1914 Şubatı'nda ve Mart'ın başlarında ağırdı. Nisan ayında yoğunluğu azalmış ve yine 1914'ün Mayıs ve Haziran aylarında dinî cemaatler arasında sert çatışmalar yaşanıp yerli Rumlar arasında göç olayları baş göstemişti. Ne var ki Boykot Hareketi'nin zayıfladığı dönemlerde bile Müslümanlar işlerini kendi dindaşlarıyla görmeleri yönünde uyarılıyordu. Öte yanda birçok gayr-i Müslim tüccar Balkan Savaşları yüzünden vilayeti terk etmişti ve Edirne'nin ticaretinin asıl temeli olan tarımdan bu şartlar altında artık yeterince verim alınamıyordu.[71] Dahası hâlihazırda

69 BOA, DH. KMS. 63/58, 1 Nisan 1914. "İzmir Mıntıkasında."

70 "O Pros tin Kyvernisin Mazvatas" (Hükümetin Raporu), *Ekklisiastiki Alitheia*, 1 Mart 1914.

71 Balkan Savaşları ve Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan arasında imzalanan antlaşmalar Bulgarların Trakya'dan temizlenmesini hızlandırmıştı. Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 182-191.

iş yapmaya devam eden tüccarların durumu Boykot Hareketi nedeniyle kötüye gidiyordu. Edirne'deki Britanya konsolosunun üç ayda bir gönderdiği raporlardan birine göre, tüm siyasi ve ekonomik krizlere rağmen Müslümanlar Balkan Savaşları'ndan sonra yine de fakir mahallelerde bakkal dükkânları açmışlardı ve 1914 baharında da bunu yapmaya devam ediyorlardı.[72]

Bu bağlamda üzerinde durulması gereken iki önemli nokta mevcut. Öncelikle gayr-i Müslim dükkânlarının önüne nöbetçi dikilmesi ve müşterilerin korkutulması 1914'ten önceki boykotlarda da görülen bir durumdu. Öte yandan bu eylemlerin yoğunluğu, kararlılığı ve sıklığı artmıştı. İkinci olarak yerel bürokratların Boykot Hareketi'ne verdikleri destek çok daha aşikâr hale gelmişti. Örneğin 1913'te İzmir bürokrasisinin hiyerarşisinde çok önemli bir değişiklik meydana geldi. Bu değişiklik gayr-i Müslimlerin Boykot Hareketi boyunca en önemli şikâyet konularından biri olacaktı. Katı bir İttihatçı olarak bilinen Rahmi Bey 1913'te Aydın valisi olmuştu. Dahası (Serez'in eski jandarma komutanı olan ve bu tarihte Manisa'daki jandarma birliğinin başına geçen) Emin Efendi ve Kuşçubaşı Çerkez Eşref Efendi Serez'den İzmir'e gelmiş ve bunların faaliyetleri İttihat ve Terakki'nin Boykot Hareketi ve Türkleştirme politikalarıyla ilişkisinin bir kanıtı olarak görülmeye başlanmıştı. Bu bürokratların ve devlet için gayr-i resmi görevli olanların faaliyetleri sadece gayr-i Müslimleri değil etnik olarak Türk olmayan Osmanlı Müslümanlarını da hedef alıyordu. Söz gelimi İzmir'deki Britanya başkonsolosu yazışmalarından birinde, bunların Aydın vilayetinde güttükleri Arnavut karşıtı siyasetten bahsetmişti. Bunların gelişinden sonra Arnavutların sınır dışı edilmelerinin arttığını belirtmiş ve Emin Efendi ve Çerkez Eşref Efendi'nin faaliyetlerinin ayrıntılı bir listesini eklemişti.[73]

---

72 FO, 195/2456, No. 17, 31 Mart 1914, s. 5-6.

73 FO, 195/2458, No. 23, 26 Şubat 1914, s. 236-239. Uluslararası komisyonun Valona'daki (Avlonya, Vlore) oturumlarından birinde Arnavutluk delegesi Müfid Bey, Arnavutların başta Aydın'da olmak üzere uğradıkları zulümlerin Rahmi Bey'in bu vilayete vali atanmasından sonra arttığını iddia etmiş ve Düvel-i Muazzama'nın müdahale etmesini istemişti. FO, 195/2458, No. 65, 3 Şu-

Kayseri'de çıkan olaylardan da boykota verilen yerel desteğin ve hareketin yoğunluğunun arttığı gözlemlenebilir. Burada da Müslüman müşterilerin gayr-i Müslim mağazalarına girişinin engellenmesi olayları yaşanmıştı. Boykotçular müşterileri genellikle sözle uyarıyor, fakat zaman zaman onları güç kullanarak dükkândan çıkardıkları da oluyordu. Bu tür hareketler artış gösterdi ve sonuç olarak zabıta bazı saldırgan göstericileri gözaltına alarak adliyeye gönderdi. Öte yandan, her ne kadar bu olaylarda saldırganlık açıksa da hâkim şüphelileri salmıştı. Ankara valisi Kayseri'de hem müddeiumumîye hem de mutasarrıfa yazmış ve bunları şüphelilerin salıverilmesi ile ilgili olarak uyarmıştı. Vali, bu nevi bir kararın yakın gelecekte benzer eylemleri teşvik edebileceğinden korkuyordu. Yerel yöneticiler valiyi bu tür eylemlerin Osmanlı yasalarına göre suç olmadığı yönünde yanıtlamış ve gerçekleştirilen eylemin suç olduğunu gösteren bir belge istemişlerdi. Yerel yöneticiler Dâhiliye Vekâleti'ne de yazıp saldırganların mahkemeye çıkarılmalarının gerekip gerekmediğini sormuştu.[74]

Rum Ortodoks patrikliğinin resmi yayın organı *Ekklisiastiki Alitheia*, bu türden eylemlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda artış göstermesinden sonra bunları ilan etmeye başladı. Efes Metropolitine göre başta Hıristiyan kasaplarınki olmak üzere dükkânların kapılarına çok sayıda gözcü yerleştirilmişti. Metropolit, boykotçuların Niksar ve Parthenio'da (Bartın) kırk ayrı yere, üzerlerinde Hıristiyanlara karşı hakaretler içeren ibarelerin olduğu uyarılar astığını belirtiyordu. Alışveriş yapmak için kasabaya inen köylüler Rum dükkânlarından çıkarılıyor ve Türk dükkânlarına götürülüyorlardı. Ayrıca bir sokak bandosunun pazarda marşlar çaldığını ve boykotun propagandasını yaptığını yazmıştı. Donanma için para toplayan komite, ayrıca davullar çalarak vatandaşlardan Boykot Hareketi'ne katılmalarını istiyordu.[75]

---

bat 1914, s. 242. (Orijinal belge Britanya delegesi Harry H. Lamb tarafından 5 Aralık 1913'te Valona'dan Londra'ya gönderilmişti.)

74 BOA, DH. KMS. 20/4, 1332. Ca. 12.

75 "Ta Pathimata ton Omogenon" (Milletin Uğradığı Mezalim), *Ekklisiastiki Alitheia*, 8 Mart 1914.

Sokratis Prokopiou, anılarında Uşak'ta ne zaman Rum cemaatinden birisinin dükkânına girmeye kalksalar Müslümanların kendilerini rahatsız ettiğinden bahseder. Sopalı ve bıçaklı gözcüler vardır. Bir gecede dükkânların üzerlerinden Rum isimleri kaybolmuştur.[76] Artık Yunanistanlılar değil, Rum olan her şey açıkça Boykot Hareketi'nin hedefi haline gelmiştir. Yunan alfabesi ve Yunan milli renkleri de hedefler arasındadır.

Bandırmalı Ermeni esnaf da yerel yöneticilerin şikâyetlerine ve boykotçuların haksızlıklarına kayıtsız kaldıklarından müştekidirler. Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilen söz konusu telgrafta kırk bir kişinin imzası vardır. Bu şartlar altında işlerini sürdürmenin ve vergi ödemeye devam etmenin neredeyse imkânsız hale geldiğini belirtmektedirler; dükkânlarını kapatmak zorunda kalmaları artık an meselesidir. Osmanlı vatanının "evlad-ı gayr-ı müfarık"ları olduğunu belirterek yardım için Sadrazam'a başvurmuşlardır.[77]

Hükümete, bu sefer kırk altı imzayla, bir telgraf daha göndermelerinden anladığımız kadarıyla esnafın durumu değişmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en sadık tebaasından oldukları halde Müslümanların kendilerine karşı kışkırtıldığını ileri sürmektedirler. Şunlardan şikâyetçidirler: Boykotçular Ermeni dükkânlarından alışveriş yapmak isteyen Müslümanları dövmekte ve yaralamaktadır, Ermeni mallarının üzerine gaz dökmektedir ve Ermeni mallarını tahrip etmektedir. Bir kısım Müslüman müşteri aldıkları malları iade etmek zorunda kalmıştır. Telgrafta ayrıca boykotçuların Ermeni dükkânları önünde yukarı aşağı yürüdüklerini ve "fukara-i ahaliyeyi" peşlerine takarak "bundan sonra mal İslâm tüccarlarından alınacaktır diye" uyardıklarını belirtmişlerdi. Esnaf son üç ay içerisinde büyük kayıplar verdiklerini ileri sürmüş ve yerel yöneticilerin şikâyetlerini hiçe saydıklarını tekrar etmişlerdi. Ermeni esnaf ve tüccarlar bu kez, boykotçuların işlerine yönelik saldırılarına karşı hiç değilse önlem alınmasını talep ediyorlardı.[78] Ermeni es-

76 Sokratis Prokopiou, *San Psemmata kai San Alitheia* (Atina: 1928), s. 37-41.

77 BOA, DH. İD. 108-2/30, 1 Mart 1330 (14 Mart 1914).

78 BOA, DH. H., 70/2, 21 Mart 1330 (3 Nisan 1914).

nafın durumu günbegün kötüleşiyordu; Boykot Hareketi'nin en fena saldırıları olsun durdurulsa "zavallı Ermeniler"e (kendilerine böyle demişlerdi) yetecekti.

Boykot Hareketi ile ilgili bu şikâyetler gayr-i Müslim esnaf gruplarının bireysel girişimleriyle sınırlı değildi. Ermeni Patriği de Osmanlı hükümetine Ermeni tüccarların sıkıntılarını, kaygılarını ve korkularını iletmişti. Ermeni murahhaslar tarafından bilgilendirilen Patrik 16 Mart 1914'te Osmanlı hükümetine yazarak Ermenilerin boykot edildiklerini ve dükkânlarının önünde nöbet tutan çok sayıda insan olduğunu belirtmişti. Boykot Hareketi hükümetin müdahale etmemesi nedeniyle gittikçe büyürken Ermeni esnafın müşterileri saldırganlar tarafından tehdit ediliyordu. Ermenilere yönelik provokasyonlar Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı unsurlarının bir arada yaşamasının altını oymaktaydı. Patriklik bu nedenlerle hükümetin acilen harekete geçmesini istiyordu.[79]

Önceki boykotlarda olduğu gibi bu boykotta da çok sayıda yabancı tüccar ekonomik açıdan zarar etmişti. Örneğin Marmara Express'in bir Fransız şirketine ait olan bir gemisi yükünü boşaltamamış ve yolcularını Bandırma limanına indirmek zorunda kalmıştı. Hükümet yerel yöneticilere bir şifre yazarak herhangi bir olayın vuku bulup bulmadığının araştırılmasını istedi. Hükümet yerel bürokratlara bu nevi saldırganlıklara izin verilmemesini emrediyordu. Hükümet ayrıca Düvel-i Muazzama'ya ait gemilerin boykot edilmesinin hoş görülebilir olmadığının ve muhtemel diplomatik ve siyasi sorunların ortaya çıkmaması için bu tür faaliyetlerin önüne geçilmesi gerektiğinin altını çizmişti.[80] Sonuç olarak hükümetin önceliğinin kendi gayr-i Müslim vatandaşları değil yabancılar olduğu söylenebilir.

Öte yandan hükümetin izlediği siyaset de ülkeden ülkeye değişiyordu. Yunan Dışişleri Bakanlığı, Osmanlı Hariciye Nezare-

79 BOA, DH. HMŞ., 14/77, 3 Mart 1330 (16 Mart 1914). Patriklik bu notayı hükümete Bandırmalı Ermeni esnafın telgrafından sadece iki gün sonra vermişti.

80 BOA, DH. ŞFR. 40/86, 12 Nisan 1330 (25 Nisan 1914) (hükümetten Karesi mutasarrıfına).

ti'ne gönderdiği bir belgede Sakız adasından gelen Yunan gemilerinin, söz konusu adadaki veba salgını nedeniyle Osmanlı limanlarında engellendiğini belirtmişti. Buna mukabil Hariciye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne bu iddiaların doğru olup olmadığını sordu, zira Osmanlı, Fransız ve İtalyan gemileri adayla Osmanlı toprakları arasında serbestçe gidip geliyordu.[81] Aydın valisi Rahmi Bey, Sakız adasından gelen gemilerin yolcularının, veba salgını nedeniyle bir önlem olarak karaya çıkmalarına izin verilmediğini teyit etti. Rahmi Bey yasağın kısa bir süre önce kaldırıldığını ve artık söz konusu vilayete gelen Yunan gemilerine yönelik herhangi bir yasak olmadığını yazmıştı.[82]

Boykot Hareketi'nden sadece Ermeniler ve Rumlar değil Bulgarlar da zarar görmüştü. Boykotun etkili bir şekilde uygulanması Bulgaristan büyükelçisini Babıâli'ye şikâyette bulunmaya sevk etmişti. Bulgaristan büyükelçiliği Osmanlı hükümetini Rumlara karşı uygulanan boykotun Bulgarları da kapsamaya başladığı yolunda bilgilendirmişti. Elçilik ayrıca Boykot Hareketi'nden zarar gören Bulgar esnafın bir listesini de ibraz etmişti.[83]

Sonuç olarak Dâhiliye Vekâleti Boykot Hareketi'nin özellikle güçlü olduğu vilayetlere yazı göndermiş ve valilerden durumu araştırmalarını talep ederek, Bulgarların boykottan gerçekten etkilenmiş olması halinde bunun tekrar etmesini engellemelerini istemişti.[84] Dâhiliye Vekâleti'nin bu telgrafı İzmit, Hüdavendigâr, Canik, Karesi, Kala-i Sultaniye, Bolu, Aydın ve o sırada Manisa'da bulunan Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e gönderilmişti.[85] Talat Bey farklı cemaatler arasında yükselmekte olan top-

81 BOA, DH. KMS. 23/46, 21 Mayıs 330 (3 Haziran 1914) (Osmanlı Hariciye Nazırından Dâhiliye Nazırına).

82 BOA, DH. KMS. 23/46, 2 Haziran 1330 (15 Haziran 1914) (Aydın vilayetinden Dâhiliye Nazırına).

83 BOA, KMS. 23/53, 1 Haziran 1330 (14 Haziran 1914).

84 BOA, DH. ŞFR. 42/8, 1 Haziran 1330 (15 Haziran 1914); BOA. DH. ŞFR. 42/30, 3 Haziran 1330 (17 Haziran 1914).

85 BOA, DH. ŞFR. 42/34, 3 Haziran 1330 (17 Haziran 1914); BOA. DH. ŞFR. 42/35, 3 Haziran 1330 (17 Haziran 1914); BOA. DH. ŞFR. 42/33, 3 Haziran 1330 (17 Haziran 1914); BOA, DH. ŞFR. 42/38, 3 Haziran 1330 (17 Haziran 1914); BOA, DH. ŞFR. 47/7, 1 Haziran 1330 (15 Haziran 1914); BOA, DH.

lumsal gerilim konusunda gerekeni yapmak için Trakya ve Batı Anadolu'da bir geziye çıkmıştı. Talat Bey ileriki sayfalarda biraz daha ayrıntılı olarak anlatılacağı gibi saldırılar sonucu yerlerini yurtlarını terk etmiş gayr-i Müslimlere evlerine dönmelerini tavsiye ediyordu. Güvenliklerini Dâhiliye Nazırı olarak temin ediyordu. Bu birbirinin neredeyse aynı telgraflarda Dâhiliye Vekâleti valilerden isimleriyle belirtilen Bulgar esnafı Boykot Hareketi'nden korumalarını istemişti. Valiler bu telgrafı vilayetlerindeki Bulgar esnafın durumuyla ilgili bilgi vererek yanıtlamıştı. Çoğu bölgelerinde pek fazla Bulgar esnaf olmadığını ve olanlara karşı da bir boykot yürülmediğini ileri sürmüştü. Bazıları da Vekâletin telgrafında adı geçen Bulgar esnaf ile ilgili bilgi vermişti.[86]

Bulgar esnafın boykot edilmesi ile ilgili bu yazışmalar, bürokrasinin Osmanlı Rumları ve genel olarak Yunanlara karşı gerçekleştirilen boykotu verili saydıklarını ortaya koymaktadır. Başkentten gönderilen emirler belirli cemaatlerin ya da etnisitelerin boykot edilmesini yasaklamakta, fakat genel olarak boykotla ilgili bir şey söylememektedir. Vilayetlere bu tür emirlerin gönderilmesi ancak 1914'ün Temmuz'unda, hareket doruk noktasına ulaştıktan sonra olacaktır. Diğer gayr-i Müslim cemaatlerin boykot edilmesi ile karşılaştırıldığında Bulgarlarınki sınırlıydı, zira Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Bulgar nüfusu azdı.[87] Öte yandan bunlara karşı da bir boykot gerçekleştirilme-

---

ŞFR. 42/36, 3 Haziran 1330 (17 Haziran 1914); BOA, DH. ŞFR. 42/37, 3 Haziran 1330 (17 Haziran 1914); BOA, DH. ŞFR. 42/32, 3 Haziran 1330 (17 Haziran 1914).

86 Valilerden gelen bu cevaplar için bkz. BOA, KMS., 23/53, 1332.Ş.4. Bunlar 17 ile 27 Haziran 1914 arasında gönderilmişti.

87 BOA, KMS, 23/53, 1332.Ş.4. Batı Anadolu'da boykot edilen Bulgar esnafın listesi şöyleydi: "Noms des négociants bulgares en Asie mineure 1-Stephan N. Skotcheff Abacı a Ismit, 2- Nanu M. Metchkaruff & Co. Abacı a Ismit, 3- Spasse Hadji Rousseff Abacı a Ismit, 4- Peitcho Groudeff Abacı a Ismit, 5-Frieres Vassileff Abacı a Brousse, 6- Dimitre Nentchoff Abacı a Brousse, 7- Stoyan Kimdikoff Abacı a Brousse, 8- Petko Sivrieff Abacı a Brousse, 9-Simson Maounoff Abacı a Brousse, 10- Athanas Kourdalieff Abacı a Guemlik, 11- Ivan Soungaroff Abacı a Guemlik, 12- Christo Doundoff Abacı a Guemlik, 13- Kiro Vassilkoff Abacı a Yalova (Kourie), 14- Kosta Chocheff Abacı a Yalova (Kourie), 15- Fieres Sava Stefanovi Abacı a Yalova (Kourie), 16- Kiro

si, 1913 yılından sonra Boykot Hareketi'nin tüm gayr-i Müslimleri hedef almaya başladığını göstermektedir.

Müslümanlar ve gayr-i Müslimler arasındaki ilişkiler kötüye gittikçe bir Uluslararası Araştırma Komisyonu oluşturuldu ve bu komisyon Dâhiliye Vekili Talat Bey'in ardından Batı Anadolu'da seyahat etti. Britanyalı, Fransız, Avusturyalı, Rus, İtalyan ve Alman üyelerden oluşan komisyon 20 Haziran 1914'te yola çıktı ve seyahatini 11 Temmuz 1914'te sonlandırdı. Komisyonun Britanyalı üyesi Konsolos Matthews'un raporu, Anadolu'daki Rum karşıtı hareketle ilgili ayrıntılı bilgiler sunmaktadır: Köylerde ve küçük kasabalarda hareketin asli sonucu Rumların daha büyük kasabalara ve şehirlere kitlesel olarak göçmesiydi. Müslümanların gayr-i Müslimlerin köylerine ve mahallelerine saldırmasıyla ilgili düzinelerce rapor mevcuttu. Bu durum gayr-i Müslimlerin barınmaları ve geçimlerini kazanmaları konusunda ciddi sorunlara yol açmaktaydı. Çok sayıda Rum, Batı sahillerine yakın kasabalardan Midilli, Sisam ve Sakız gibi Ege adalarına göç etmişti. Özellikle Şubat 1914'ten sonra Rum cemaati arasında bir panik baş göstermiş, bu durum Yunan Dışişleri Bakanlığı'nın yazışmalarına yansımıştı. Bazı Rumlar ayrıca, çabaları felaketin boyutları karşısında yetersiz kalan Yunan konsoloslarından da şikâyetçiydiler. M. Konstantinidis doğrudan Venizelos'a yazarak Yunan büyükelçisi hakkında şikâyette bulunmuş ve yardım istemişti.[88]

Osmanlı bürokrasisi, Osmanlı Rumlarının göçlerinin Yunan propagandasının bir sonucu olduğunu iddia ediyordu. Bunlar, Rumların kitlesel bir şekilde Yunanistan'a göç etmelerini teşvik eden Yunan haritaları gibi propaganda belgelerinden söz ediyorlardı. Örneğin Trilye'den (Zeytinbağı/Mudanya) Salim

---

Panaiotoff Abacı a Isnik, 17- Freres Toromanoff Abacı a Bergama, 18-" "Abacı a Dikili (Didim), 19- Rachko Slataroff Abacı a Bourhanie, 20- Milu Jv. Georghieff Abacı a Edremid, 21- Christo Sazaroff Abacı a Esine, 22- Niagol Filtchoff Abacı a Mihalitch, 23- Christo Nikoloff Abacı a Kermasli, 24- Andon Nikoloff Abacı a Kermasli, 25- Stoyan Noutchoff Abacı a Bolou, 26- Stoyan Nikoloff Abacı a Bogtcha-Chehir, 27- Ivan Popoff & fils Abacı a Samsoun, 28- Dimitre Siesseff Abacı a Eski-Chehir."

88 AYE, A21a, 1914, Istanbul, 13 Mart 1914.

Efendi isminde bir müdür, Britanya konsolosu Matthews'u, henüz yakınlarda propaganda faaliyetlerine bulaşmasından ötürü Yunan bir yedek subayı tutukladıkları yönünde bilgilendirmişti. Öte yanda Rum cemaati, Müslüman çetelerin köylerine saldırdığını ve hayvanlarını sürdüklerini, bunun da Rumların göçüne sebep olduğunu ileri sürüyordu.[89] Cinayet ve tecavüz haberleri çok sık gelmiyordu fakat bu iddialara göre yağmalama yaygındı. Bunların yanı sıra, uluslararası kamuoyunun dikkatini gayr-i Müslimlerin sorunlarına çekmek için, ortalıkta Rumların öldürüldüğüne dair dedikodular dolaşıyordu. Örneğin Gürüklü'de (Mihaliç civarı, Karacabey/Bursa), aralarında bir rahibin de olduğu birkaç Rum'un öldürüldüğü haberi gelmişti. Ne var ki Britanya konsolosu söz konusu köye vardığında kimsenin öldürülmediğini öğrenmişti, fakat köy yağmalanmıştı.[90]

Her ne kadar yaygın değilse de, Anadolu'da cinayet ve tecavüz olaylarına da rastlanıyordu. Örneğin Britanya konsolosu Bursa, Başköy'de Rumlara ait cesetler görmüştü. Ayrıca burada insanlar vurulmuş ve yaralanmış ve birkaç kadın tecavüze uğramıştı. Köye saldıran çeteler, köyde yaşayan insanların tanıdığı, civar yerlerdeki Müslümanlardan oluşuyordu. Köylülere göre saldırganlar Çerkezler ve Çingenelerdi. Başköy sakinleri ve benzeri diğer köyler, geçimlerini sağlamak için daha büyük kasabalarda yaşayan Rumların yardım ve iyiliklerine muhtaçlardı. Rapora göre Çatalağıl, Ekisjeh (İkizce?) ve Uluabad gibi köylerde yaşayan önemli sayıdaki Rum köylerini terk etmişti (benzer şekilde Seyrekköy, Gerenköy ve Ulucak köylerinin Rum sakinleri de Menemen'e sığınmışlardı).[91] Çanakkale'deki Britanya konsolos yardımcısı Palmer, Erenköy'de iki bin kadar mülteci olduğunu bildirmişti. Durumları iyiye gitmiyordu ve göç sırasında tüm mal varlıklarını kaybettiklerinden geçimleri tamamen cemaatlerinin yardımına bağlıydı.[92]

89 FO, 195/2458, "Hıristiyan Karşıtı Boykot" dosyası (eski referans no. 306/3080), kutu No. 1 (Bursa ve İzmir bölgelerine düzenlenen gezinin raporu), s. 513-514.

90 *A.g.e.*, s. 516.

91 *A.g.e.*, s. 521.

92 FO, 195/2458, No. 6, 6 Haziran 1914, s. 383.

Mihaliç kaymakamı Cemil Bey, Matthew'un gördüğü cesetlerin, intihar eden iki Rum'a ait olduğunu ileri sürmüştü. Müddeiumumî hâlihazırda on Müslümanın tutuklandığını belirtmiş, Matthews'a Başköy'de altı Rum'un öldürüldüğünü, birinin yaralandığını ve ikisinin de intihar ettiğini bildirmişti. Buradaki çatışmalarda ayrıca dokuz Müslüman öldürülmüştü. Ama bu Müslümanlar başka köylerdendi.[93] Kaymakam daha sonra, bir soruşturma başlatmak için iki Rum'un öldürüldüğü Kurşunlu'ya gitmek için Mihaliç'ten ayrılmıştı.

Bir değirmen çarkçısı Matthews'a Rum köylerine karşı gerçekleştirilen saldırıların jandarma komutanı Yüzbaşı Abdülkadir'in emriyle düzenlendiğini söylemişti. Abdülkadir'in yağmalanan mal ve mülkten büyük bir pay aldığını iddia ediyordu. Alibeyzade Raşid Bey isminde Çerkez kökenli bir müddeiumumî ve yüzbaşı da yağmalamada önemli bir rol oynuyordu. Emreköy'deki köylerden yağmalanan koyunların Raşit Bey'e verildiği söyleniyordu. Mühendis, bu talanları yapan çeteleri, civar bölgeden yerli Müslümanların oluşturduğunu ileri sürüyordu.[94] Komisyon Foça ve Yenifoça'da hanelerin kapılarında balta izleri görmüştü; bunlar İzmir'in polis müdürü Hacim Bey (Hacım Muhittin Çarıklı) tarafından mümkün olduğu ölçüde kaldırılmıştı. Bu şiddet olaylarının neticesinde müddeiumumî Şükrü Bey komisyonu, Foça kaymakamı Giritli Ferid Efendi'nin, kasabanın jandarma kumandanı Mehmed Efendi'nin, Menemen jandarma kumandanı Talat Bey'in ve Cafer Efendi isminde birisinin tutuklanarak yargılanmak üzere askeri mahkemeye gönderildiği yolunda bilgilendirmişti.[95] Öte yandan Britanya konsolosu ve Rumların bölgede Hıristiyanların hâmisi olarak gördükleri Soma kaymakamı Mehmet Efendi gibi görevliler salıverilmişti; aynı sıralarda Müslüman muhacirler Rum evlerine yerleştiriliyorlardı.[96]

93 FO, 195/2458, "Hıristiyan Karşıtı Boykot" dosyası (eski referans no. 306/3080), kutu No. 1 (Bursa ve İzmir bölgelerine düzenlenen gezinin raporu), s. 518-519.

94 *A.g.e.*, s. 520.

95 *A.g.e.*, s. 523-524.

96 FO, 195/2458, No. 84, 11 Temmuz 1914, s. 484 (6 Temmuz 1914 tarihli rapor).

Birçok sahil kasabasında olduğu gibi Foça ve Yenifoça'nın Rum sakinleri de kasabalarını terk etmişler ve anakaraya yakın adalara kaçmışlardı. Yunan konsolos, Türk görevlilerin Rumlara, bunların ülkeyi kendi rızalarıyla terk ettikleri ve mülkleri üzerinde herhangi bir talepte bulunmayacakları yönünde bir beyanı zorla imzalattıklarına dair yaygın iddiayı yineliyordu.[97] Öte yandan bu tavırların tam tersinin görüldüğü örnekler de vardı. Menemen Rumları uluslararası komisyona, Çukurköy Müslümanlarının, bu köyün imamının çabaları sayesinde Seyrekköy'e yapılacak saldırının bir parçası olmayı reddettiklerini anlatmışlardı.[98] Britanya konsolosu raporuna, Çeşme'de yapılmakta olan makadam yolda çalışan Urlalı Kosta isminde Rum bir işçiyle ilgili bir belge de eklemişti. Belge, bölgedeki çetelerin ve askerlerin önde gelenlerine yönelik yazılmıştı ve onlardan söz konusu işçinin Urla'ya girişine izin verilmesini istiyordu. Karabinazade Ali tarafından imzalanmış olan bu belge yolların çeteler ve askerlerin denetiminde olduğunu göstermektedir.[99] Yunan konsolosa göre Mayıs ayında evler ve dükkânlar talan edilmişti ve Kato Panagia tamamen harap edilmişti. Urla ve Çeşme'deki Hıristiyanlar, bölgelerine daha fazla muhacirin geleceğini duyduklarından göç etmeyi düşünüyorlardı.[100] Britanyalıların yazdıkları raporlar özellikle 1914'ün Mayıs sonları ve Haziran'ında yerli Rumlara karşı gerçekleştirilen yağmalama, gasp ve yaralama olayları olduğunu belirtmektedir; bu nedenle Rumlar Batı Anadolu'yu terk etmektedirler.[101]

Bursa, Manisa, Bandırma, Aydın, İzmir, Ödemiş, Köşk, Aziziye, Nazilli, Bayındır, Tire ve Soma gibi daha büyük şehir ve kasabalarda Rum karşıtı hareket Boykot formuna bürünmüştü. Bu bölgelerde boykotun temel özelliği dükkânların ve mağazaların önüne nöbetçi dikilmesiydi. Müslüman halkın Boykot

97 AYE, A21a, 1914, No. 15479, Midilli, 22 Mayıs 1914.

98 FO, 195/2458, "Hıristiyan Karşıtı Boykot" dosyası (eski referans no. 306/3080), kutu No. 1 (Bursa ve İzmir bölgelerine düzenlenen gezinin raporu), s. 521.

99 FO. 195/2458, No. 3, 2 Temmuz 1914, s. 380 (bu dosyaya kısa da bir not eklenmişti). Karabinazade'nin notunun tarihi 28 Mayıs 330'du (10 Haziran 1914).

100 AYE, A21a, 1914, Urla, No. 15685, 23 Mayıs 1914.

101 FO, 195/2458, No. 81, 7 Temmuz 1914, s. 436-451.

Hareketi ve daha genel olarak Türk milliyetçiliğinin çevresinde harekete geçmesi Balkan Savaşları sonrasında olmuştu. Boykot Hareketi devam ederken Müslüman kadınlar bile sokaklarda bir rol oynamaya başlamışlardı. Yukarıda bahsedildiği üzere boykotla ilgili broşürler Müslüman kadınları da harekete geçmeye davet ediyordu. 4 Mayıs 1914'te Müslüman bir kadın çocuklarıyla birlikte Rumca şarkı söyleyen bir grup Rum gencini ihbar etmişti. Yunan konsolosu söylenen şarkıların İzmir şarkıları olduğunu iddia etmişti; fakat söz konusu Müslüman kadın, gençlerin Kral Konstantin adına Yunan milli marşını ya da şarkılarını söylemiş olabileceklerinden bunları polise şikâyet etmişti. Dönemin tartışma konularından biri Yunan milli marşını söylemek, Yunanistan kralını övmek ve dolayısıyla Yunanistan'a olan bağlılığını ortaya koymaktı. Sonuç olarak gençler polis tarafından tutuklandı.[102] 5 Mayıs'ta dükkânın önünde gözcülük yapan erkekler kadınlarla değiştirildi. Müslüman kadınlar, müşterilerin İzmir'deki Hisar Camii'nin çevresindeki Hıristiyan dükkânlarına girmesini önleyerek Boykot Hareketi'ne katılmaya başlamışlardı.[103] Bu noktada boykot örgütlerinin belli bir bilinç yarattığından bahsedilebilir. Çünkü 1911 yılında Boykotaj Cemiyeti basına verdiği ilanlar ile Müslüman kadınları, Osmanlı hanımlarını uyarıyordu. Bundan bir tanesinde "hain" olarak nitelendirdiği esnaftan alışverişe devam eden kadınlara ilişkin olarak Boykotaj Cemiyeti şu uyarıyı yapıyordu:

> ...Papadopoulo'nun mağazasına bilhassa İslâm kadınları ziyadesiyle devam etmekde oldukları görülmekde ve şimdiye kadar kadınlara lazım gelen hürmete binaen sükût edilmiş olduğu halde baderna her kim gidecek olur ise boykot yapılacağı gibi teşhir dahi edileceğinden...[104]

Gayr-i Müslimlerin şikâyet mercii esas olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel şubeleri ve yerel yöneticilerdi. Olayların failleri olarak özellikle, sokaklardaki boykot faaliyetlerinde

102 AYE, A21a, 1914, No.? 4 Mayıs 1914.

103 AYE, A21a, 1914, No.? 5 Mayıs 1914.

104 BOA, DH. SYS 22/1-24, Belge No. 17.

boy gösteren Çerkezleri işaret ediyorlardı. Bunlar, örneğin 11 Haziran 1914'te Bursa'da Rum dükkânlarının camlarını kırmışlar ve sahiplerini dövmüşlerdi. Dükkânlardaki mallar da tahrip edilmişti. Bu olaydan sonra Rum dükkânları kapalı kaldılar. Polis ancak uluslararası komisyonun gelişinden önce Rumlardan işyerlerini tekrar açmalarını istemişti. Ne var ki Rumların büyük kısmı bunu reddetti. Dolayısıyla Britanya konsolosu Matthews Boykot Hareketi'nin Bursa'daki sonuçlarını gözlemleyebilmişti.[105]

Göç olayları ve farklı cemaatler arasında çatışmalar ile boykot Mayıs 1914'ten sonra da devam ediyordu. Örneğin komisyonun raporu Manisa'da "sıkı bir boykottan başka herhangi ciddi bir olayın olmadığı"nı belirtmişti. Bandırma'da durum şöyleydi: "Panderma'da geçen on günde bir panik mevcuttu ama ciddi herhangi bir şey olmadı. Rumlara karşı bir boykot yürütülüyor".[106] Boykot hızla Simav gibi iç bölgelere yayıldı; burada 27 Haziran 1914'e gelindiğinde Boykot Hareketi'nin sertliğinden ötürü tüm Rum dükkânları kapanmıştı.[107] Boykot faaliyetleri her zaman şiddetle kol kola gidiyordu. İzmir, Torbalı'da Boykot Komitesi'nin temsilcileri boykotu şiddet ve tehdit kullanarak sürdürüyorlardı. Müddeiumumî Şükrü Bey, şiddet olaylarından sorumlu tutulan Mehmet ve Bilal Ustaların tutuklanmasını emretmişti. Bu şahıslar askeri mahkemede yargılanmak üzere İzmir'e gönderildiler.[108] İstanbul gibi büyük şehirlerde bile müşterilerin Rum dükkânlarına girmesini engelleyen silahlı çeteler ortaya çıkmıştı. Yunanlara ait bir rapor kesici aletlerle silahlanmış iki yüz kadar gencin Müslümanların Rum dükkânlarına girmesini engellediğini ileri sürüyordu.[109] Ayvalık'taki Yunan konsolosu, Edremit'teki Rum dükkân sahipleri-

105 FO, 195/2458, "Hıristiyan Karşıtı Boykot" dosyası (eski referans no. 306/3080), kutu No. 1 (Bursa ve İzmir bölgelerine düzenlenen gezinin raporu), s. 515.

106 *A.g.e.*, s. 520-521.

107 FO, 195/2458, No. 81, 7 Temmuz 1914 (raporun tarihi 27 Haziran 1914), s. 442.

108 FO, 195/2458, "Hıristiyan Karşıtı Boykot" dosyası (eski referans no. 306/3080), kutu No. 1 (Bursa ve İzmir bölgelerine düzenlenen gezinin raporu), s. 525.

109 AYE, A21a, 1914, Pera, No. 16153, 27 Mayıs 1914.

nin başlarına bela almamak için Müslüman müşterilere hizmet vermeyi reddettiklerini belirtmişti.[110]

Boykot sonucu ortaya çıkan şiddet, hareketin yürütülme şekliyle alakalıydı. Söz gelimi İzmir, Aziziye'de boykotçular Müslümanları Rumlardan alışveriş yapmamaya sevk etmişlerdi. Bu talep bir zaman sonra bir yasağa dönüştü ve Rumların bundan sonra çevre Müslüman köylerinde ürünlerini satmalarına izin verilmemeye başlandı. Rum bir bahçıvan bu yasağa uymayınca dövüldü ve kolu kırıldı. Boykot Değirmencik, Ayasoluk (Selçuk) ve Karapınar gibi bölgedeki farklı köy ve kasabalarda benzer şekillerde ilerliyordu. Kurallara uymamaları halinde dövülen sadece Rumlar değildi, Müslümanların başına da aynı şey geliyordu. Karapınar'da bir Rum dükkânından alışveriş yapan bir Müslüman dövülmüş ve satın aldığı malların üzerine petrol dökülmüştü. Soruşturma komisyonu üyelerinin Karapınar'dan Köşk'e seyahat ederken bindikleri trenin vagonuna taş atılmıştı. Onlarla birlikte seyahat eden Şükrü Bey bir sonraki duraktan bir telgraf atarak Karapınar'daki yetkilileri konuyla ilgili olarak bilgilendirmişti.[111]

Aydın, Köşk'te boykotu Yunanların Makedonya'da yaptıkları mezalimi gösteren posterler ateşliyordu. Boykot Komitesi'nin iki etkin üyesi bu kasabaya İzmir'den gelmişti ama boykot bunların faaliyetleriyle sınırlı değildi. Halkın seferberliği ve yerel eşrafın faaliyetleri de civar kasabalardaki Boykot Hareketi'nde önemli roller oynuyordu. Örneğin Akça'da (Söke) Yovan isminde bir Rum'un portakal ağaçları kesilmişti. Aynı kasabada bahçıvan Simeon da ağaçlarının kesildiğinden ve Müslüman komşularının suyunu kestiğinden şikâyetçiydi. Yorgo Themopoulo'nun evi yakılmış ve malları mahalleliler tarafından yağmalanmıştı. Rumlar artık tarlalarına bile gidemiyordu. Her ne kadar Rumlara ait dükkânlar hâlâ açıksa da Müslümanların bunlara girişi engelleniyordu. Benzer şekilde Nazilli'deki boykotun lideri aynı zamanda İstanbullu bir polis komiseri ve ara-

110 AYE, A21a, 1914, Ayvalık, No. 8443, 16 Mart 1914.

111 FO, 195/2458, "Hıristiyan Karşıtı Boykot" dosyası (eski referans no. 306/3080), kutu No. 1 (Bursa ve İzmir bölgelerine düzenlenen gezinin raporu), s. 526.

zi ekspertiziydi. Haziran'da Rum mahallelerinde bildiriler dağıtılmış ve bu bildirilerde kasabayı terk etmeleri tavsiye edilmişti. Bunu yapmazlarsa başlarına büyük bir bela gelecekti. Bildirinin altındaki imza "millet"ti.[112]

Bayındır kasabasında boykotu ilan eden ve başlatan kadı Ahmet Efendi aynı zamanda kasabanın haznedarıydı. Burada, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kulübünde yapılan bir toplantı, hareketin başlatılmasında da rol oynamıştı. Tire'de boykotçuların liderleri kasabanın eşrafıydı: Mehmet Bey, Tokatlıoğlu İsmail Efendi, Derebaşlı Molla Mehmet ve Hacı Ramiz Bey. Komisyonun raporu bunların hepsinin Tire'nin yerlileri olduğunun ve kasabanın kaymakamı Muhtar Bey'le iyi ilişkilere sahip olduğunun altını çizmektedir.[113] Bir başka raporda bir Girit göçmeni olan Tokatlıoğlu'nun Rumlar için çalışan Müslüman işçilere saldırdığını belirtmiştir.[114] Yunan konsolosunun raporuna göre Müslümanları camide toplayıp onları Kula'daki Hıristiyanlara karşı kışkırtan da eşraftır.[115]

Prokopiou anılarında Uşak'taki boykotun lideri Deli Ahmet'in hareket sayesinde büyük bir servet edindiğini yazmaktadır. Dr. Nâzım ve vali Rahmi Bey de Uşak'a geldiklerinde onu ziyaret etmişlerdir. Kendisine, boykotun lideri Kerim Ağa'ya atıfla 'Ağa' diye seslenmişlerdir. Deli Ahmet bu çevrenin ve Boykot Hareketi'nin sağladığı fırsatları değerlendirmiş ve halı ticareti işine girmiştir.[116]

Refik Bey isminde bir avukat Ödemiş'te boykot hareketinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynar. Kasabanın konak meydanında bir konuşma yapmış ve Müslümanları, dindaşlarının Makedonya'da işledikleri cürümler için Rumlardan intikam almaya davet etmiştir. Kasabanın kaymakamı da konuşma sırasında oradadır. Ödemiş'in Rum papazı Papa Nicola'nın şikâye-

112 *A.g.e.*, s. 527.

113 *A.g.e.*, s. 529.

114 FO, 195/2458, No. 81, 7 Temmuz 1914 (raporun tarihi 25 Haziran 1914), s. 438.

115 AYE, A21a, 1914, No. 5667, 27 Şubat 1914 (Kula ile ilgili yazı).

116 Sokratis Prokopiou, *San Psemmata kai San Alitheia*, (Atina: 1928), s. 40-41.

tine göre başını Sarıköylü Hasan Efendi'nin çektiği bir Müslüman çetesi çeşitli kereler Rumlara saldırmıştır. Sarıköylü Hasan Efendi tutuklanmış ama kaçmayı başarmıştır. Onun dışında Ödemiş idare meclisi üyesi ve eski bir polis komiseri olan Fahri Efendi Boykot Hareketi'nin liderleri arasındadır.[117] Ödemiş civarındaki bölgede ve Sarayköy'de çete lideri olarak öne çıkan üç kişi daha vardır. Britanya Konsolos Vekili General Heathcote Smith'in raporuna göre bunlar: Ödemişli Ömer, Giritli Hüseyin ve Büyük Emin Mustafa'dır.[118] Meis adasındaki Yunan konsolosu bakanlığını, Batı Anadolu'daki Hıristiyanların dükkânlarının kapatıldığı yönünde bilgilendirmişti. Ada ve anakara arasındaki bağlar boykot faaliyetleri nedeniyle kesilmiştir. Meis küçük bir ada olduğundan kendi kendisini idame etmeyi başaramamaktadır. Konsolos bölgedeki Boykot Hareketi'nde etkin rol oynayan birkaç kişinin ismini vermişti: Kubrukçuoğlu Süleyman, Nail Efendi (orman kolcusu), Çolak Hasan, Giritli Ali, Gökçe Mehmet, Abdullah Efendi, Nazmi Sarıoğlu ve Hasan Kurdaroğlu.[119] Bunların rolleri, isimleri ve meslekleri bizi Boykot Hareketi'nin öznesinin kim olduğu sorusuna götürüyor.

Boykot Hareketi'nde Eşkıyalık ve Özne Sorunu

Boykotla alakalı şiddet arttıkça boykotçular eşkıyalık faaliyetlerine de başvurmaya başladılar. Eşkıyalık, özellikle Batı Anadolu'da önemli bir gelenekti. 1914'te boykotçuların faaliyetleri kasabaların çevrelerine yayılmış ve şehirlerde başvurulan nöbetçi dikme ve tehdit gibi şiddet içeren faaliyetler yerlerini daha sert tavırlara bırakmıştı. Bu faaliyetler kırsala yayıldıkça eşkıyalığa döndü. Eşkıyalık geleneği ve onun sembolleri boykot-

117 FO, 195/2458, "Hıristiyan Karşıtı Boykot" dosyası (eski referans no. 306/3080), kutu No. 1 (Bursa ve İzmir bölgelerine düzenlenen gezinin raporu), s. 530. Bir başka raporda Ödemiş'teki faaliyetlerinden ötürü hem Fahri Bey hem de Sarıköylü Hasan'dan bir kez daha bahsedilmişti: FO, 195/2458, No. 84, 11 Temmuz 1914, s. 471.

118 FO, 195/2458, No. 81, 7 Temmuz 1914 (raporun tarihi 25 Haziran 1914), s. 439.

119 AYE, A21a, 1914, Kastelorizo, No. 2955, 1 Şubat 1914.

çular için bulunmaz fırsattı ve onlar da bu tür faaliyetlere başvurmaktan imtina etmediler. Silah ve tüfek edinip yüzlerini örttüler. Artık tüccarları mallarını iade etmeye zorlamakla kalmıyor malları ya tahrip ediyor ya da yağmalanmak üzere arkalarında bırakıyorlardı. Dolayısıyla boykotçular 1914'te birer hayduta dönüştüler ve başıbozuk olarak da adlandırıldılar; bu terim Britanya belgelerine de girmişti.[120]

Birtakım devlet memurları gayr-i Müslimlerin mallarına el koymuştu; gayr-i Müslimlere rakip yerel eşraf da. Sahipsiz emlak genellikle, kaybedilen topraklardan binlerle gelen Müslüman mültecilere geçmişti. Belgelerde sıkça bahsedilen bir olayda Müslüman Girit Ordusu Müslüman bir muhaciri Tombalacı Evanghelos'un Karantina'daki evine götürmüş ve eve el koymasını emretmişti. Britanya raporuna göre söz konusu Müslüman kendisine söyleneni yapmıştı. Bu eylemler her ne kadar milliyetçi bir çerçevede gerçekleştirilmiş olsa da birer toplumsal eşkıyalık örnekleriydiler. Öte yandan aynı zamanda kişisel çıkara da dayanıyorlardı. Söz gelimi Tombalacı Evanghelos'un evinin bir Müslüman'a verildiği gün aynı kasabada Nicolas Arvaniti'nin eşi ve annesi dövülmüş ve mücevherleri çalınmıştı.[121]

Şiddet olaylarından sadece yabancı konsolosların raporlarında ve Osmanlı Devlet yazışmalarında bahsedilmiyordu. Batı Anadolu'da Türk milliyetçi hareketi üzerine kitabında milliyetçi bir tarihçi olan Nurdoğan Taçalan, boykotun gayr-i Müslimleri Türkiye'den tasfiye etmek için yeterli olmadığını iddia etmişti. Bu yüzden milliyetçi örgütler gayr-i Müslimleri tedhişe başlamışlar ve onları ülkeyi terk etmeye zorlamaya çalışmışlardı. Yazar, Söke ve civarı başta olmak üzere Türk çeteleri toplayan ve Rum köylerine saldıran Kuşçubaşı Eşref'in faaliyetlerine dikkat çekiyordu. Taçalan'a göre Türkler, Yunanların Makedonya'da Müslümanlara yaptıklarının aynını yapmaktaydılar. Onlar Türkleri Anadolu'ya sürmüşlerdi, şimdi Türk milliyetçileri de yeni gelenlere yer açıyorlardı. Dolayısıyla ona göre boykot ile sürgün aynı madalyonun iki yüzüydü ve Türk mil-

120 Örneğin, bkz. FO, 195/2458, No. 84, 11 Temmuz 1914, s. 471.

121 FO, 195/2458, No. 84, 11 Temmuz 1914, s. 480.

letinin Batı Anadolu'da hayatta kalma mücadelesinde sığınacağı son limandı.[122] Taçalan Rumların sürülmesinin Pertev [Demirhan], Cafer Tayyar [Eğilmez] ve Mahmut Celal'dan [Bayar] oluşan bir komite tarafından organize edildiğini ileri sürmekteydi. Düvel-i Muazzama'nın koruması altında olduklarından İzmir Rumlarına dokunulmamıştı, fakat taşra kasabalarındaki diğer Rumları taciz etmek için her yola başvurulmuştu.[123]

Boykot Hareketi'nde failin kim olduğu kurbanlar ve yabancı gözlemler için bile açık değildir. Gayr-i Müslimler ve yabancı ülkelerin konsolosları Boykot Hareketi ve onunla birlikte yürüyen şiddet olayları konusunda İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun yerel üyelerini suçlamaktaydılar. Öte yandan iddialarında sabit değildiler. Uluslararası bir komisyonla yirmi gün boyunca Batı Anadolu'daki köy, kasaba ve şehirlerde seyahat eden Britanya konsolosu Matthews, Alman subayların Batı Anadolu'nun sahil kasabalarındaki Rumların varlığını tehlikeli bulan ve bunların sürülmesini isteyen tavsiyelerinden bahseder. Matthews bu tavsiyenin hükümetin son tereddütlerini de ortadan kaldırdığını iddia etmektedir. Öte yandan Rumların sürülmesi merkezi hükümet tarafından doğrudan emredilmemiş, ancak tasvip edilmiştir. Ona göre hükümet, Rumlardan şiddet ve kan dökülmesi yoluyla değil sadece korkutmayla kurtulmak istemiştir. Bursa ve İzmir valileri Rum karşıtı harekette etkin bir rol oynamaktadır ve onların verdikleri emirler sivil, askeri ya da yarı askeri olsun astları tarafından coşkuyla yerine getirilmiştir.[124] Britanya Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği bir raporda Britanya büyükelçisi L. Mallet, Sadrazam Halim Paşa ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın Rumlara karşı gerçekleştirilen eylemlerden, özellikle de İstanbul civarındaki bölgelerde gerçekleştirilenlerden (mesela Kemerburgaz) habersiz oldukları izlenimine kapıldığını ileri sürmektedir.[125] Rum Ortodoks

122 Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971), s. 69-71.

123 *A.g.e.*, s. 72-73.

124 FO, 195/2458, "Hıristiyan Karşıtı Boykot" dosyası (eski referans no. 306/3080), kutu No. 2 (Bursa ve İzmir bölgelerine düzenlenen gezinin raporu), s. 538.

125 FO, 195/2458, No. 402, 2 Haziran 1914, s. 371.

patriği Boykot Hareketi'ni engellemedikleri ve göçleri teşvik ettikleri için Osmanlı hükümetini ve devlet memurlarını suçlamaktadır. Bürokrasinin ve Türk basınının bazı kesimleri cahil insanları Rumlara karşı kışkırtmaktadır. Dolayısıyla patriklik hükümeti, devlet memurlarını ve halkı çeşitli nedenlerle suçlamaktadır.[126] Bir başka makale seferber olan insanların en alt sınıflardan olduklarını ve bunların birer fanatiğe dönüştüklerini iddia etmektedir.[127]

Edirne'deki Britanya konsolosu bir raporunda bu vilayetin valisinin ve Dâhiliye Nazırının Rum göçleri ile ilgili olarak telgraf yoluyla görüştüklerini belirtmiştir. Dâhiliye Nazırının, valiye tacizleri durdurmasını ve Rum göçlerinin teşvik edilmemesini emretmesi söylenmiştir. Bu emir ve onun Kırkkilise (Kırklareli) mutasarrıfı gibi yerel bürokratlarca uygulanması sayesinde hareket bir an için de olsa durma noktasına gelmiş görünmüştür. Öte yandan bu noktada Vize'nin tüm Rum nüfusu çoktan göç etmiştir ve hâlâ Rumların öldürülmekte olduğu haberleri gelmektedir.[128] Edirne üzerine üç ayda bir gönderdiği raporunda, bir ay önce hükümetin bu bölgede tamamen Müslüman bir nüfus yaratmak istediğini belirtmiştir. Bunun sebebi ülkenin Balkan Savaşları'nda yaşadıklarıdır.[129]

Rumların protestoları ve Yunanistan'a göç akınları başlatmaları öyle bir hal almıştı ki Dâhiliye Nâzırı Talat Bey Trakya ve Batı Anadolu'da bir seyahate çıkmak zorunda kalmıştı. Başkentte Talat Bey'e vekâlet eden Maliye Nazırı Cavit Bey *Tan* gazetesine bir demeç vermiş ve soruna Makedonya'dan kitleler halinde göç eden Müslümanların yol açtığını ileri sürmüştü. 17 Mart ile 10 Mayıs 1914 arasında Selanik'ten Trakya'ya 24.400 Müslüman'ın göç ettiğini söylemişti. Ona göre bu insanlar topraklarından edilmeseydi Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir olay yaşanmayacaktı. Yerli halk İmparatorluğun hiçbir yerinde

126 "Epi to Neo Takririo" (Yeni Bildirge Üzerine), *Ekklisiastiki Alitheia*, 30 Haziran 1914.

127 *Ekklisiastiki Alitheia*'nın elitist bir dünya görüşüne sahip olduğu belirtilmelidir. "To Zitima ka i Katastasis", *Ekklisiastiki Alitheia*, 15 Mart 1914.

128 FO, 195/2458, No. 24, 4 Mayıs 1914, s. 323.

129 FO, 195/2456, No. 17, 31 Mart 1914, s. 515, 517.

düzeni bozacak mahiyette bir olaya yol açmıyordu. Cavit Bey'e göre Talat Bey'in ziyaretinin nihai amacı muhacir Müslümanlarla yerli Rumlar arasındaki çatışmaları önlemekti.[130]

Rumlara yönelik şiddet çok kısa bir süre içerisinde artmış ve hükümeti Rum karşıtı hareketin yol açtığı kargaşaya karşı harekete geçmeye zorlamıştı. Talat Bey yolu üzerindeki küçük kasabaları ve köyleri bile ziyaret etmişti. Her yerleşimde halka seslenmiş ve Rumlara güven aşılamaya çalışmıştı. Örneğin bir tren istasyonunda kasabayı kalıcı olarak terk etmekte olan insanlara bir konuşma yapmış, onları kalmaya ve evlerine dönmeye ikna etmişti.[131] Öte yandan Talat Bey Tekirdağ'a bir yazı göndermiş ve kaymakamdan limanda toplanan Rum köylüleri Yunanistan'a sınırdışı etmesini istemişti.[132] Boykot Hareketi'nin en hareketli merkezleri Rumların kitleler halinde göç ettikleri yerlerdi. Boykot önce İzmir'de ve Menemen, Foça, Urla, Bergama ve Ulucak gibi civar kasabalarında sıkılaşmıştı. Marmara denizinin güneyindeki bölgeler (yani tarihi Bithynia ve Mysia) boykotun ikinci merkeziydi. Bundan sonra Trakya geliyordu. Rumların kitlesel göçlerinden ötürü birçok küçük kasabanın nüfusu kısa bir süre içerisinde azalmıştı. Osmanlı hükümeti Temmuz 1914'te Aydın vilayetine bir yazı göndermiş ve validen Rumların göçlerini engellemek için bunlara karşı gerçekleştirilen Boykot Hareketi'ni durdurmasını istemişti. Siyasi durum ve Rum Ortodoks Patrikliğinin aralıksız başvuruları hükümet üzerinde bir baskı yaratıyordu. Öte yandan Aydın valisi Rahmi Bey Dâhiliye Nezaretini, Rumlara karşı bir boykot yürütülmesinin imkânsız olduğu, zira Ayazmenci'de hiç Rum kalmadığı şeklinde yanıtlamıştı.[133] Yani bu tarihlere gelindiğinde birçok yerde genel anlamda boykot hareketinin amaçladığı büyük ölçüde gerçekleştirilmişti.

130 "Cavit Bey'in Beyanatı," *İkdam*, 17 Haziran 1914, Çarşamba, s. 2.

131 "Muhaceret Meselesi, Talat Bey'in Seyahati", *İkdam*, 16 Haziran 1914, Salı, s. 2.

132 BOA, DH. ŞFR. 40/11, 1 Nisan 1330 (14 Nisan 1914). Taner Akçam da bu belgeden alıntı yapar: Taner Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur' Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 88-89.

133 BOA, DH. EUM.VRK. 13/22, 19 Temmuz 1330 (1 Ağustos 1914).

Seyahatleri sırasında Talat Bey, yolculuğu sırasında gerçekleşen olaylarla da ilgilenmişti. Rum Ortodoks Patriği Ayvalık'ın yanmakta olduğuna dair bir haber göndermişti. Yapılan soruşturma Ayvalık'taki bir köyde bir gecede dört evin yakıldığını ortaya koymuştu. Evlerin sahipleri ve kalan nüfus göç etmeye karar vermiş ama kalmaya ikna edilmişlerdi. Burhaniye Rumlarına kasabalarında yeni yerler gösterilmiş ve güvenlikleri temin edilmişti. Osmanlı memurları Rumları ülkeyi terk etmemeye ikna etmek için tren istasyonuna giderken Karşıyaka Metropolitini de yanlarına almışlardı.[134]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Patriklik ve kilise ağı da siyasi ve toplumsal gelişmelere müdahale etmeye çalışıyordu. 1914 baharının gergin siyasi ve toplumsal atmosferinden dolayı Müslümanlarla Rum Ortodoks cemaati arasındaki ilişkiler kötüleşmişti. Bu durum İttihatçılar ve Rum Ortodoks Patrikliği arasında bir krize dönüştü. Patriklik Rum nüfusun tehlike altında olduğunu ileri sürerek kiliseleri kapatmaya ve Rum okullarındaki eğitimi durdurmaya karar vermişti. Rum nüfusun başvurduğu bir başka tepki küçük yerleşimlerden daha büyük kasaba ve şehirlere göç etmekti. Rumlar önce köylerden İstanbul ve İzmir gibi şehirlere kaçıyor, daha sonra da Yunanistan'a göç ediyorlardı. Bu ayrıca Osmanlı hükümeti ve uluslararası kamuoyunun dikkatini Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumlara çekmek için de bir fırsattı.

Rumların memleketlerini terk etme eğilimleri her durumda doğrudan Boykot Hareketi ile ilgili değildi. Boykot Hareketi daha genel bir siyasi ve toplumsal atmosferin sadece bir parçasıydı. Boykotun henüz başlangıç safhasında, Osmanlı basınında Rumların göçleriyle ilgili haberlere rastlamak tesadüf olmazdı.[135]

Rum Ortodoks Patrikliği ve Rum cemaatinin iki idari organı, Kilise Meclisi (Sen Sinod) ve Ulusal Kalıcı Karma Meclis, "ulusun yüz yüze olduğu kritik durum" ile ilgili olarak hare-

134 "Muhaceret Meselesi, Talat Bey'in Seyahati", *İkdam*, 17 Haziran 1914, Çarşamba, s. 1.

135 Babaeski'den İstanbul ve daha sonra Selanik'e göç eden ilk Rumlarla ilgili bir haber için bkz. "Rum Muhacirleri", *İkdam*, 8 Şubat 1914, Pazar, s. 4.

kete geçmek üzere toplandı. Patriklik anayasal hükümete resmi bir rapor sunmuştu. Raporun içeriği ve taşıdığı mesaj patrikliğin resmi gazetesinde özetlenmişti. Buna göre vatandaşlarının haklarını korumak anayasal hükümetin göreviydi. Patrikliğe göre "Türk halkının ekonomik bağımsızlığının kendiliğinden bir uyanış gerektirdiği" sadece bir mazeret, "demagojik bir iddia" idi. Böyle bir uyanış ve kurtuluş, Rum halkını soyarak ve yok ederek gerçekleştirilemezdi. Bu bağımsızlık Rum dükkânlarının önüne silahlı bekçiler yerleştirerek, Rumları ülkeyi terk etmeye zorlayarak ve Rum Ortodoks cemaatine karşı nefret aşılayan broşürler dağıtarak elde edilemezdi. Ekonomik kurtuluş ancak serbest ticaret ve serbest ekonomik faaliyetlerin sonucu gerçekleştirilebilirdi. Raporda Rumların Türk halkının gelişmesine ve ticari olarak ilerlemesine değil, şiddet, kanunsuzluk ve kendilerine yönelik kötü muameleye karşı oldukları belirtilmişti. Raporda ülkenin "tarihi haklara sahip olan en güçlü yerli unsuru" olarak "Rum Ortodoks cemaatinin bu tecavüzlere izin vermeyeceği" ilan edilmişti.[136]

Rum Ortodoks Patriği komisyonuyla birlikte Dâhiliye Vekili Talat Bey'i ziyaret etti ve kendisine bir bildirge sundu. Talat Bey kendilerine önleyici tedbirler alacakları sözünü verdi. Heyet daha sonra Adliye Vekili İbrahim Bey'i ziyaret etti. İbrahim Bey her ne kadar bildirgenin içeriğini onaylıyorsa da bildirgenin tarzını ve ifade edilen itirazları uygunsuz buluyordu. Bu nedenle bildirgeyi kabul etmemiş ve patriklik de konu üzerinde ısrarcı olmamıştı. Öte yandan Rum Ortodoks cemaatinin yukarıda bahsedilen iki organı toplanmış ve Adliye Nezareti ile olan ilişkilerini kesmeye karar vermişti. Patriklik kararla ilgili olarak sadrazamı bilgilendirdi.[137] Fakat sonuçta Rum Ortodoks Patriği ve komisyon, hem sadrazamı hem de Adliye Nazırını ziyaret etmiş ve Rum milletinin güvenliği ile ilgili teminat almışlardı.[138]

136 "I Thesis tou Omogenous Sticheiou", (Milletin Durumu), *Ekklisiastiki Alitheia*, 1 Mart 1914.

137 "Apofaseis kai Energiai ton Patriarchion" (Patrikliğin Kararları ve Faaliyetleri), *Ekklisiastiki Alitheia*, 1 Mart 1914.

138 "I Partiarchiki Epitropi" (Patriklik Komitesi), *Ekklisiastiki Alitheia*, 29 Mart 1914.

Hükümet, Rumları Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmaya ikna etmek için samimiyetini kanıtlamaya çalışmıştı. Örneğin 16 Haziran 1914'te kırktan fazla Müslüman gözaltına alındı. Dahası Ayvalık kaymakamı başarısızlığından dolayı görevinden alındı.[139] Bir gün sonra Osmanlı hükümetinin aldığı önleyici tedbirler genişletildi. *İkdam* gazetesi bu önlemleri, Rumlara karşı eylemlerde bulunanlara yönelik bir gözdağı olarak yorumlamıştı. Foça, Ayvalık ve Biga kaymakamları, Gömeç ve Barbaros kazalarının bazı idarecileri ve Çeşme'nin jandarma yüzbaşısı görevlerinden uzaklaştırıldılar. Dahası iki subay ve yüz kadar köylü divan-ı harb-i örfiye gönderildi. *Anadolu*, *Köylü* ve *Lareforum* gazetelerinin baskıları Müslüman göçleri ile ilgili olarak yaptıkları kışkırtıcı yayınlardan ötürü durduruldu.[140] Öte yandan Osmanlı hükümeti duruşunu değiştirmemiş ve İmparatorluktaki karışıklıklar için Yunanistan'ı suçlamayı sürdürmüştü. Bu nedenle kamu görevlilerini cezalandırmanın yanı sıra Osmanlı hükümeti, Makedonya Müslümanlarına yönelik Yunan mezalimini öne sürerek Yunanistan'a da bir nota verdi. Hükümete göre ülkede çıkan sorunların temel sebebi Osmanlı İmparatorluğu'na sürmekte olan Müslüman akınıydı.[141]

Aydın valisi Rahmi Bey'le seyahat eden Talat Bey, Aydın vilayetinin yerel yöneticilerine emirler verdi ve Nazilli, Aydın, Söke, Tire gibi kasabalarda Müslüman ve gayr-i Müslim nüfusa nasihatlarda bulundu. Buradaki konuşmalarından birinde bir gayr-i Müslim sözünü keserek boykottan şikâyet etti. Buna verdiği cevapta Talat Bey, kasaba eşrafını boykotun ülkenin ekonomisi üstünde kötü bir etkisi olduğu yönünde uyardı ve bitirilmesini istedi.[142] Talat Bey 27 Haziran 1914'te İstanbul'a döndü.

Ne var ki bölgedeki boykot Talat Bey'in İstanbul'a dönüşünün ardından kaldırılmadı. Hükümet bu nedenle boykotun

139 "Ayvalık Kaymakamının Azli", *İkdam*, 17 Haziran 1914, Çarşamba, s. 2.

140 "Muhaceret Meselesi", *İkdam*, 18 Haziran 1914, Perşembe, s. 3.

141 "Yunan Mezalimi, Bab-ı Alinin Muhtırası", *İkdam*, 18 Haziran 1914, Perşembe, s. 1.

142 "Muhaceret Meselesi, Talat Bey'in Seyahati", *İkdam*, 20 Haziran 1914, Cumartesi, s. 3.

durdurulması için emirler göndermeye devam ediyordu. Dahası Dâhiliye Nazırı ibret olsun diye saldırganlardan birinin cezalandırılmasını istemişti. Rahmi Bey'e, müddeiumumî Şükrü Bey'in raporundan herkesin boykotun askıya alındığını bildiğinin anlaşıldığını yazmıştı. Bu yüzden nazır, validen cinayet işleyen saldırganlardan birinin idam edilmesini ve çok fazla ileri giden boykotçulardan birkaçının cezalandırılmasını istiyordu.[143] Hükümet boykotun sürdürülmesini engellemek için farklı vilayetlere benzer telgraflar göndermeye devam etti. Örneğin doğrudan nazır Talat Bey tarafından Menteşe'ye gönderilen bu tür bir şifrede kaymakamdan boykotu ve Rumların göçünü durdurması isteniyordu. Komiser muavini Kadri Efendi görevinden azledilmişti.[144]

Hükümet devlet görevlilerinin boykota verdiği destek yüzünden boykotu durduramadığından birçok devlet memuru görevinden alınmıştı. Örneğin Lazistan mutasarrıflığına gönderilen bir şifrede "liva dahilinde Rumlar aleyhine şedid bir boykotaj yapıldığı ve buna bilahare reji kolcuları ile bazı memurin iştirak etdirilerek" Rumların dükkânlarına gidenlerin tehdit edildiğinin öğrenildiği bildiriliyordu.[145] Öte yandan hükümetin verdiği bu tür emirler bu resmi tedbirlerin boykotu durdurmakta başarısız olduğunu gösteriyordu. Örneğin Aydın vilayetine ve valisine gönderilen bir başka telgraf, siyasi müzakereler devam ederken boykotun sürmesinin devletin çıkarlarına zarar verdiğini tekrarlıyordu. Merkezi hükümet boykottan sorumlu olanların tekdir ve tehdit edilmesi talebini yinelemişti. Boykot Hareketi'nin önde gelen bazı üyelerinin cezalandırılması gerektiğinin de altı çizilmişti. Hükümet çaresiz durumdaydı ve bu durum söylemine yansımaktaydı. Son telgrafta hükümet validen boykotu, en azından "şimdilik", ne olursa olsun durdurmasını istiyordu. Ya da hükümet göstermelik bir tedbir peşindeydi:

---

143 BOA, DH. ŞFR. 42/166, 18 Haziran 1330 (1 Temmuz 1914).

144 BOA, DH. ŞFR. 43/18, 20 Haziran 1330 (3 Temmuz 1914).

145 BOA, ŞFR. 42/173, 19 Haziran 1330 (2 Temmuz 1914).

Aydın Valisi Rahmi Bey Efendiye (şifre)
Müzakerat-ı siyasiyenin devam etmekde olduğu şu sırada boykotajın ref'i icab ediyor lazım gelenlere nasihat ve ihtarat ifa ediniz lüzum görürseniz bu babda ileri gidenlerden birkaçını cezalandırınız. Velhasıl tedabir-i münasib ile boykotajın şimdilik devamına mümanaat ediniz vilayata da tamimen tebligat ifa kılınmışdır.[146]

Hükümetin bu tür emirler gönderdiği tek vilayet Aydın değildi; Lazistan gibi bölgelere de benzer emirler gitmişti. Hükümet Lazistan mutasarrıfına boykotun tahfif yani yumuşatılmasını sonra da tamamen durdurulmasını yani men'ini söylemişti.[147] Boykota yönelik benzer yasaklama ve saldırganların cezalandırılması emirleri Edirne, Adana ve Hüdavendigâr gibi vilayetlerle İzmir, Bolu, Çatalca, Canik, Karesi ve Kala-i Sultaniye gibi mutasarrıflıklara da gönderildi.[148] Ama bu telgraflar bir işe yaramıyordu ve bu yüzden Dâhiliye Nazırı aynı emirleri tekrar tekrar göndermek zorunda kalmıştı. 14 Temmuz 1914'te Talat Bey emirlerini yinelemiş ve boykotun kaldırılmasının devletin çıkarlarına uygun olduğunu ve bunu yapmayanların görevlerinden azledileceğini vurgulamıştı.[149]

Öte yandan Balkan Savaşları'ndan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve özellikle de Talat Bey'in ülkeyi, imparatorluğa ihanet ettiği düşünülenlerden temizlemeye karar vermiş olduklarının da altı çizilmelidir. Bu iddia, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen siyasi simalarından ve Osmanlı meclisinin başkanı olan Halil Menteşe tarafından yapılmış olduğundan ciddiye alınması gereken bir iddiadır. Menteşe, Talat Bey'in Bulgarları ve Rumları tasfiye etmeye karar verdiğini teyit etmektedir.[150] Ne

146 BOA, DH. ŞFR. 42/198, 22 Haziran 1330 (5 Temmuz 1914).

147 BOA, DH. ŞFR. 42/208, 23 Haziran 1330 (6 Temmuz 1914).

148 BOA, DH. ŞFR. 42/199, 22 Haziran 1330 (5 Temmuz 1914).

149 BOA, DH. ŞFR. 43/12, 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914).

150 Rumların ve Bulgarların sürgün edilmeleri, 1912'den sonra akınlar halinde gelen Müslüman muhacirler için 1914'ten itibaren ortaya çıkan toprak ihtiyacıyla da ilişkiliydi. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 184.

var ki hükümet Yunanistan'la bir savaş istemediğinden iş Rumların tasfiyesine geldiğinde bu o kadar da kolay olmamıştır. Bu nedenle hükümet ve Osmanlı bürokrasisi Rumların Trakya ve Batı Anadolu'dan sürgün edilmelerine karışmak ya da bunun bir parçası olmak istememiştir. Bu işi İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun yerel şubeleri başaracaktır. Halil Menteşe ayrıca Talat Bey'in seyahatlerinin, Düvel-i Muazzama'nın konsoloslarını, hükümetin hüküm süren milliyetçi ateşi dindirmeye çalıştığına ikna etmek ve yabancı konsolosların tepkilerini azaltmak için ayarlandığını da ileri sürmektedir. Rumların ülkeyi terk etmelerinin sebebinin Balkan Savaşları'nın kendilerini son derece rahatsız etmesi olduğu iddia edilmişti. Sonuç olarak Talat Bey ve valiler vatandaşları durdurmaya çalışıyormuş gibi yaparlarken, komitalar yerli Rum nüfusu tedhiş etmiş, bunların da Anadolu'dan kaçmaktan başka bir çareleri kalmamıştı. Halil Menteşe Trakya'dan 100.000 ve İzmir civarından 200.000 kadar Rum'un bu politikanın bir sonucu olarak Birinci Dünya Savaşı'ndan önce anavatanlarını terk ettiklerini belirtir. Edirne valisi Hacı Adil Bey, Aydın valisi Rahmi Bey ve Celal Bey [Bayar] bu plan dâhilinde Talat Bey'e yardımcı olan isimlerdi. Hacı Adil Bey sürgünleri denetlediği bir sırada bir Bulgar-Yunan çetesinin suikasti sonucu öldürülmüştü. Aynı saldırıda valinin oğlu da hayatını kaybetti.[151]

Halil Menteşe'nin bu tanıklığı İttihatçıların İmparatorluğu yönetirken biri gizli biri açık iki farklı yazışmada bulunduğunu göstermektedir. Resmi devlet yazışmaları hükümetin gayr-i Müslimlerin sürgün edilmesine müdahil olmadığı ve yerel bürokratları cezalandırarak kötü muameleyi engellemeye çalıştığı izlenimini verir. Hüseyin Kâzım'ın yukarıda bahsedilen broşürüne Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından el konulmuştu. En azından böyle bir duyuru yapılmıştı.[152] Öte yandan İtti-

151 *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), s. 165-166.

152 Hasan Taner Kerimoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rum Politikası 1908-1914", s. 209-210; Hasan Taner Kerimoğlu, "1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kâzım Bey'in Bir Risalesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt V, No. 13, Sonbahar 2006 (yayınlanma tarihi Eylül 2008), s. 101.

hatçıların ve Türk milliyetçilerinin anıları, kurbanların anıları ve diğer devletlerin arşivlerindeki belgeler ortaya başka bir resim koymaktadır.[153] Öte yandan bu bizi işin bir grup milliyetçi komitacı tarafından gerçekleştirildiği türünden bir komplo teorisine götürmemelidir. Bilakis bu farklı anlatımlar toplumsal ve siyasal bir şebekeye ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin toplumsal tabanına işaret etmektedir. Öte yandan Müslüman halkın seferberliği de tam ve mutlak değildi. Bu nedenle kurbanlar her zaman çeteleri, komitaları ve milliyetçi hareketin önde gelen birkaç simasını suçluyorlardı. Örneğin Dimosthenis Stamatios kendilerine saldıranın sıradan Müslüman halk değil boykotçular olduğunu vurgulamıştı. Müslüman halkı tahrik eden de boykotçulardı. Kendisi ve ailesi Türklerle iyi ilişkilere sahipti. Ailesi Salihli, Tatarti'de tütün ve tuz satıyordu ve Müslüman müşterilerinin büyük kısmı kendilerinden alışveriş yapmaya devam etmişti. Rumları ekonomiden silmek isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile boykotçulardı.[154] Benzer şekilde yukarıda ismini zikrettiğimiz Prokopiou da Müslümanların çoğunluğunun boykota karşı olduğunu ileri sürmektedir.[155] Kiriakos Miçopulos da gayr-i Müslimlere karşı boykotun muhacirler tarafından kışkırtıldığını söyler; boykot sırasında ailesi, başta Kermasti'deki (bugünkü Bursa, Mustafa Kemalpaşa) un fabrikası olmak üzere tüm mülklerini yitirmiştir. Patronları (Miçopulos'un babası) olmadan çalışmayı reddeden fabrikanın işletmecisi ve ustabaşısı sayesinde kasabaya geri dönebilmişlerdir.[156] Bu hikâye yerlilerle yeni gelenler arasındaki katı farklılığı da ortaya koymaktadır.

153 Taner Akçam Balkan Savaşları'ndan sonra Rum nüfusun sürgün edilmesi sırasında Ege bölgesinde ve Trakya'da bu ikili mekanizmanın nasıl işlediğini gayet iyi bir şekilde ortaya koymaktadır. Akçam bu olayları Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşecek [Ermeni] felaketi için bir hazırlık olarak görmektedir. Taner Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur'*, s. 82-107.

154 Sözlü Gelenek Arşivi LD 28, Batı Anadolu Çalışmaları, Bölge: Sydia-Salihli, Köy: Tatarti, Dimosthenis Stamatios ile röportaj.

155 Sokratis Prokopiou, *San Psemmata kai San Alitheia*, s. 41.

156 "Kiriakos Miçopulos'un Tanıklığı", Batı Anadolu Çalışmaları Sözlü Gelenek Arşivi, *Göç: Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, ed. Herkül Milas (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 140-143. Miço-

Boykot Hareketi'ne karşı çıkan yüksek rütbeli yerel bürokratlar da mevcuttur. Örneğin Dâhiliye Nezareti'nin 18 Haziran 1914 tarihli kararnamesini uzun ve ayrıntılı bir listeyle birlikte yanıtlayan sadece Adana valisiydi. Boykot hareketini destekleyen diğer Osmanlı bürokratlarının tersine Adana valisi Hakkı Bey hareketi şiddetle eleştirmiştir. Vali hükümetin kararnamesini aynı gün yanıtlamıştır ve bu, cevabının bir çeşit tepki olduğunu göstermektedir. Boykotun Adana'da başlarda, on-on beş gün için çok etkili olduğunu yazmıştır. Yani Adana'daki boykot, ancak boykotun Batı Anadolu'da önem kazanmasından sonra başlamıştı. Boykot Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerine yayılsa da eş zamanlı olarak başlamamıştı. Adana'da da her ne kadar geç başlamış olsa da kısa bir süre içerisinde güç kazanmıştı; bunun sonucu olarak da vali hareketin tamamen bastırılmasını salık vermişti. Vali Boykot Hareketi ve boykotçulara yönelik hoşnutsuzluğunu raporlarında kullandığı dille ortaya koyuyordu: "Beyinsizler", "saf dil" ve "hissiyat-ı şahsiyeye tabi".[157] Hakkı Bey boykotun elde patlamaya hazır bir silahla oynamaktan başka bir şey olmadığı uyarısında bulunmuştu. Ülke için mali ve siyasi bir kriz gibi felaketvari bir sonucu olabilirdi. Valiye göre Osmanlı İmparatorluğu Balkan Savaşları'nın yol açtığı maddi ve manevi yıkımları onarmaya çalışıyordu ve muhtemelen sıradan halkın devlet işlerine ve siyasete bulaşması bunu akamete uğratacaktı. Boykot Hareketi'nin kendiliğindenliği ve bağımsızlığı devlet görevlilerini rahatsız ediyordu.

Hakkı Bey raporuna, Adana'nın bir çiftçi bölgesi olduğunu ve onların ürünlerinin alıcılarının da büyük ölçüde gayr-i Müs-

---

pulos'un bu tanıklığı birkaç nedenden dolayı önemlidir. Öncelikle babasının başlangıçta Türk bir ortağının olduğunu göstermektedir. Yani Müslüman tüccarlar sanayiye yatırım yapmakta, hatta bir gayr-i Müslimle ortak bile olmaktadırlar. İkinci olarak muhacirlerin gayr-i Müslim karşıtlığında kullandıkları söylem yukarıda bahsedilene benzemektedir. Fanatikler kaybedilen bölgelerde Türk kadınlarının öldürüldüğünü ve köprülere çivilendiklerini iddia etmektedirler. Müslümanlardan dindaşlarını öldürenlere bir kuruş bile vermemelerini istemektedirler. Dahası bu tanıklık muhacirleri iş girişimlerinde bulunan ve Hıristiyanlarla rekabet eden zeki insanlar olarak tarif etmektedir.

157 BOA, DH. KMS., 25/29, 5 Haziran 1330, (18 Haziran 1914).

limler olduğunu belirterek başlamıştı. Eğer bu alıcılar Boykot Hareketi yüzünden uzaklaşırlarsa fiyatlar çökecekti. Sonuç olarak köylüler ve hazine bu süreçten zarar edecekti. Hakkı Bey Boykot Hareketi'nin laf-ı güzafla başarılı olamayacağını savunuyordu. Boykot zayıf ve fakir köylüleri kaybedecekleri bir savaşa, kendilerinden güçlü bir düşmanla savaşmaya zorluyordu. Bu argüman Boykot Hareketi'nin karşısındakiler için tipik bir cevaptı, zira boykot silahı genellikle zayıfın güçlüye karşı kullandığı bir silahtı. Bu nedenle aynı argümanın üst düzey Osmanlı bürokratları tarafından da kullanılması şaşırtıcı değildir.

Hakkı Bey'in raporundaki bir başka önemli nokta İzmir'den Adana'daki tüccarlara gönderilen bir telgraftan bahsetmesidir. Bu bilgi boykotçuların ve Müslüman tüccarların İmparatorluk çapında bir iletişim ağıyla birbirlerine bağlı olduklarına ayrı bir delil teşkil eder. Ayrıca örgütsel kapasitelerini ortaya koymakta ve tüccar Mehmed Rasim'in [Dokur] yukarıda bahsedilen iddialarını hatırlatmaktadır. Adana valisi bu nedenle kendisinin uyguladığı önleyici tedbirlerin, sanayi ve ticaretle bir bağı olan herkese zarar veren boykotu durduramadığını belirtmektedir. Hareketin yayılmasının engellenmesi için bu resmi tedbirler İzmir gibi diğer büyük boykot merkezlerinde de etkili olmalıdır. Hakkı Bey, Osmanlı hükümetine gönderdiği bir başka yazıda Adana'da Boykot Hareketi'ne müsamaha tanımamak hususundaki niyetini tekrar etmiştir. Burada ayrıca 18 Haziran 1914'te gönderdiği ayrıntılı raporundan da bahseder.[158]

Yukarıda bahsedilen bildirgeye göre Müslüman nüfus geneli itibariyle Rumlarla ilişkisini kesmek konusunda müteredditir. Bu nedenle bu işi "halk namına" üzerine alan İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur. Öte yandan bildirgede "neredeyse yapılan her eylemden önce bir emir ya da izin gerekli" iddiasında bulunan Matthews'un tavrına karşı da dikkatli olunmalıdır. Matthews 1914'ün Mayıs ayının ikinci yarısında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel şubelerine böyle bir emir gönderildiğini iddia ederek bu emri aramıştı. Devlet memurları ve Müslüman gruplardan oluşan boykot komiteleri Haziran ayının başlarında

158 BOA, DH. EUM. EMN. 85/7, 23 Haziran 1330 (6 Temmuz 1914).

oluşturulmuştu. Dolayısıyla Matthews boykotçuların aşırı eylemlerinden kimin sorumlu olduğundan tam olarak emin değildi, zira sonunda duruma hâkim olamadığı için tekrar hükümeti işaret etmişti.[159]

Benzer şekilde Ayvalık'taki Yunan konsolosu da, her ne kadar ispatlaması kolay olmasa da boykotu teşvik ve himaye edenin devlet görevlileri olduğunu söylüyordu. Öte yandan söz konusu görevlilerle boykotçuların aynı kişiler olduklarını iddia etmiyordu. Dahası boykotçuların Türk tüccar ve esnaf loncalarından aldıkları destekten bahsetmişti. Boykotçuların cebine parayı koyan bunlardı.[160] Yunan konsolosun bir başka raporu boykotu başlatanın İttihad-ı İslâm adında bir cemiyet olduğunu ileri sürüyordu.[161]

Toplumsal ve ekonomik çevre de Müslüman esnafın gayr-i Müslim tüccarla bağlarını kesme kararı almasına katkıda bulunmuştu. Yani bunlar için Rumlarla iş yapmaya devam etmek riskli ve ekonomik olarak yanlış olacaktı. Genel toplumsal ve ekonomik atmosfer, bunu gerçekten istemeseler ya da Milli İktisat şebekesinin bir parçası olmasalar da Müslüman esnafın bir kısmını Boykot Hareketi'yle uzlaşmaya zorlamış olabilir. En çok sözü edilen aktörlerden bazıları kaymakamlar, polis memurları, jandarma, çeşitli kurumların müdürleri gibi alt rütbeli yerel bürokratlar ve yerel çetelerdi. Bu çeteler genellikle Müslüman muhacirlerden oluşuyordu. Bunların 1910-11 Boykot Hareketi sırasında, özellikle de liman şehirlerinde en etkin olanları Girit muhacirleriydi. 1913'ten sonra onlara Makedonya muhacirleri katıldı. Batı Anadolu'ya yönelik Müslüman akını Boykot Hareketi'ne sokak düzeyinde bir güç sağlamıştı. Bunlar, yorucu bir yolculuktan sonra üzerlerine düşen rolü oynamaya fazlasıyla hazırdı. Dahası genellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aşırılıkçı bir kolu olarak tanımlanan siyasi

159 FO, 195/2458, "Hıristiyan Karşıtı Boykot" dosyası (eski referans no. 306/3080), kutu No. 2 (Bursa ve İzmir bölgelerine düzenlenen gezinin raporu), s. 538-39.

160 AYE, A21a, 1914, Ayvalık, No. 8443, 16 Mart 1914.

161 AYE, A21a, 1914, No. 3390, 31 Ocak 1914.

bir grup 1914'te öne çıkmıştı. Nâzım Bey bu grubun önde gelen mensuplarından biri sayılıyordu, onunla birlikte de Aydın valisi Rahmi Bey.

Britanya konsolosu Matthews ile yaptıkları bir sohbette Rahmi Bey, genel olarak Müslümanların özelde de Müslüman memurların, muhacirlerin Makedonya'da Yunanların elinden çektikleri kötü muamelelerin hikâyelerinden çok etkilendiklerini belirtmişti. Bu nedenle Rahmi Bey konsolosa, "Rumların saldırıya maruz kalmalarının boşuna olmadığını" ve bu saldırganlık İzmir'de de görülse şaşırmayacağını söylemişti. Ona göre "Müslümanlara karşı gönderilen jandarmanın ya da polisin, onlar Makedonya'daki kardeşlerine bu kadar güçlü bir yakınlık hissederken emirlere riayet etmelerini beklemek anlamsızdı". Bu görüşünü Alaşehir Metropolitine karşı da tekrar etmiş ve bu Rum Ortodoks Patrikliğinin gazetesi *Ekklisiastiki Alitheia*'da yayınlanmıştı.[162] Kısacası bölgenin en yüksek bürokratı, boykotu, şiddet olaylarını ve güvenlik güçlerinin kayıtsızlığını meşru görüyordu.

Boykot Hareketi'ni düzenleyen isim olarak görülen Dr. Nâzım Bey konsolosla yaptığı bir başka konuşmada milletin "nefret duygularıyla" dolduğunu söylemişti; dolayısıyla hükümetin Rum karşıtı boykota bir son vermesi mümkün değildi.[163] Britanya Başkonsolos Vekili Heathcote Smith de ılımlı bir duruşa sahip birçok Türk'ün vatanseverliklerini ispatlamak için Rumlara yönelik nefret göstermek zorunda olduklarına inandıklarını belirtmişti.[164]

---

162 "Grammata Mitoropoliton" (Metropolitlerden Mektuplar), *Ekklisiastiki Alitheia*, 15 Mart 1914.

163 FO, 195/2458, "Hıristiyan Karşıtı Boykot" dosyası (eski referans no. 306/3080), kutu no. 6 (Aydın valisi Rahmi Bey ve Dr. Nâzım'la yapılan görüşmeler), s. 553.

164 FO, 195/2458, No. 96, 27 Temmuz 1914, s. 585. Smith ayrıca Türk devlet görevlilerinin Rumlara karşı olan hislerini alenen göstermekten geri durmadıklarını da belirtmiş ve İzmir Polis Şefi Hacim Bey'den bir alıntı yapmıştı: "Bizim görevimiz, ister Yunani olsunlar ister Rum, bunlardan nefret etmektir ve bir başka görevimiz de onlara onlardan nefret ettiğimizi hissettirmektir. Onlar bizim düşmanımızdır; onları bu topraklardan sürene kadar bize huzur yok". FO, 195/2458, No. 96, 27 Temmuz 1914, s. 584-5.

Türkiye üzerine tarihyazımı büyük oranda tüm İttihatçıları devlet görevlileri, komitacılar ya da askerlermiş gibi görür. Ne var ki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin toplumun farklı kesimlerinden ve sınıflarından üyeleri ve destekçileri vardı. Örneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden biri olan, aynı zamanda da Edremit'teki Boykot Hareketi'nin liderlerinden olan Ali Bey bir zeytinyağı fabrikası ve çok sayıda dükkân sahibiydi.[165] Bölgeye bir gezi düzenleyen Karesi mutasarrıfı Mehmed Reşid de Ali Bey'in bu fabrikasından bahsetmişti. Fabrika, bölgede bir Müslüman'a ait olan dört fabrikadan biriydi.[166] Fakat dönemin yazarları ve tarihçiler, bu gibi şahıslardan çok devlet görevlilerini dikkate almakta ve anlatılarının merkezine yerleştirmektedirler.

Britanya Başkonsolos Vekili Heathcote Smith Temmuz ayında gönderdiği raporunda Rahmi Bey'in Rumlara yönelik kör ve katı bir nefretle dolduğunu ve bu nedenle yaklaşmakta olan savaşta Rum karşıtı şiddete göz yumacağını bildirmişti. Yüz yüze yaptıkları bir konuşmada Rahmi Bey Smith'e Rumların stratejik nedenlerden dolayı muhtemelen iç bölgelere gönderileceğini ima etmişti. Ama aynı rapor vilayetin iç bölgelerindeki kasabalara seyahat eden Rahmi Bey'in çabaları sayesinde boykotun Haziran ayının sonlarında ve Temmuz'un başlarında kesildiğini de belirtmektedir. Smith ayrıca konsolosu Torbalı'da birkaç Türk'ün valinin emirlerine karşı gelerek boykotu sürdürdükleri için falakaya çekildiğini bildirmişti. Alışveriş bir ölçüye kadar tekrar başlasa da bölge Rum sakinleri için hâlâ güvensizdi.[167]

Britanya konsolosunun raporunda bu noktada Vali Rahmi Bey'in, eski eşkıya Çerkez Eşref ve kardeşi Sami Bey'e dokunamadığı itirafında bulunduğundan bahsedilir. Rahmi Bey'e göre Karşıyaka'da yaşamakta olan Eşref, maiyetindeki Giritlileri si-

165 AYE, A21a, 1914, Ayvalık, No. 9345, 23 Mart 1914.

166 Mehmed Reşid kasabayı 1 Ağustos 1913'te ziyaret etmişti. Nejdet Bilgi (ed.), *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*, s. 68.

167 Boykot Hareketi çok kısa bir süre zarfında güç kazanmıştı. Britanya konsolosu Matthews birkaç yer hariç hareketin bütün bölgede hâkim olduğunu belirtmektedir. FO, 195/2458, No. 92, 21 Temmuz 1914, s. 504.

lahlandırmıştır ve Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından güçlü bir şekilde desteklenmektedir.[168] Görünen o ki Rum karşıtı hareket içerisinde farklı güç odakları mevcuttur. Güçlü bir isim olarak Eşref Bey'in yabancılarla iyi ilişkileri vardır. Söz gelimi "ülkenin kuzeyinde" büyük yatırımları olan Avrupalı bir tüccarı korumaktadır ve kendisine, milliyetçilerin herhangi bir şekilde müdahale etmesi halinde onu kurtaracak, kişisel olarak imzaladığı bir seyahat tezkeresi vermiştir. İzmir'in Britanya başkonsolosunun arkadaşı olan bir başka Avrupalıya da koruma vermiştir. Bu koruma Temmuz 1914'te görevinden alındığında, Britanya konsolosu boykotun yumuşadığı çıkarımına varır.[169]

Öte yandan hareketin içerisinde kitlesel bir seferberlik olduğunun altı çizilmelidir, zira hayvan hırsızlığı, yaralama, arazilere ve evlere el konulması, bahçelerin yağmalanması gibi sayısız olay ve binlerce muhacir söz konusudur. Marmara'da, Aydın vilayetinde tellallar boykotun bitirildiğini ilan ettikleri sırada bir çelişki olarak Müslümanlar Sofokles'in değirmeninden aldıkları tahılı taşımaktaydılar. Ne var ki değirmene giderken boykotçuların saldırısına uğramış ve dönmek zorunda bırakılmışlardı.[170] Bu olay halkın iradesini, yerel yöneticilerin gücünün boyutunu ve bunların hangi noktada boykot cemiyetleri ve bunların liderleriyle karşı karşıya geldiğini de göstermektedir. Sonuç olarak önceki örneklerden farklı olarak siyasi gruplaşmalar ve çeteler tüccar grupları ve liman işçilerinden çok daha görünürdürler. Bu nedenle toplumsal seferberliğin düzeyi artmış ve toplumsal ilişkiler bozulmuştur. Bir grup Müslüman eşraf bu etnik çatışmalardan fayda sağlamış ve bu kargaşadan kendilerine servet edinmiş görünmektedir.

168 FO, 195/2458, No. 82, 8 Temmuz 1914, s. 453-461.

169 FO, 195/2458, No. 96, 27 Temmuz 1914, s. 587.

170 FO, 195/2458, No. 92, 21 Temmuz 1914, s. 509.

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE KİTLE SİYASETİ VE BOYKOT HAREKETİ

Siyasetin Topluma Yayılması ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm

Osmanlı İmparatorluğu'nda halkın siyasete katılımı 19. yüzyılda başladı. Osmanlı Devleti, toplumsal, ekonomik ve siyasi yapısını ve kurumlarını modernleştirdikçe tebaasının günlük yaşamına müdahale etmeye başladı. Kitle siyaseti ve kitlelerin toplumsal seferberliği, imparatorluğun seçkinlerinin siyasetin yeni ihtiyaçlarıyla baş edebilmek için başvurdukları modern araçlardan bir tanesiydi. Devlet ve tebaası arasındaki ilişki kökten değişip halkın arasında farklı toplumsal, politik, mesleki gruplar ortaya çıktıkça siyasetin kapsadığı alan da genişledi. Bu değişimler, devletin ve toplumun birbirlerini dönüştürecekleri yeni politikalar gerektirdi.

Söz konusu değişimler Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalist piyasalarıyla bütünleşmesi, imparatorluk içerisindeki piyasa ilişkilerinin gelişmesi, modern toplumsal sınıfların oluşması, bir orta sınıfın yani mesleki profesyonel kesimlerin oluşması, sivil ve askeri bürokrasinin modernleştirilmesi, modern iletişim teknolojileri ve modern bir eğitim sisteminin temayüz etmesi, günlük basının gelişmesi/yaygınlaşması ve farklı top-

lumsal ve siyasal gruplar ve örgütlerin ortaya çıkması sayesinde gerçekleşmişti.

Kamusal alanın genişlemesi yeni politikaların şekilleneceği alanlar ve olanaklar yaratmıştı. Kitle siyasetinin ortaya çıkmasıyla Osmanlı toplumunun farklı kesimleri, kendilerini temsil edebilecekleri uygun kanallar buldular. Osmanlı Devleti de toplumu yönetmek için modern kamusal alanın oluşumundan istifade etti. Dolayısıyla kitle siyasetinin ortaya çıkmasının iki boyutu mevcuttur. Bu durum, bir yanda seçkinlere vatandaşlarını yönetme fırsatı sunmuştu. Halkın rızasını almak ve siyasi ve toplumsal sistemin meşruiyetini temin etmek için yeni idari politikalar geliştirilmişti. Öte yanda ise toplumun farklı kesimleri, farklı sınıflar ve toplumsal gruplar dönüşmekte olan kamusal alandan istifade ettiler ve değişik şekillerde siyasetin bir parçası oldular. Ne var ki bu değişimi değerlendirebilmek için kamusal alan ve sivil toplum kavramlarını tanımlamak gerekmektedir. Bu, aynı zamanda Türk tarihyazımındaki konumunuzu netleştirmeniz için de gereklidir; zira önemli sayıda akademisyen bu terimlerin Türkiye ya da Ortadoğu bağlamında kullanımına karşı çıkmaktadır.[1]

Kamusal alan kavramı toplumsal bir hareket ya da bir toplumsal seferberlik sürecinin, insanların yüz yüze ilişkiler içerisinde olmadığı daha geniş bir arenada ortaya çıkması için gerekli alanı ve fırsatı sağlar. Modern bir kamusal alan, insanların cemaatleri/toplulukları tasavvur ettikleri bir toplumsal alandır. Öte yandan Habermas'ın "temsili kamusallık" dediği modernite öncesi kamusallık, somut görünürlüğe bağlıdır ve sarayla doğrudan ilişkilidir.[2] Fakat bu tanım canlı bir tartışmanın

1 Kamusal alan ve kitle siyaseti kavramları ve bunların 1908 Devrimi'nden sonra Osmanlı bağlamında dönüşümü ile ilgili olarak daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 38, Mart 2008, s. 125-140.

2 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge: MIT, 1989), s. 5 [*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997)]. Joan B. Landes de "Eski Rejim'in sembolik gösterişçiliği" ile "burjuva kamusal alanının metinsel düzeni" arasında benzer bir ayrım yapmıştır. Joan B. Landes, *Women*

konusu olmayı sürdürmektedir. Habermas, kamusal alanın aile ve sivil toplumdan (meta değişimi ve sosyal emek alanı) oluşan özel alan ile kamusal otorite, yani devlet arasında aracılık yapan bir alan olduğunu söylemiştir.[3] Ona göre kamusal alanın iki hayati boyutu vardır: Akli-eleştirel söylem ve halkın katılımına açık olma.[4] Dahası kamusal alan devlete karşı inşa edilmiştir ve devlet müdahalesinden bağışıktır. Bu nedenle hem sivil topluma ait olan piyasa hem de devlet kamusal alanın dışındadır. Devlet müdahil olmadığı için de kamusal alanda zorlama yoktur ve halk arasında özgür bir akılcı tartışma sürdürülebilir. Kamuoyu, insanların arasındaki bu iletişimin ve akılcı tartışmanın sonucu olarak ortaya çıkar.[5]

Habermas'ın yaklaşımı ve yaptığı tanım çokça eleştirilmiştir ve bu eleştiriler iki başlık altında toplanabilir. Öncelikle Habermas, idealize edilmiş bir burjuva kamusal alan tanımladığı, bu alanı açıklık ve özgür erişimle ilişkilendirdiği için eleştirilmişti. Negt ve Kluge, Habermas'ın, burjuva kamusal alanının, "toplumun burjuva siyasetine güçleri yetmediği için katılmayan tüm kesimlerini" engellediğini, bunun da mevcut dışlayıcılıktan kaynaklandığını göz ardı ettiğini ileri sürerler.[6] Negt ve Kluge bu çıkarımı yaparken büyük ölçüde sınıfsal yapıya odaklanmıştır. Landes ve Ryan ise burjuva kamusal alanındaki toplumsal cinsiyet ilişkilerini temel alarak farklı dışlamalara işaret ederler.[7] İkinci olarak Habermas burjuva kamusal alanının dışında, diğer ya da karşı kamusal alanların da olduğu-

---

and the Public Sphere in the Age of the French Revolution (Ithaca: Cornell University Press, 1993), s. 67.

3 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, s. 30.

4 Craig Calhoun, "Introduction: Habermas and the Public Sphere", *Habermas and the Public Sphere*, ed. Craig Calhoun (Cambridge: MIT, 1992), s. 4.

5 Jürgen Habermas, "The Public Sphere", *Jürgen Habermas on Society and Politics: A Reader*, ed. Steven Seidman (Boston: Beacon Press, 1999), s. 231.

6 Oskar Negt ve Alexander Kluge, *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993), s. 10.

7 Mary S. Ryan, "Gender and Public Access: Women's Politics in Nineteenth-Century America", *Habermas and the Public Sphere* ve Joan B. Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*.

nu görmezden geldiği için eleştirilmektedir. Örneğin Negt ve Kluge "toplumsal deneyimi işlemeyi" ve "olduğu haliyle proleter yaşam şartlarını" tanımlamış ve farklı kamusallıkların varlığının altını çizmişlerdir.[8] Fraser da feministlerin kendi dergileri, kitapçıları, yayınevleri, toplumsal ve kültürel ağları, dersleri, araştırma merkezleri, konferansları, toplantıları, festivalleri vb. ile bir "maduniyet karşı-kamusu" inşa ettiklerini belirtir. Bu alternatif kurumlar kadınların "resmi" kamusal alandaki dezavantajlarını azaltmalarına yardım etmektedir.[9]

Habermas kamusal alanın bu iki önemli özelliğini atlar ve bu alanlara yönelik çıkar akışını kamusal alanın yozlaşması olarak görür. Kamunun yozlaşması hususunda temel olarak "sokakların baskısı"nı sorumlu tutmaktadır.[10] Hill ve Montag'ın söylediği üzere Habermas'ın analizi tam da Soğuk Savaş bağlamında sosyal demokrasiyi savunması, "kapitalizmi mutlak ve veri olarak kabul etmesi", "kitlelerden korkması" ve "siyaseti parlamenter siyasetle sınırlandırması" ile ilgilidir.[11] Bu önemli zira Türkiye üzerine tarihyazımı birçok akademisyenin muhafazakâr zihniyetinden ziyadesiyle etkilenmiş durumda. Türkiye üzerine yazılanlar kamusal alanı büyük ölçüde sivil toplumla aynı kefeye koymaktalar. Batılı olmayan toplumlarda sivil girişimlerin ve demokrasinin zayıf olduğu çok yaygın bir iddia. Sivil toplum, devlet otoritesine rağmen, ona karşı ortaya çıkan bir şeydir. Devlet otoritesine karşı gelişen bir özgürlük, serbest ti-

8 Oskar Negt ve Alexander Kluge, *Public Sphere and Experience*, s. 179, 189, 195-198.

9 Nancy Fraser, "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy" *Habermas and the Public Sphere*, s. 123. Geoff Eley ayrıca kamusal alanın köylüler, işçi sınıfı ve milliyetçi hareketler gibi çeşitli unsurlardan oluşan ve bunların arasında "kültürel ve ideolojik mücadele ve müzakereler"in gerçekleştiği bir alan olduğundan bahsetmiştir. Geoff Eley, "Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century", *Habermas and the Public Sphere*, s. 306.

10 Jürgen Habermas, "The Public Sphere", s. 235.

11 Mike Hill ve Warren Montag, "Introduction: What Was, What Is, the Public Sphere? Post-Cold War Reflections", *Masses, Classes and the Public Sphere*, ed. Mike Hill ve Warren Montag (Londra: Verso, 2000), s. 5; Warren Montag, "The Pressure of the Street: Habermas' Fear of the Masses", *Masses, Classes and the Public Sphere*, s. 133.

caret ve özerk örgütler alanıdır. Bu nedenle Mardin'in söylediği gibi bu kavramlar bir "Batı rüyası" ve "Batı Avrupa toplumsal tarihinin bir parçası" olarak görülmektedir.[12] Bu bakış açısına göre Türkiye, sivil toplumu boğan güçlü bir devlet geleneğine sahiptir. Toplumun farklı kesimlerinin kendi rollerini oynayabilecekleri bir yer yoktur. İlk bölümde tartışıldığı üzere, devlet yapısının dışında kalan toplumsal sınıflar ve tarihte irade veya özne Türkiye üzerine tarihyazımından dışlanmışlardır. Bu bakış açısına göre bu kitabın temel unsurları olan kitle siyaseti, toplumsal seferberlik biçimleri, toplumsal hareketler ve toplumun farklı kesimlerinin özneliği Türkiye tarihinde mevcut değildir.

Öte yandan İslamoğlu, birbirlerinin içine bu kadar nüfuz etmişken devlet ve toplumun farklı alanlar olarak belirlenmesinin ampirik açıdan mümkün olup olmadığı sorusunu ortaya atar. Benzer bir anlayışla Abbot, zayıf bir sivil toplumun sanılanın aksine güçlü değil, zayıf bir devletten kaynaklanabileceğini ileri sürer.[13] "Devlet ve toplum arasındaki bitmek bilmeyen husumet", farklı toplumların analiz edilmesinin yolunu açar. Devlet müdahalesinden arî bir kişi ya da sivil toplum, sivil toplumun sadece liberal bir bakış açısından anlaşılmasıdır. Bu anlayıştan yola çıkılarak yapılan demokrasi tanımı da liberal ideolojiyi temel alır.[14] Bu nedenle bu kitabın konusunun gösterdiği üzere kamusal alanın genişlemesi, sivil toplumun gelişmesi ve devlet gücünün merkezileşmesi birlikte ilerler. Kamu-

12 Şerif Mardin, "Civil Society and Islam", *Civil Society, Theory, History, Comparison*, ed. John A. Hall (Cambridge: Polity Press, 1995). Benzer iddialar için ayrıca bkz. Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, No. 11, 1969.

13 Huri İslamoğlu, "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858", *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, ed. Roger Owen, (Cambridge: Harvard University Press, 2002), s. 12-13; John Abbot, "The Village Goes Public: Peasants and Press in Nineteenth-Century Altbayern", *Paradoxes of Civil Society: New Perspectives on Modern German and British History*, ed. Frank Trentmann (New York: Berghahn Books, 2000), s. 228.

14 Chris Hann, "Philosophers' Models on the Carpathian Lowlands", *Civil Society, Theory, History, Comparison*, s. 165; Chris Hann, "Introduction: Political Society and Civil Anthropology", *Civil Society: Challenging Western Models*, ed. Chris Hann and Elizabeth Dunn (Londra: 1996).

sal alan ve sivil toplum mefhumlarının birer demokrasi ve özgürlük alanı olduğu düşünülmemelidir. Bu tür özsel nitelikleri yoktur. Trentmann'ın söylediği üzere bunlar çelişkilerden oluşmuş kavramlardır: "Özgürlük ve çoğulculuğun kapılarını açarken bazı durumlarda hoşgörünün ve karşılıklı tanımanın geri plana itilmesini de getirebilirler".[15]

Türkiye üzerine tarihyazımı büyük ölçüde bu kavramları kullanmaktan imtina ettiği ve ülkenin tarihinin kendine özgü olduğunu iddia ettiği için bu tartışma çok önemlidir. Her ne kadar farklı ülkeler ve toplumların tarihlerinde önemli farklılıklar varsa da sosyal bilimcilerin her toplum için farklı kavramlar ve kategoriler kullanmalarının imkânı yok. Bu nevi bir tikelcilik, Türkiye tarihyazımını indirgemecilikten kaçayım derken "özcü" ya da "özgücü" değerlendirmelere götürecektir. Ayrıca her ülke ve toplum tarihinin daha özel kavramsallaştırmalar gerektiren sonsuz sayıda farklılıkları vardır. Ne var ki özcülük farklı örnekler arasında karşılaştırmalar yapmayı imkânsız kılar ve farklı toplumları anlamayı zorlaştırır. Sosyal bilimlerin bu kavramlarından yararlanmak ve tanımlarını ve anlamlarını tartışmak belirli örneklerin benzersizliğini ve özgünlüğünü ortaya koymaya dahi yardımcı olabilir.

Bu kitapta kamusal alan toplumun farklı kesimlerinin kendilerini ifade edebildiği, farklı sınıflar arasındaki ilişkilerin cereyan ettiği ve bireyler, halklar, devletler ve sivil örgütler arasındaki ilişkilerin gerçekleştiği toplumsal bir alan anlamında kullanıldı. Farklı toplumsal aktörler arasındaki hem yüz yüze hem de hayali etkileşimlere olanak sağlayan bu toplumsal alandır. Öte yandan sivil toplum, özne kavramına atıfta bulunmak için kullanıldı. Bu kavrama toplumdaki sivil örgütler, dernekler, sendikalar, sınıflar, bireyler ve sıradan insanların kendiliğinden faaliyetleri gibi toplumsal ve siyasal aktörlerin girişimlerinden bahsetmek için başvuruldu. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda kamusal alanın dönüşümünün ve sivil toplumun ortaya çıkmasının farklı dinamikleri mevcut. Farklı et-

15 Frank Trentmann, "Introduction: Paradoxes of Civil Society", *Paradoxes of Civil Society: New Perspectives on Modern Germany and British History*, s. 4.

nik/dinî cemaatler ve farklı sınıflar genişleyen kamusal alanda birbirleriyle rekabet etti ve onun yapısını etkiledi. Bu modern alanın oluşumunda ve düzenlenmesinde devlet önemli bir aktördür. Öte yandan aynı zamanda devlet de diğer siyasi ve toplumsal aktörlerden etkilendi. Yukarıda bahsedildiği üzere yeni politikaların çeşitli uygulamaları, toplumun geniş kesimlerinin genişleyen kamusal alanda kendi üzerlerine düşen rolü oynamalarının yolunu açtı. Resmi tatiller, "milli" bayramların icat edilmesi, yeni siyasi sembollerin kullanıma girmesi, hayır kurumlarının kampanyaları, devlet hayırseverliğinin çeşitli tezahürleri ve imparatorluk marşları ya da milli marşlar yeni ortaya çıkan bu kitle siyasetinin önemli unsurlarından bazılarıydı.[16] Seçimler, ekonomik boykotlar, grevler, toplumsal ve siyasal örgütler, savaşlar sırasında toplumun topyekûn seferberliği, kitlesel spor aktiviteleri, ticarileştirilmiş kitlesel eğlenceler ve kitlesel seyirlikler ortaya çıkmakta olan kitle siyasetinin diğer örnekleriydi. Yeni siyasetin en önemli uygulamalarından biri halkın toplumsal seferberliğiydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kitle siyaseti 19. yüzyıl boyunca gittikçe öne çıkmaya başladı. Türkiye üzerine literatürde sıklıkla iddia edildiği üzere Tanzimat dönemini başlatan Gülhane Hatt-ı Şerifi (1839) Osmanlı imparatorluk kurumlarının ve toplumun yapısal bir dönüşümünün yolunu açmıştı. Bu reform sürecinin sonucunda devlet elitinin yönetim anlayışında hesaba katmak zorunda kaldıkları önemli birer realite olarak kamu ve kamuoyu mefhumları ortaya çıktı. Bu nedenle erken modern devlet siyasi meselelerde tebaasının fikirlerine ilgi göstermeye başladı. Sonuç olarak devlet vatandaşlarının günlük yaşamına müdahil olmaya başladı.[17]

Hükümdarlar artık kendilerini Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, yarı kutsal yöneticiler olarak değil, tebaasının iyiliği için ça-

16 Eric Hobsbawm, "Mass Producing Traditions: Europe 1870-1914", *The Invention of Tradition*, ed. Eric Hobsbawm ve Terence Ranger (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), s. 263-265 [*Geleneğin İcadı*, İstanbul: Agora, 2006)]

17 Cengiz Kırlı, "Coffeehouses: Public Opinion in the Nineteenth-century Ottoman Empire", *Public Islam and the Common Good*, ed. Armando Salvatore ve Dale F. Eickelman (Leiden: Brill, 2004).

lışan birer baba figürü olarak sunmaya başladılar. Artık vatandaş olarak görmeye başladıkları halklarının sadakatini sağlamak için kamusal alanda yeni politikalar ortaya koydular.[18] Kitle siyasetinin temel unsurları ve araçları, II. Abdülhamid'in hükümdarlığı sırasında somut biçimlere dönüştü. Bu yıllarda her ne kadar devlet politikaları Osmanlı halkından tek yanlı bir riayetten fazlasını istemediyse de ortaya konulan politikalarda ortaya çıkmakta olan kamuoyu dikkate alındı. Yani halkın kamusal alanlardaki toplumsal seferberliği bu dönemde resmi bir siyaset olarak belirmedi. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun seçkinleri sıradan insanların da katılım gösterebilecekleri yardımseverlik kampanyaları gibi yeni araçlarla kamuoyu nezdinde iktidarlarını meşrulaştırmaya çalıştılar. Devlet sıradan insanların sokaklarda toplanmasını değil, katılım ve katkı göstermek için başka yollar bulmasını istiyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında meşrulaştırma politikalarının çeşitliliği arttı.[19] Seçkinler Osmanlı halkının sadakatini ve rızasını sağlamak için bu araçlara başvurdu ve kamusal alan, bu yeni kitle siyasetinin ortaya çıkabilmesi için gerekli ortamı sağladı.[20] 1908 Devrimi kitle siyaseti ve toplumsal seferberlik biçimlerinde bir değişim ve dönüşümü beraberinde getirdi.

1908 Devrimi yeni bir dönemin hatta çağın başlangıcıydı. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde kitle siyaseti ve toplumsal seferberlik biçimlerinin bariz örnekleri ortaya çıktı. Kitle siyasetindeki değişim, kitlelerin seferberliğine ve işçiler ve esnaf gibi toplumun farklı kesimlerinin siyasete katılımına büyük önem atfeden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yükselişinden kaynaklanıyordu. Milli bayramlar, faal sivil dernekler, gönüllü cemiyetleri,

18 Cengiz Kırlı, "Surveillance and Constituting the Public in the Ottoman Empire", *Publics, Politics and Participation: Locating the Public Sphere in the Middle East and North Africa*, ed. Seteney Shami (New York: SSRC, yakında yayınlanacak).

19 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains* (Londra: I.B. Tauris, 1998).

20 Nadir Özbek, "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism and the Hamidian Regime 1876-1909", *International Journal of Middle East Studies*, cilt XXXVII, No. 1, 2005; Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

kitle hareketleri ve gelişmekte olan günlük basın sıradan insana fikirlerini dillendirebilmeleri için bir fırsat verdi. Toplumun farklı kesimlerinin belirli sorunları ve ilgileri kamusal meselelere dönüştü. Bundan sonra bu meseleler açık bir biçimde tartışılacaktı. Dolayısıyla bu dönemdeki kitle siyaseti ve toplumsal seferberlik uygulamaları iki yönlü bir karaktere sahipti; bir önceki dönemin genel karakteristiğinin tersine devlet ve toplumun farklı kesim ve sınıfları karşılıklı yeni rollere soyunmuşlardı.

Bir önceki dönemde kitleler pasif ve hareketsiz tutulmuştu ya da daha doğru bir ifadeyle tutulmaya azami özen gösterilmişti seçkinler ve devletler tarafından. Seçkinler için bunların rızası ve sadakati yeterliydi. Kalabalıklar kamusal alanda, kamusal mekânlarda kitlesel olarak nadiren toplanmış ve yukarıdan siyaset kitlelerin sokaklarda doğrudan seferber olmasını arzu etmemişti. 1908 Devrimi'nden sonra ise dönemin başlıca özelliklerinden birisi kitlelerin kamusal alanlarda doğrudan seferber olmasıydı. 1908 Devrimi üzerine görsel malzeme toplayan çalışmalar devrimden sonraki en görülmeye değer olgunun kalabalıkların kamusal alanlarda toplanması olduğunu ortaya koymaktadır.[21] Kitlesel geçit törenleri, yürüyüşler, gösteriler ve sokak eylemleri siyasetin sıradan araçları haline gelmişti. Siyasi suikastlerden sonra düzenlenen cenaze törenleri bile binlerce kişinin katıldığı siyasi eylemlere dönüşmüştü. İkinci Meşrutiyet Dönemi bir savaş dönemi olduğundan (1911-12 Trablusgarb Savaşı, 1912-13 Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı) Osmanlı halkının seferberliği seçkinler için önemli bir mesele haline gelmişti.[22] Yabancı devletlerin talepleri artık sadece diplomatların değil halkın düzenlediği gösterilerin de konusuydu. Düvel-i Muazzamayı yani Büyük Güçleri protesto etmek için düzenlenen kitlesel gösteriler 1908 Devrimi'nden sonra yükse-

21 Osman Köker (ed.), *Yadigar-ı Hürriyet* (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008); *İkinci Meşrutiyet'in İlanının 100'üncü Yılı* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2008), Sacit Kutlu, *Didar-ı Hürriyet Kartpostallarda İkinci Meşrutiyet 1908-1913* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).

22 Nadir Özbek, "Defining the Public Sphere during the Late Ottoman Empire: War, Mass Mobilization and the Young Turk Regime (1908-1918)", *Middle Eastern Studies*, cilt XLVIII, No. 5, Eylül 2007.

lişe geçen Müslüman/Türk milliyetçiliğinin bilinen bir olgusu haline gelmişti. Milliyetçilik Osmanlı nüfusu arasında yayıldıkça etnisiteler arası çekişmeler de geniş çaplı çatışmalara dönüştü. Milli meseleler artık aydın çevreleriyle sınırlı kalmıyor, sıradan insanların günlük hayatlarını etkileyen kamusal meselelere dönüşüyordu.

Bu noktada kitlesel seferberliğin farklı biçimleri olduğunun da altını çizmek gerekiyor. Bunlardan bir tanesi toplumun farklı kesimlerinin hakları için aşağıdan seferberliği; diğeri ise toplumun yukarıdan seferberliğidir. 1908 Devrimi bu her iki toplumsal seferberlik biçiminin de yolunu açmıştı. Anayasanın ilanını bir devrim haline getiren de kitlelerin aşağıdan kendiliğinden seferberliğiydi. Devrime dair anlatılar genellikle onu, devrimden sonra siyasete egemen olacak olan genç askeri kadroların bir darbesi olarak gösterirler. 1908 Devrimi askerin siyasete müdahalesinin kökeni olarak görülür. Devrime yönelik bu geleneksel görüş dolayısıyla onu bir devrim olarak değil, anayasanın ilanı olarak ele alır. Bu görüş ilk olarak Arnavutlar, Bulgarlar ve Ermeniler gibi farklı etnik grupların devrim için gerçekleştirdikleri eylemleri ve devrimci mücadelelerini yok sayar. İkinci olarak aşağı sınıfların İmparatorluğun her yanındaki faaliyetlerini görmezden gelir. İttihat ve Terakki Cemiyeti sokaklardaki sıradan insanların seferberliğinden dolayı devrimi kendi ellerine almayı başaramamıştır. Söz konusu olan bir siyasi sistemden bir diğerine basit bir geçiş ya da basitçe anayasanın ilan edilmesi değildir. 23 Temmuz 1908, farklı siyasi, toplumsal ve etnik grupların kendilerine düşen rolleri oynadıkları siyasi bir devrimin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda artık hiçbir şeyin aynı olmayacağı bir dönüm noktasının tarihidir.[23]

Öte yandan İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti güç kazanmaya başladıkça yukarıda bahsedilen yuka-

23 1908 Devrimi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda farklı toplumsal seferberlik biçimleri hakkında bir tartışma için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik", Tarih Vakfı ve İzmir Ekonomi Üniversitesi tarafından 19-21 Eylül 2008 tarihlerinde düzenlenen "2008'den 1908'e Bakışlar" konferansına sunulmuş tebliğ (yakında Tarih Vakfı Yurt Yayınları/İstanbul tarafından yayınlanacak).

rıdan seferberlik biçimleri de egemen olmaya başladı. Temmuz 1908'i takiben Osmanlılar grevler, boykotlar ve kitlesel gösteriler gibi farklı eylem biçimleri kullandılar ve bu tür yeni siyaset biçimlerine çok sayıda insan iştirak etti. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihindeki bu dönüm noktasından sonra Osmanlılar toplumsal ve siyasal taleplerini kitlesel gösterilerle ve kendisini II. Abdülhamid sansürcülüğünden kurtaran Osmanlı basını yoluyla ifade ettiler. Gayr-i Müslimler daha önce de çok canlı bir basına sahip olduğundan sansürün kalkması Müslüman/Türk toplumunda daha büyük bir etkiye sahip olmuştu. Öte yandan 1908 Devrimi gayr-i Müslim süreli yayınları ve sivil örgütlerinde de bir patlama yaşanmasına sebep olmuştu.[24] Osmanlı halkı gösteriler düzenlemeye başlamış ve örgütler kurmuştu. Tunaya'nın söylediği gibi siyaset, sıradan insanların fikirlerini açıklayabilmelerinin bir aracı haline gelmişti.[25] Anayasanın ilanının ardından gelen bu canlı siyasi yaşamın temel sebeplerinden biri devrimi takip eden kaotik siyasi ortamdı.[26] İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin hemen başından itibaren Osmanlılar sokakları ve meydanları doldurmuş ve kitlesel gösteriler düzenlemişlerdi. Anayasanın öncüsü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, İmparatorluğun siyasi yaşamına hâkim değildi ve onu kontrol edemiyordu. Ancak 31 Mart Olayı'ndan (13 Nisan 1909) sonra daha fazla güç kazanmış ve 23 Ocak 1913 tarihinde Babıâli Baskını'ndan sonra imparatorluğun en güçlü örgütü haline gelmişti.

23 Temmuz 1908 ile 13 Nisan 1909 tarihleri arasında, 1908 Boykotu'nun gerçekleştiği dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasanın ideallerine yönelik iyimser bir hava vardı: Müsavat, Hürriyet, Uhuvvet, Adalet ve İttihad-ı Anasır (etnik/

24 Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sivil örgütlerle ilgili ayrıntılı çalışmasının ön bulgularını benimle paylaşan Mehmet Ö. Alkan'a çok teşekkür ederim. Bu ayrıntılı sivil örgütler dizini iki cilt halinde yayınlanacak.

25 Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlanı* (İstanbul: Arba, 1996 [1959]), s. 28.

26 Temmuz sonrasının kaotik atmosferi ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Zafer Toprak, "Hürriyet-Müsavat-Uhuvvet 'Her Yerde Bir Politika Tufanı Var'", *Manastır'da İlanı-ı Hürriyet 1908-1909 Fotoğrafçı Manakis Biraderler*, Roni Margulies (ed.) (İstanbul: YKY, 1997); Oya Dağlar, "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908)", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 38, Mart 2008.

dinî unsurların birliği, yani Osmanlıcılık). Yaygın bir biçimde kabul edildiği üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti anayasanın ilanından hemen sonra iktidara gelmemişti, zira örgütü oluşturanlar düşük rütbeli subaylar ve kıdem sahibi olmayan memurlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kayda değer bir üne sahip kıdemli üyeleri yoktu. Başlangıçta iktidarı üstlenebilecek güçleri olmadığını düşünüyorlardı. Ayrıca her ne kadar anayasanın ilanında temel etmen olmuş olsa da Cemiyet İmparatorluk çapında örgütlü değildi.[27] Jön Türkler kamuoyunu seferber etmenin yollarını aramış ve güttükleri siyasete destek sağlamak için faaliyetler başlatmışlardı. Bu durum halkın yukarıdan seferberliğini gerektirdi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni bu amaç doğrultusunda başka araçlar bulmaya sevk etti.

İttihat ve Terakki Cemiyeti mecliste daha etkin ve güçlü olmaya çalışmış, sonuç olarak ilk seçimler gergin bir siyasi atmosferde gerçekleşmişti. Hem bu seçimler hem de 1908 Osmanlı Boykotu 23 Temmuz'dan sonra ortaya çıkan bir olgunun önemini ortaya koydu: Kamuoyu ve kitle siyaseti. Osmanlı Meclisi seçimleri kitle siyaseti için her zaman bir ortam oluşturmuştu ki bu durum literatürde pek işlenmemiştir.[28] Farklı cemaatler arasındaki siyasi mücadele ve değişik siyasi gruplar seçim kampanyalarıyla kendilerini ortaya koymuşlardı. Örneğin 1912 seçimleri farklı siyasi gruplar arasında açık bir çatışmaya dönüşmüş ve bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti diğer siyasi tavırları ve örgütleri baskı altına almıştı. Söz konusu seçim "sopalı seçimler" olarak anılmaya başlandı. 1914 seçimleri İttihatçıların mutlak egemenliği altında gerçekleşti ve farklı dinî cemaatler arasındaki gerginlik 1913-14'te gayr-i Müslimlere karşı gerçekleştirilen Boykot Hareketi'nin ortaya çıkmasına katkıda bulundu.

Kitle siyaseti belirli sınıfların, mesela işçi sınıfının içerisinde toplumsal hareketlerin de ortaya çıkmasının yolunu açtı.

27 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (Istanbul: İletişim Yayınları, 1998); Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (Ankara: İmge Yayınevi, 1998); Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914* (Istanbul: Kaynak Yayınları, 1995).

28 Y. Doğan Çetinkaya, "İstanbul'da 1908 Seçimleri", *Toplumsal Tarih*, No. 89, Mayıs 2001.

Anayasanın ilanının ardından beklenmedik bir grev dalgası baş göstermişti. İşçiler Ağustos ve Eylül 1908'de çok sayıda gösteri düzenlediler ve talepleri karşılanana kadar çalışmayı reddettiler. Bu, Osmanlı tarihinde, işçilerin tüm İmparatorlukta kendi çıkarları için mücadele ettiği önemli bir andı. Öte yandan İmparatorluk'taki işçiler arasındaki ilişkilerin ve iletişim ağlarının ortaya çıkarılması için yeni çalışmalara ihtiyaç var. İşçi sınıfının bu kitlesel faaliyetleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin girişimleriyle sona erdi.[29] Bu faaliyetlerin diğer önemli bir özelliği 1908 Devrimi'nin genel kardeşlik havasıydı. Osmanlı işçi sınıfı içerisindeki milliyetçi ve etnik bölünmeler 1908 grev dalgası sırasında bir önem arz etmemişti.[30] Söz konusu olan büyük ölçüde ekonomik taleplerdi ve etnik bölünmeler şirketlere karşı girişilen mücadeleye bir engel teşkil etmemişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bu nevi yaygın bir grev dalgası 1908 yılından sonra (hatta Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca uzunca bir süre) bir daha görülmedi. Öte yandan önceki bölümlerde söylediğimiz üzere işçiler 1908 Boykotu ve 1910-11 Boykotu gibi olaylarda kendilerini ifade etme fırsatı buldular. Örneğin 1908 grev dalgası sırasında talepleri Osmanlı hükümetince bastırılan liman işçileri, Osmanlıcı bir hareket olan ve onların belirli hakları kazanmasını sağlayan 1908 Boykotu'nda taleplerini başarılı bir şekilde ortaya koymuşlardı. 1908'den 1911 yılına kadar Boykot Hareketi'nin en güçlü toplumsal tabanı olduklarını ortaya koyarak ekonomi içerisindeki konumlarını genişlettiler.

Bu dönemde çıkarlarının peşinden koşan sadece işçiler değildi; geleneksel olarak siyasal yaşamdan uzak tutulan kadınlar da İkinci Meşrutiyet Dönemi boyunca sahneye çıkmaya başladılar.[31]

---

29 Oya Sencer [Baydar], *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı* (İstanbul: Habora Yayınevi, 1969); Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", ed. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998).

30 Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", *Toplum ve Bilim*, No. 78 (Sonbahar 1998), s. 198.

31 Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli feminist grup ve bunların dergisi *Kadınlar Dünyası* için bkz. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis Yayınları, 1994).

Kadınlar toplumsal yaşamda daha fazla görünmeye ve daha fazla katılımcı olmaya başladılar ve bunu kendi istekleriyle yaptılar. Tiyatrolara, konserlere gitmeye başladılar ve kamusal alanda kendilerini ortaya koydular. Kızlar için ilköğretim 1913 yılında zorunlu hale geldi. İkinci Meşrutiyet Dönemi bir savaşlar dönemi olduğundan kadınların işgücüne katılımı onların kamusal yaşama girişini kolaylaştırdı. Dergiler çıkarmaya ve dernekler oluşturmaya başladılar ve az da olsa 1908 Boykotu'na iştirak ettiler. Osmanlı kadınları, 1910 yılında Bursa'da olduğu gibi, işçi hareketleri içerisinde de eylemci olarak sahneye çıktılar.[32]

İşçilerle benzer bir şekilde kadınlar da hem milliyetçi söylem hem de hareket içerisinde kendilerine belirli bir yer buldular.[33] Yükselen Müslüman/Türk milliyetçiliği içerisinde kadınlar etkin olma fırsatı yakaladıkları konumlar edinmişlerdi.[34] 1910-11 ve 1913-14 boykotları sırasında değişik işlevler gösterdiler. Başlangıçta milletin namusunu ve iffetini temsil eden unsur olarak görülüyorlardı. Ayrıca kadınların, Boykot Hareketi'nin kurallarına karşı girişilen faaliyetleri kınadığı örnekler de ortaya çıkmıştı. Boykot Hareketi sırasında yaygın olan milliyetçi anlatıların baş karakterleri de kadınlardı. Her ne kadar iş bölümündeki yerleri toplumsal cinsiyetin sınırları içerisine hapsedilmiş olsa da seslerini duyurmaları mümkün olmuştu.

Kitle siyasetinin önemli vechelerinden biri vatandaşların 1908 Devrimi'nden sonra kurdukları sivil cemiyetler ve derneklerdi. Devrim, Osmanlılar tarafından oluşturulan cemiyetlerin sayısında bir patlamayı beraberinde getirmişti.[35] Gönüllü

---

32 Nicole van Os, "Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi", *Toplumsal Tarih*, No. 39, Mart 1997.

33 Nicole van Os, "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, cilt I, ed. Mehmet Ö. Alkan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 335-347.

34 Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçi hareketler içerisinde kadınların ve feministlerin yeri ve muhtaç Müslüman kadınlara yönelik devlet politikaları ile ilgili olarak bkz. Yavuz Selim Karakışla, *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women 1916-1923* (İstanbul: Ottoman Bank Archives and Research Centre, 2005).

35 Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", *Tarih ve Toplum*, No. 288, Ekim 2003, s. 4-12; Mehmet Ö. Alkan, "1856-1945 İstanbul'da Sivil Toplum

örgütler ve sivil dernekler İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin toplumsal ve siyasal yaşamının en önemli unsurlarındandı. Hayırseverlik, milli iktisat, eğitim, milliyetçilik ve spor gibi çeşitli amaçlara sahip sayısız örgüt ortaya çıkmıştı. Bu örgütler siyasetin popülerliğini yükseltmiş ve sıradan insanların kamusal yaşama katılımını arttırmıştı. Boykot Hareketi'nin kendi cemiyetleri dışında Donanma Cemiyeti gibi gelişmekte olan örgütler Boykot Hareketi'nin oluşumunda önemli bir rol oynadı. Müslüman esnafın ekonomik örgütleri, milliyetçi cemiyetler ve yarı resmi örgütler birbirlerini destekledi ve Müslüman/Türk milliyetçiliğinin popüler bir hareket olarak ortaya çıkmasına katkıda bulundu.

1908 Devrimi'nden ve özellikle de devrimin mutlu kardeşlik ortamından sonra farklı dinî ve etnik gruplar arasındaki ilişkiler kötüleşmeye başladı. Birbirleriyle rekabet halinde olan milliyetçilikler Osmanlı halkının günlük yaşamını etkiledi ve farklı cemaatlerin işbirliğinin önüne geçti. Her ne kadar 19. yüzyıl boyunca sayısız etnik şiddet örnekleri görüldüyse de çatışmalar, mücadeleler, düşmanlıklar ve anlaşmazlıklar İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde bu dönemin temel özelliklerinden biri haline geldi.[36] Ekonomik boykotlar ve etnik temelli düşmanlıklarla karşılaştırıldığında barışçıl faaliyetler olan Müslümanların gayr-i Müslimleri protestosu, bu sürecin ve Müslüman/Türk milliyetçiliğinin dâhili bir parçasıydı. 1910 yılından sonra, Müslüman/Türk burjuvazisinin yükselmesi ve güçlenmesi yükselmekte olan Türk milliyetçiliğinin ve Boykot Hareketi'nin temel amaçlarından biri haline geldi. Müslüman eşraf, devlet seçkinleri ve varlıklı Müslümanlar da bu süreçten istifade ettiler ve söz konusu hareketlere katkıda bulundular.

Özetlersek, Osmanlı toplumunun farklı aktörleri kendilerini daha geniş bir şekilde ifade etmeye başlamış ve kitleler harekete geçme fırsatı bulmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti konumunu genişletmek ve siyasi iktidarını güçlendirmek için kitle-

---

Kuruluşları," A. N. Yücekök, İ. Turan, M. Ö. Alkan, *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da STK'lar* içinde, (İstanbul: Tarih Vakfı, 1998).

36 Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, s. 172-191.

leri başarılı bir şekilde seferber ve belli bir aşamadan sonra manipüle etmişti. Cemiyet güttüğü politikaları ve faaliyetlerini genellikle onları Osmanlı halkının talepleri ve çıkarları imiş gibi göstererek meşrulaştırıyordu. Toplumsal hareketler Cemiyet için bir fırsat olmuş ve halk seferber edilerek yeni rejime karşı gelişebilecek olası bir muhalefet engellenmişti. Cemiyet Osmanlıları örgütlemek için sadece boykot gibi araçları kullanmamış, aynı zamanda yerel örgütler de kurmuştu. Daha fazla güç toplamak için politikalarına meşru halk desteği sağlamaya çalışmıştı. Özellikle 1908 yılından sonra boykot silahı gayri Müslim cemaatlere çevrilmiş ve Müslüman ve Türk Osmanlıların seferberliği İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin bu aşamasında kaçınılmaz hale gelmişti.

Kitle Siyaseti, Milli İktisat ve Boykot Hareketi

1908 yılında Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'a karşı bir boykot ilan edilmesi, bir kitlesel eylemler ve gösteriler dalgasıyla aynı zamana denk gelmişti. Halk, kalabalık gruplar halinde yukarıda anılan devletlere karşı yürüyüşler gerçekleştirip sloganlar atmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Bosna Hersek ve Bulgaristan üzerindeki egemenlik haklarını savunmuştu. Yürüyüş yapan bu kalabalıkların hedefi yabancı elçiliklerdi. Bu eylemleri, Osmanlı seçkinlerine korku salan kendiliğinden gösteriler ve yürüyüşler takip etmişti. Hükümet, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türk basını sokaklardaki kalabalıkların seferberliğini kontrol altına almaya ve bunların milliyetçi hissiyatını yatıştırmaya çalışmışlardı. Aynı toplumsal olgu 1910-11 Boykot Hareketi'nin başlangıç safhasında da tekrar etti. İmparatorluk seçkinleri hem kamuoyunun geniş çaplı desteğiyle oynamış hem de kitlelerin seferberliği belirli bir seviyeye ulaştıktan sonra ondan korkar hale gelmişti.

Jön Türkler kitlelerin tepkisinin genç anayasal rejime karşı yönelmesi ve bunların mürteciler tarafından kullanılabilmesi ihtimalinden korkuyorlardı. Gustave Le Bon'un, kitlelerin ve kalabalıkların toplumların tarihinde sadece zararlı ve yıkıcı et-

kiler oynadıkları inancına dayanan fikirlerinden çok etkilenmişlerdi.[37] Jön Türkler bu nedenle kitlelerin seferberliğini yasaklamamış, daha çok örgütlü ve düzenli eylemler ve gösterilerle seferberliği manipüle ve kontrol etmeye çalışmışlardı. İlk kendiliğinden gösterilerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen simalarına ve yerel kadrolarına da rastlamak mümkündü. Öte yandan bu eylemler onların kontrolünde değildi. Dönemin gazeteleri bu eylemlerin çap ve kapsam açısından anayasanın ilanından sonra yapılan en büyük gösteriler olduğunu iddia etmekteydiler. Sonuç olarak seçkinlerin bu eylemlere ve seferberlik haline ilk tepkisi sokaklardaki insanları itidale davet etmek oldu. Osmanlı basını ünlü "Osmanlı itidali"nden övgüyle bahsediyordu.

Bu kendiliğinden eylemleri takip eden gösteriler ise iyi planlanmışlardı ve derli toplulardı. Yerleri ve zamanları önceden ilan edilmişti ve gösteriler düzenlilerdi. Gösterilerin duyurulması için tellallar tutulmuştu. Boykot hareketi boyunca kamusal alanda bayraklar, flamalar, davullar ve posterler yaygın bir şekilde kullanılmışlardı. Kitle siyasetinin bu araçları hareketin ve onun sembollerinin halk arasında yayılmasını hızlandırmışlardı. Posterler, afişler ve çıkartmalar, Boykot Hareketi'nin temel taleplerini basitçe ifade etmek üzere tasarlanmışlardı. Bunlar düz metinler olmaktan çok sembolik işaretler olarak düşünülmelidir. Bu posterlerde kullanılan sembolik, basit dil, büyük ölçüde okuryazar olmayan sıradan insanlara ulaşmakta etkiliydi. Basit dil derken okuma yazması olmayan insanların resimler ya da işaretler olarak gördüğü ibarelerden bahsediyorum. "Tuvalet", "telefon", "polis" gibi sembolik kelimeleri anlamak için okuma bilmek gerekmez. Boykot Hareketi ayrıca

37 Bir kalabalık bireylerin bir toplamı değil bambaşka bir şeydir. Kalabalıkların psikolojisi bir bireyi bir yabaniye çevirir. Gustave Le Bon'un teorisinin bir değerlendirmesi için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler", *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 18-20. Le Bon'un Türk siyasal düşünündeki öneminden ve yerinden ayrıca şurada bahsedilmiştir: Şükrü Hanioğlu, "Osmanlı-Türk Seçkinciliğinin Unutulan Kuramcısı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih* (Istanbul: Bağlam Yayıncılık, 2006), s. 93-97.

"boykotaj," "harb-i iktisadi", "milli", "Yunani", "Rum" gibi kelimeleri de popülerleştirmişti. Bunlar artık sadece birer kelime değil, aynı zamanda birer işaretti.

Bu posterler kamuya açık yerlere asılmış ve Osmanlı kamuoyunu milli meseleler çevresinde toplamış ya da 1908'de Avusturya dükkânları ya da 1910'dan sonra Yunan dükkânları gibi Boykot Hareketi'nin hedeflerini tanıtmışlardı. Boykotun hedef seçtiği kişiler ve konsoloslar gibi yabancı gözlemciler bu uyarıları son derece ciddiye almış ve bunların Müslüman halkı kışkırtabileceği korkusuyla sık sık Osmanlı hükümetine şikâyetlerde bulunmuşlardı. Hedef alınan esnafın gazetelerde yayınlanan listelerle ilgili pek fazla şikâyeti yoktu ama halka açık yerlerde asılan benzer listelerle ilgili çok daha fazla korku oluşmuştu. 1910-11 Boykot Hareketi sırasında hem Osmanlı Devleti hem de yabancı konsoloslar bu posterleri bir saldırı ve baskı unsuru olarak görmüşlerdi.

Osmanlı vatandaşlarının dikkatini Boykot Hareketi'yle ilgili meselelere çekmek için bildiriler, el ilanları ve broşürler de kullanılmıştı. Bosna Hersek ve Bulgaristan'daki Müslümanların 1908'deki durumu, Müslüman Giritlilerin 1910-11'de çektikleri acılar ve Balkanlar'daki Müslüman göçmenlerin Balkan Savaşları'ndan sonra yaşadıkları sefalet boykotçuların seferberlik çabalarını genişletmişti. Kaybedilen topraklardaki Müslümanların durumuna yönelik çok sayıda yayın yapılmış, bunlar Müslümanları harekete geçmeye davet etmişti. Bu bildiriler Müslüman/Türk milliyetçiliğinin yükselişine katkıda bulunmuş ve Müslüman kimliğini güçlendirmişti. Boykotun ilk başlarında broşürler ve bildiriler Boykot Hareketi'nin hedeflerini, yani boykot edilmesi gereken kişiler ve kurumları açıklamışlardı. Öte yandan boykotun son aşamalarına gelindiğinde bu tür ilanlar tamamen gerçek bir Müslümanın alışveriş etmesi gereken Müslüman dükkânlarına yönelik hale gelmişti. Artık ortada belirli bir gayr-i Müslim hedef yoktu. Artık Müslümanlar ve onların nasıl davranmaları gerektiği çok açık bir gayr-i Müslim karşıtlığı üzerinden tanımlanıyordu.

Bayraklar, flamalar, pankartlar, broşürler ve bildiriler, iyi ör-

gütlenmiş gösterilerde de yaygın bir biçimde kullanılmıştı. Bu gösterilerdeki konuşmalar Osmanlı cemaatlerinin farklı dillerinde yapılıyorlardı. İmparatorluğun birçok şehir merkezinde bu tür gösteriler düzenlenmiş ve farklı dinî cemaatlerin temsilcileri bu protestolara katılmışlardı. Bu, yeni anayasal rejimin resmi uhuvvet (kardeşlik) politikasını vurgulamak için yapılmıştı. İmparatorluğun farklı cemaatlerinin temsilcileri Girit Ulusal Meclisi ve Yunanistan'a karşı 1910 ve 1911'de düzenlenen gösterilere de iştirak etmişlerdi. Osmanlı Rumlarının bu gösterilere katılımları, onların Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatlerini göstermeleri (veya ispatlamaları) için bir fırsattı da. Daha sonraki yıllarda da (yani cumhuriyet döneminde de) gayr-i Müslimlerden her fırsatta sadakat ve bağlılıklarını beyan etmeleri ve teyit etmeleri beklenmeye devam edecekti. Her ne kadar farklı cemaatlerin mensupları 1910-11 boykotları sırasındaki gösterilere iştirak etmişlerse de 1908 Devrimi'nin kardeşlik havası dağıldıkça söz konusu gösteriler gittikçe daha çok Hıristiyan karşıtı bir havaya bürünmüşlerdi.

Yukarıdaki bölümlerde tartışıldığı üzere bu gösteriler ve toplumun farklı kesimlerinin kitlesel bir şekilde seferber olması, Türk siyasal düşüncesinde yaygın bir şekilde kabul edildiğinin tersine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli bir girişimi ya da komplosu değildi. Diğer siyasi ve toplumsal aktörler gibi Osmanlı hükümeti ve İttihat ve Terakki de bu gösterileri kullanmaya çalışmıştı. Cemiyet'in siyasi ve toplumsal gücü arttıkça bu gösterilerdeki hâkimiyeti de artmıştı. Öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve Osmanlı hükümetinin kitlelerin seferberliği üzerindeki etkisi mutlak değildi. Boykot Hareketi'nin gidişatı boyunca Osmanlı siyasal eliti halkın seferber olma halini sınırlandırmaya çalışmıştı. Protesto gösterileri sırasında kalabalıklar hemen dağılmıyorlardı. Dahası Osmanlı ordusunu desteklemek için gönüllü birlikleri oluşturan girişimler ortaya çıkmıştı. Halk gösterileri dalgası gönüllü kaydetme girişimlerine, askeri birlik oluşturan belirli cemiyetlere ve bu cemiyetlerin birleşerek ağlar oluşturmalarına yol açmıştı. Bu gönüllü cemiyetleri Trabzon'dan Erzurum'a, Konya'dan İzmir'e, Sela-

nik'ten Edirne'ye imparatorluğun dört bir yanında etkin bir şekilde iletişim halindeydiler.

Hükümet bu girişimleri sıradan insanların imparatorluk işlerine müdahalesi olarak görüyordu. Bu nedenle valilere bu nevi seferberlik faaliyetlerini engellemesini buyurmuş ve onlardan vatandaşları hükümetin işinin başında olduğuna ikna etmelerini istemişti. Bazı kasabalarda toplanan kalabalıklar dağılmayı reddetmiş ve hükümetin milli sorunları çözmek için elinden gelenin en iyisini yaptığına dair güvence istemişlerdi. Hükümet valilere, kalabalıkların eylemlerine devam etmekte ısrar etmeleri halinde onları dağıtması için askeri güç kullanmasını emretti. Gazeteler gösterileri resmi ve alışıldık biçimlerde tutmak için çeşitli argümanlar kullandı. Dahası seçkinler için boykot, müşterilerin belirli ürünleri almayı reddetmelerinden başka bir şey değildi; dükkânların önünde nöbet tutulmasına ya da esnafa saldırmaya, özellikle 1908 ve 1910-11 boykotlarında kötü gözle bakılmış ve bu tür eylemler yasaklanmıştı.

İmparatorluğun farklı yerlerindeki boykotçuların oluşturdukları şebeke İmparatorluk çapında bir toplumsal hareketin ortaya çıkışını hızlandırmıştı. Modern iletişim teknolojileri ve 19. yüzyılda ortaya çıkan telgraf, günlük basın ve sivil cemiyetler gibi ağlar bu tür bir şebekenin oluşturulmasına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde yaşayan insanların seferber olabilmesine katkıda bulunmuştu. Osmanlı toplumunun 1908 Devrimi'nden sonra seferber olması, 1908 Osmanlı Boykotu'nun ortaya çıkmasının toplumsal zeminini oluşturmuştu. Boykot Hareketi'nin en etkin unsurlarından biri olan liman işçileri, boykotun ortaya çıkışının yaklaşık iki ay öncesinden beri grevdeydi. Devrim sayesinde gazetelerin ve sivil cemiyetlerin yani derneklerin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştı. Boykot Hareketi de bu devrimci havadan yararlanmış ve kendi şebekesini oluşturmuştu. Harb-i İktisadi Cemiyeti, Boykotaj Sendikası gibi örgütler ve boykot gazetesi *Gave* boykotun ilk günlerinde ortaya çıkmıştı. Türkçe, Rumca, Ermenice ve diğer dillerde yayın yapan Osmanlı gazeteleri ve dergileri Avusturya ve Bulgaristan'a karşı yapılan boykotu cansiperane desteklemişler

ve hareketin güç kazanmasına katkıda bulunmuşlardı. Devrimin ilk dönemlerinde bir canlanma yaşayan sivil cemiyetler de Boykot Hareketi'ni desteklemişlerdi. Boykot Hareketi seferberlik ve popülerleşme sayesinde kendi toplumsal ağını inşa etmeyi başarabilmişti.

Boykotaj Cemiyeti, sivil cemiyetlerin kendilerini kayıt ettirmelerinin resmen zorunlu hale geldiği 1909 yılına kadar yasal bir hale gelmedi. Balkan Savaşları'na kadar boykot cemiyeti büyük ölçüde liman işçilerinin oluşturdukları şebekeye bağımlı haldeydi. Öte yandan boykot cemiyetleri ve hareket de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki liman işçilerinin oluşturdukları bu şebekeyi ve onların toplumsal gücünü pekiştirmişti. Liman işçileri ve boykot cemiyetleri birbirleriyle iletişim kurmak için genellikle telgraf kullanmışlardı. Öte yandan yerel boykot cemiyetleri beyanatlarını günlük basında duyuruyorlardı. Harekete katılan Müslüman tüccarlar Boykot Sendikalarında örgütlenmişlerdi. Bunlar büyük oranda boykot cemiyetlerinin verdikleri boykottan muaf olduklarına dair sertifikaya sahip olduklarından harekete dâhil edilmişlerdi. Söz konusu sertifikalar Boykot Hareketi'nin meşruiyetini ve gücünü onaylayacak ve ayrıca boykot ağının kapsamını genişletecekti. Selanik, 1910-11 Boykotu'nun en önemli merkezi olarak öne çıktı ve Selanik'teki liman işçilerinin reisi Kerim Ağa hareketin en önde gelen siması oldu. Bu boykotta boykot ağı imparatorluğun çeşitli kasabalarındaki faaliyetlerini pekiştirmiş ve yerel bürokratlar ve eşraf üzerindeki gücünü arttırmıştı.

Balkan Savaşları'ndan sonra boykot ağı ve örgütleri çok daha milliyetçi bir biçime evrildi. Bu tarihten sonra boykot cemiyetleri, gayr-i Müslimlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan tasfiyesi için çalışan yerel milliyetçi kadrolar ve eşraftan oluşacaktı. Boykotaj Cemiyetleri, özellikle de taşra şehirlerinde milliyetçi çeteler gibi davranmaya başlamışlardı. Bu nedenle 1913-14 Boykotu sırasında belgelerde, Teşkilat-ı Mahsusa'nın iyi bilinen mensuplarından olan Eşref Kuşçubaşı gibi siyasi simaların isimleri görünmeye başladı. Boykot cemiyetlerinin ve her çevreden insanın bir araya gelerek oluşturdukları boykot ağı-

nın evrilmesi Türk milliyetçi çevrelerin oluşumuna büyük katkılarda bulundu. Dolayısıyla bir bütün olarak hareket, Türk milliyetçiliği ve onun İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi örgütlerinin sadece entelektüel bir akım olmadığını, derin toplumsal kökenlere sahip olduğunu da göstermektedir. Bu toplumsal taban farklı kaynaklardan besleniyordu. Girit ve Makedonya'dan gelen göçmenler hem sokak siyasetinde bir güç teşkil etmişler hem de Milli İktisat siyaseti çerçevesinde önemli sayıda ticari girişimci çıkarmışlardı. Taşrada toprak ve mütevazı bir sermaye sahibi olan şehir eşrafı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi değillerse, en azından onun politikaları çerçevesinde seferber olmuş haldeydiler. Boykot Hareketi gibi toplumsal hareketler ve bunların toplumsal ağları siyasi fikirlerin yaygınlaşmasında hayati bir rol oynuyorlardı. 20. yüzyılın başına sağ çıkmayı başarabilmiş loncalar, söz gelimi liman işçileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi yaşamında çok önemli bir toplumsal tabandılar. Genellikle Türk milliyetçiliğinin ana toplumsal tabanı olarak gösterilen askeri bürokrasiye ek olarak sivil bürokrasi ve mesleki sınıflar (mesela avukatlar, doktorlar ve öğretmenler) milliyetçi hareketin ana bileşenlerini teşkil etmekteydiler.

Yabancı devletlere karşı gerçekleştirilen kitlesel gösterilerden başka çeşitli biçimlerde toplantılar düzenleniyordu. Tiyatro salonlarında ve kahvehanelerde gerçekleştirilen halk konferansları bu türden etkinliklerdendi. Bu konferansların ve konuşmaların dinleyicileri Boykot Hareketi'nin amaçları hakkında bilgilendirilir ve neden ve nasıl boykot yapılacağını öğrenirlerdi. Öte yanda, bu toplantılarda dinleyiciler de duygu ve düşüncelerini ifade etme şansı yakalarlardı. İyi tanınan aydınlar, gazeteciler ve siyasi simalar, her boykot dalgasında halka açık bu gibi yerlerde insanlara hitap ederlerdi. Mahalli temelde düzenlenen bu gibi toplantılar boykotun insanların günlük hayatlarındaki etkisini güçlendirmişti.

Boykotun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en bariz yönü somut eylemlerdi. Boykot bağlamında bu somut eylemlerin tipik bir örneği dükkânların önüne nöbetçi dikilmesiydi. Kişisel, toplumsal ya da ulusal bir hedefin dışlanması boykot ha-

reketinin temel amacıydı. Öte yandan dışlama ve nöbetçi dikme farklı zor araçları gerektiriyordu. 1908'de Stein gibi bilinen Avusturya dükkânlarının önünde gösteriler düzenlenmişti. Bu gösteriler sadece protesto amaçlı değillerdi, aynı zamanda insanların dükkânlara girişini de fiilen engellemiş oluyordu. Bazı Avusturya dükkânları, dükkânların çevresinde toplanan kalabalıkları yatıştırmak için Fransız ve Britanya bayraklarını çekmişlerdi. Boykot edilen dükkânlar hem boykotçular hem de Osmanlı halkı tarafından yakından takip edilmişti. 1910 yılından sonra dükkânların çevrelerinde müşterilerin dükkânlara girmelerine engel olan gözcüler ortaya çıktı. Buralara gidip gelmeye devam eden müşteriler zor kullanılarak dışarı çıkarıldı. Bu tür olaylar kamu düzenini bozduğu için Osmanlı hükümetini endişelendiriyordu. Balkan Savaşları'ndan sonra dükkânların önüne nöbetçi dikilmesindeki kararlılık ve sıklık arttı ve uygulanmakta olan farklı doğrudan eylem biçimleri arasına daha açık şiddet biçimleri de dâhil oldu. Boykot Hareketi 1913 ve 1914'te çetelerin örgütlü şiddetine dönüştü ve Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelecek olan etnik çatışmaların bir habercisi oldu.

En basit tanımıyla boykot, müşterilerin belirli ürünleri almayı reddetmesidir. Boykotçular halkı ve esnafı Boykot Hareketi'nin kuralları dâhilinde hareket etmeye ikna etmeye çalışmışlardı. Öte yandan Osmanlı kamuoyunun, özellikle de boykot düzenlemelerinin ihlal edilmesinden menfaat sağlayan çıkar gruplarının rızasını sağlamak kolay değildi. Bu nedenle boykot cemiyetlerinin resmi düzenlemelerine Boykot Hareketi'nin kurallarına uymayanlara karşı gerçekleştirilen şiddet eylemleri eşlik etmişti. Boykot edilen ülkelerle ve tüccarlarla iş yapmayı sürdürmekte ısrar eden esnaf birçok durumda güç kullanılarak engellendi. Şeker, un, cam ve fes gibi boykot edilen ürünler, sahiplerinin bunları boykot sırasında gümrüklerden çekmeye çalışmaları halinde tahrip edildi ya da halka açık yerlerde yakıldı.

1908 Osmanlı Boykotu sırasındaki en çarpıcı doğrudan eylem "Fes Yırtma Bayramı"ydı. Fesler insanların başlarından alınmış ve parçalanmıştı. Gazeteler bu eylemleri "bayram" ola-

rak tanımlamışlardı. Söz konusu faaliyetler İmparatorluk çapında toplumsal bir hareketin oluşmasına katkıda bulunan sıra dışı bir hava yaratmıştı. 1908'den sonra Boykot Hareketi'nin içerdiği şiddetin hem boyutu hem de kapsamı genişlemişti. Esnafın boykot edilen malları dükkânlarında bulundurup bulundurmadıklarını denetleyen teftiş heyetleri ortaya çıkmıştı. 1910'dan sonra dükkânlara, mallara, kervanlara, bahçelere, insanlara ve bağlara yönelik saldırılar yaygınlaşmıştı. Bu saldırılarda üretim araçları ve bağların ürünleri tahrip ediliyordu. Denetim ve saldırıların nihai amacı dükkân sahiplerini korkutmak ve kasabayı ya da bölgeyi terk etmeye zorlamaktı. Birçok Yunan dükkânı hedef olarak belirlenmiş ve işaret edilmişti. Ön duvarlarına tebeşirlerle sloganlar yazılıyor ya da camları boykot işaretleriyle işaretleniyordu. Söz konusu işaretler dükkânların ve mağazaların sahiplerini dehşete düşürmüş ve bunlardan birçoğu daha 1910'da işyerlerini kapatmışlardı. 1913'ten sonra gayr-i Müslim dükkânlarına giren Müslüman müşteriler için sözlü bir uyarı almak olağandı ve bu kişilere karşı fiziksel güç kullanma olayları bu tarihten itibaren istisnai bir durum olmaktan çıkmıştı. Farklı cemaatler arasındaki şiddet ve çatışmalar Dâhiliye Nazırı Talat Bey'i ve bir Uluslararası Araştırma Komisyonu'nu 1914'te Batı Anadolu'da bir seyahate çıkmaya zorlamıştı. Boykot Hareketi ve neden olduğu şiddet binlerce insanı memleketlerini terk etmeye mecbur ederken farklı bölgelerden binlerce Müslüman göçmen Osmanlı İmparatorluğu'na akıyordu. Boykot faaliyetleri eşkıyalığa benzemeye başlamış ve "Fes Yırtma Bayramı"ndan bambaşka bir şeye dönüşmüştü.

Sonuç olarak İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan Boykot Hareketi, gayr-i Müslimlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan tasfiye edilmesi sürecinin ekonomik yönünü oluşturuyordu. Hareket, söz konusu dönem boyunca gittikçe yaygınlaşan Milli İktisat politikalarının ayrılmaz bir parçasıydı. Boykot faaliyetleri, Türkiye üzerine tarihyazımında entelektüel bir akımın ve yükselmekte olan Türk milliyetçiliğinin bir kolu olarak görülen Milli İktisat'ın toplumsal zeminini oluşturmuştu. Öte yandan ekonomik ve toplumsal bir olgu olarak boykotlar, 1908

Devrimi'nden sonra en az diplomasi, savaşlar, yüksek siyaset ve siyasi fikirler gibi politik meselelerin oynadığı nispette etkili bir rol oynadılar. Boykot hareketi Milli İktisat fikri ve siyasetinin arkasındaki toplumsal gücü teşkil etti. Yükselmekte olan Türk milliyetçiliği çerçevesi içinde Müslümanları harekete geçirip çevesinde topladı ve Türk milliyetçiliğini soyut bir fikir olmaktan çıkarıp toplumsal bir gerçekliğe dönüştürdü.

Milli bir ekonomi inşa etme fikri 1908 Devrimi'nin hemen ardından popüler olmuştu. Yerli bir sanayinin geliştirilmesi, kapütülasyonların kaldırılması ve siyasi devrimi takip edecek içtimai ve iktisadi bir inkılap Milli İktisat ile alakalı meselelerden bazılarıydı ve bunlar halk arasında tartışılıyordu. 1908 Devrimi'nin hemen ardından Milli İktisat tartışmalarının ve yerli ürünlerin ortaya çıkması bir tesadüf değildi. Milli İktisat yükselmekte olan Türk milliyetçiliğinin ekonomik boyutunu oluşturmuş ve tam bu dönemde söz konusu fikir popülerlik kazanmaya başlamıştı.[38] Klasik liberal teorinin ve onun 19. yüzyıl Tanzimat reformlarından sonra hüküm süren politikalarının küçük Müslüman üreticileri yok ettiği ileri sürülmektedir. Milli İktisat tezi devlete ve millete, İmparatorluğun asli unsurunu (Müslümanlar/Türkler) ekonomik ve toplumsal gerilemeden kurtarma görevini vermişti. Bu nedenle Türk milliyetçiliğinin teorisyenleri ve Milli İktisat savunucuları büyük oranda aynı kişilerdi. Ziya Gökalp, Tekin Alp, Yusuf Akçura ve Ahmet Muhiddin gibi siyasi simalar ve milliyetçi aydınlar List, Wagner ve Schmoller gibi Alman iktisatçıların çalışmalarını kullanarak bir Milli İktisat söylemi ve politikası geliştirdiler. Onlara göre ekonomik alanda egemen olan imparatorluğun Müslüman ve Türk bileşeni olmalıydı. Milli İktisat teorisinin merkezinde olması gerekenin Manchester ekolünün soyut kavramla-

38 Milliyetçilerin nasıl bir İslâmî söylem kullandıklarına ve Milli İktisat fikirlerini nasıl yaygınlaştırdıklarına dair bir anlatı için Zarevand'a bakılabilir. Zarevand'ın anlatısı sadece milliyetçi kliklerin faaliyetlerini incelemekle kalmaz aynı zamanda erken bir tarihten itibaren yükselmekte olan milliyetçiliğin faaliyetlerinden de bahseder. Zarevand [Zaven Nalbandian ve Vartouhie Nalbandian], *United and Independent Turania: Aims and Designs of the Turks* (Leiden: E. J. Brill, 1971), [ilk olarak 1926'da Boston'da yayınlanmıştır].

rı değil milletin somut çıkarları olduğunu iddia ettiler. Alman örneği onlara, güçlü ve etkin bir devletin ekonomiye müdahale ederek bunu başarabileceğini göstermişti.[39]

Milli bir sanayi ve ekonominin geliştirilmesi üzerine düşünceler İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne gelindiğinde tamamen yeni değildi. Bu amaçlar ve projeler 1908 Devrimi'nden önce de Osmanlı iktisat düşününde mevcuttu. Öte yandan ekonomi siyaseti ve ve ekonomi teorileri üzerine fikirler daha önce geniş çaplı tartışmaların konusu olmamışlardı. 19. yüzyıl boyunca çeşitli sanayileşme girişimleri görülmüştü.[40] Ama bunlar bir klasik liberalizm eleştirisi çerçevesinde gerçekleşmemişti. *Laissez faire laissez passer*, tüm ekonomi politikalarında ve düşününde hâkimdi. Öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde güç kazanmaya başladıkça devletçilik ve himayecilik yavaş yavaş Müslüman/Türk düşününe hâkim olmaya başladı. Cemiyet ve Boykot Hareketi'nin 1908'den 1914'e kadar olan söylemi de aynı dönüşüme uğradı. Başlangıçta devletin ticari ve ekonomik alana müdahale etmemesi gerektiği söyleniyordu. Yüksek gümrük vergileri uygulayarak yerli ürünlerin korunmasına yönelik talepler istisnaiydi. Yerli ekonominin gelişmesi için vatandaşlar tüketici olarak iktisadi tercihlerini değiştirmeli ve çok çalışmalıydı. İmparatorluğun Avrupalı ekonomik güçlerle rekabet etmesi kaçınılmazdı ve Osmanlı halkının esas olarak Osmanlı ürünlerini almaları için harekete geçirilmeleri gerekiyordu. 1908 Osmanlı Boykotu bu sürece katkıda bulundu ve yerli bir ekonomiye yönelik talepleri yaygınlaştırdı. Liberalizme karşı himayecilik gibi ekonomi üzerine tartışmalar 1908 yılından sonra dergiler ve gazeteler yoluyla kamusal alanda yaygın hale geldi.[41]

Türkiye üzerine çalışan tarihçiler Milli İktisat'ın özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra güç kazandığını belirtirler. Öte

39 Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), s. 10-22.

40 Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt V, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 1345-1347.

41 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat* (1908-1918), (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), s. 107.

yandan yukarıda söylediğimiz üzere Milli İktisat'ın önemli vecheleri farklı düzeylerde 1908 Boykotu'nda da görülebilmektedir. Bu boykot halk düzeyinde ekonomik bir uyanışın ilk örneklerinden biriydi. Bir Osmanlı ekonomisi yaratmak için yerli sanayiyi teşvik etmeye ve Osmanlı ekonomisini ve refahını korumaya yönelik savlar Osmanlı halkının bilincine yerleşmeye başlamıştı. Milli serpuş gibi milli ekonominin sembolleri ve Milli İktisat'ı destekleyen gösteriler Boykot Hareketi sırasında popüler hale geldi. Osmanlı ürünleri satın almak ve kullanmak moda haline geldi ve bu durum Milli İktisat'ın yükselişi için önemli bir kültürel kazanımdı.

Boykotu destekleyen toplumsal sınıflar olan Müslüman esnaf ve işçi sınıfı kendi çıkarları için toplumsal bir hareket çevresinde örgütlenip halkın önüne çıktılar. Müslüman tüccar sınıfı, özellikle de Batı Anadolu'da 1908 Devrimi'nden sonra etkin hale geldi, onunla birlikte de, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteği sayesinde, Boykot Hareketi. Örneğin Müslüman esnaf ve yerel eşraf 1909 yılında Konya Bankası'nı kurdu.[42] Bankaların ve diğer ekonomik kurumların oluşturulmasına ek olarak taşradaki Müslüman esnaf ve eşraf Milli İktisat'ı destekleyen dergiler çıkarmaya ve gönüllü dernekleri oluşturmaya başladılar. Söz gelimi *Ticaret-i Umumiyye Mecmuası* önde gelen Müslüman esnaf tarafından çıkarılan bir dergiydi.[43]

Müslüman esnaf dergi çıkarmakla kalmadı *Cemiyet-i Müteşebbise*, *Ticaret ve Ziraat ve Sanayii Cemiyet-i Milliyesi*, *Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti* ve *Milli Fabrikacılar Cemiyeti* gibi sivil dernekler de kurdu.[44] Taşradaki gazeteciler varlıklı Müslümanları bu derneklere katkıda bulunmaya teşvik ettiler. Bu çıkar grupları ve sınıf örgütlerinden başka sivil dernekler de ortaya çıktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti kulüpleri, *Cemiyeti İlmiye-i İslâmiye* ve *Türk Ocağı*, Milli İktisat ve Müslüman/Türk bir sanayinin gelişimi için sıkı çalışan diğer örgütlerdi. Bu örgütler ve *Tanin* gibi milliyetçi gazeteler Müslüman ve Türk nüfusun

42 *A.g.e.*, s. 153.

43 *A.g.e.*, s. 113.

44 *A.g.e.*, s. 205-209.

piyasaya yönelik becerilerini geliştirmeleri için akşam dersleri düzenlediler.[45] Böylece bunlar, yabancıların ve gayr-i Müslimlerin yerlerini alabileceklerdi. Jön Türkler ve Müslüman eşraf ticari işlemlerde Türkçeyi zorunlu hale getirerek yerli esnaf sınıfının gücünü pekiştirdiler.[46]

1908 Boykotu büyük ölçüde Osmanlıcı söylemi savunmuş ve gayr-i Müslimleri Milli İktisat alanı içerisinde tanımlayarak onları da kapsamıştı. Öte yandan 1910'dan sonra gayr-i Müslimlerin ekonomi içerisindeki sözde hâkimiyetleri sert bir şekilde eleştirilmeye başlandı; bunların artık Osmanlıcılık ülküsüne sadık olmadıkları açıkça ilan edildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti kamuoyunu harekete geçirerek Müslümanların ve Türklerin ekonomi içerisindeki konumunu genişletmeye çalıştı. Müslüman ve Türk seçkinler gayr-i Müslimleri ekonomiden tasfiye etmenin yollarını aramaya başladıklarında başvurdukları silah, yine ekonomik boykot oldu. Taşradaki önde gelen bazı Müslümanların ticari girişimleri, yabancı şirketler ve konsoloslar tarafından bile Boykot Hareketi'nin bir parçası olarak görüldü. *İktisadi Cihad* ya da *İktisadi Harb* gibi mefhumlar günlük basındaki entelektüel tartışmalarda ve popüler sloganlarda sıklıkla kullanılmaya başlandı. Boykot, siyasi ve milliyetçi bir projenin toplumsal ve ekonomik tamamlayıcısıydı. Türk milliyetçiliğinin bu dönemde ortaya çıkan en önemli sloganlarından biri gayr-i Müslimlerin sevmiyorlarsa ülkeyi terk edebileceklerini ifade ediyordu.

Birçok Müslüman girişimci bu şartlardan faydalandı ve yatırımlarını genişletti. Boykotlar toplumun esnaf ve işçi sınıfı gibi farklı kesimlerini kucakladı ve bunların giderek artan iradelerinin yolunu açtı. Bu konjonktürde Boykot Hareketi'nin etkisi, İttihatçıların ve protestocuların ilk baştaki tasarılarını geniş ölçüde aştı. Farklı toplumsal aktörler süreç içerisinde etkin hale geldiler. Bu nedenle yabancı gözlemciler, söz gelimi Britanya, Fransa ve Yunan konsolosları Boykot Hareketi'nin arkasındaki toplumsal güce atıfta bulunmuşlardı. Milliyetçi ve gayr-i Müs-

45 *A.g.e.*, s. 82.

46 *A.g.e.*, s. 216.

lim karşıtı eğilimlere sahip olduğu belirtilen Osmanlı bürokrasisine ek olarak Yahudi cemaati ve Selanik'teki dönmeler, taşradaki Müslüman eşraf ve kıyı şehirlerindeki liman işçilerinin liderleri hareketin elebaşları olmakla itham edildiler.

Popüler İdeoloji,[47] Müslüman/Türk Milliyetçiliği ve Kitlelerin Seferberliği

Halkın seferberliği toplumsal bir hareketin asli bileşenlerinden birini oluşturur. Toplumsal bilimciler toplumsal seferberlik sürecini, onun farklı yönlerine bakarak analiz ederler. İdeolojiler ve söylemler, toplumsal sınıf mefhumunun temel bileşenlerinden birini teşkil eden kültürle doğrudan ilgilidir. Bu nedenle, halkın seferberliği ve siyasi meşruiyetle ilgili olduğundan ve Osmanlı toplumunun farklı kesimlerinin toplumsal faaliyetlerini derinden etkilediğinden, ideloji önemlidir.

İdeoloji ve toplumsal bir hareketin söylemi kitlelerin seferberliğinde hayati bir rol oynar. Daha genel bir şekilde ifade edersek, bir ideolojinin toplumsal bir hareket içerisinde kullanılması sıradan insanları cezbeder ve kamuoyunun ilgisini çeker. Kitlelere ve onların söylemlerine hitap eden popüler ideolojiler kitlesel hareketlerin ortaya çıkışıyla doğrudan ilintilidir. Kitlesel hareketler ve halkın seferberliği sadece somut çıkarların ve katılımcıların örgütçülük becerilerinin değil, meşrulaştırıcı bir söylemin de sonucu olarak ortaya çıkarlar. Toplumsal bir hareketin ideolojisi aynı zamanda kültürle de ilgilidir. Bir hareketin örgütleyicilerinin yarattığı ideoloji, genellikle popüler fikirlere, inanç sistemlerine, mitlere, geleneklere, sembollere ve bunlar gibi unsurlara atıfta bulunmaya çalışır.

Modern ideolojiler ayrıca kitle toplumu ve kitle siyasetinin de tamamlayıcısıdırlar. Popüler ideolojileri, sıradan insanları davalarına inandırmak ve toplum üzerindeki güçlerini pekiş-

47 İdeolojinin farklı anlamları mevcuttur. Burada "popüler ideoloji" kavramı ile yönetici elitin egemen ideolojisinin yanı sıra basitçe bir tutarlılık gözetmeyen çeşitli söylemlerin ve birbiriyle rekabet halindeki farklı ideolojilerin bileşiminden bahsediyorum.

tirmek için sadece toplumsal hareketler değil devletler, hükümetler ve siyasi partiler de kullanırlar. Kamusal alanın genişlemesi, sivil örgütlerin gelişmesi ve iletişim olanakları, genel oy hakkı ve parlamenter siyaset gibi unsurların insanların hayatına girmesi, birbirleriyle rekabet halindeki ideolojileri de insanların gündemine sokmuştu. Bu nedenle kitle hareketlerinin ortaya çıkışı, siyasi düşüncelerin sosyalizm, milliyetçilik, feminizm, halkçılık vb. gibi siyasi programlara ve popüler ideolojilere dönüşmesiyle aynı zamana rastlamıştı.

Osmanlı aydınları 19. yüzyıl boyunca, özellikle de modern eğitim sisteminin ve modern basının doğmasından sonra Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük gibi modern siyasi ideolojilere hayat verdiler. Osmanlıcılık, dinine, mezhebine, diline ve etnik kökenine bakılmaksızın Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan tüm insanların eşit birer vatandaş oldukları fikrine dayanıyordu. Bir ideoloji ve söylem olarak farklı aktörlerin söylemleri içerisinde farklı şekillere bürünmüştü.[48] Benzer şekilde siyasi bir proje ve ideoloji olarak İslâmcılık da, imparatorluğun İslâm kimliği temelinde birleşmesini amaçlıyordu ve değişik kisvelere bürünmüştü. İslâmcılık büyük ölçüde İslâm'ın siyasallaştırılması ve din ile moderniteyi uzlaştırma girişimiydi. Türkçülük bu üç ana akım arasında en son ortaya çıkmıştı ve İmparatorluğun Türk unsurunun egemen olması gerektiği savını öne çıkarmıştı ve çeşitli biçimleri de mevcuttu diğer ikisinde olduğu gibi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun düşünce tarihi en iyi çalışılmış alanlardan biri olduğundan Osmanlı aydınları arasında yaygın olan siyasi düşünce ve tartışmalar tarihyazımının önemli bir kısmını oluşturmaktadır.[49] Özellikle Genç Osmanlılar ve

48 19. ve erken 20. yüzyılda Osmanlıcılığın farklı biçimleri için bkz. Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, cilt 1*, ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

49 Örneğin Bernard Lewis'in anlatımı büyük ölçüde bir bir kültür ve siyasi düşünceler tarihidir: Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford: Oxford University Press, 1968). Niyazi Berkes'in çalışması da sekülarizmi bir düşünce akımı olarak ele almaktadır; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964). Her iki yazar da

Jön Türkler'in tarihini, büyük ölçüde düşünce tarihinden biliyoruz. Her ne kadar mevcut literatüre önemli bir katkı oluştursa da Osmanlı tarihyazımının bu yönü bir kısım tuzaklar da barındırır. Döneme dair düşünce tarihi anlatıları genellikle siyasi düşünceye odaklıdır ve toplumsal bağlamı büyük ölçüde göz ardı etmektedir.

Öncelikle bu çalışmaların yaptıkları sınıflandırmalar, Osmanlı aydınları arasında belirgin siyasi kampların mevcut olduğu inancını yarattılar.[50] Osmanlıcılık fikri, İslâm'ın siyasallaşması ve Türkçü düşünce birbirlerinden ayrı düşünce okullarını temsil ediyormuş gibi görülür. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki düşünce akımlarını anlamakta bu nevi bir sınıflandırmanın faydaları olabilirse de literatür, bu akımların birbirinden yalıtılmış söylemler olarak mevcut olduğu fikrine dayanıyordu. Düşünce tarihine yönelik keskin hatlara sahip bu yaklaşım, Yusuk Akçura'nın 1904 yılında yayınlanan ünlü "Üç Tarz-ı Siyaset" makalesiyle başladı.[51] Öte yandan Türkiye toplumsal ve siyasal tarihi üzerine yeni çalışmaların ortaya koyduğu üzere Osmanlı düşüncesi bundan çok daha karmaşıktı ve farklı ilişkilere ve karışık kimliklere sahipti.

Siyasi programlar, siyasi dergiler ya da düşünce ekolleri genellikle yukarıda bahsedilen bu düşünce akımlarından çeşitli unsurları sahiplendiler. Siyasi bir projenin ardından koşan aydınlar, siyasi cemiyetler ve dergiler Osmanlıcık, İslâmcılık ya da Türkçülük gibi tek bir saf ideolojinin savunuculuğunu yapmadılar. Aydınların çalışmalarında bu ideolojilerden farklı unsur-

geç dönem Osmanlı İmparatorluğu tarihini iyi ile kötü, modernistler (Batılılaşma yanlıları) ile gericiler arasında bir mücadele olarak kurgulamaktadır.

50 Türkiye'nin ünlü sosyal bilimcilerinin hazırladığı bir ansiklopedi bu tür bir sınıflandırma kullanır; bu çalışma Türkiye ile ilgili çalışmalar üzerinde büyük etkiye sahiptir. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986).

51 Bu uzun makale Türkçede ilk olarak 1904 yılında, Kahire'de yayınlandı ve Osmanlı İmparatorluğu için üretilen farklı siyasetleri üç değişik başlıkta sınıflandırdı: Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük. Yusuf Akçura'ya göre Osmanlı İmparatorluğu için bunlardan ilk ikisinin zamanı geçmişti; ona göre Türkçülük siyasetini takip etmek en iyisiydi. Söz konusu makale broşür olarak tekrar tekrar basıldı. Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993).

lar bulunabiliyordu.[52] Erken dönem Türk milliyetçiliği aynı zamanda farklı gündemlere sahip farklı eğilimlerden oluşuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'na Rusya'dan göçmüş olan Türk milliyetçilerinin, Osmanlıcı söylemi tamamiyle göz ardı etmeyen yerli Türk milliyetçilerle karşılaştırıldığında, müstakbel bir milliyetçi programla ilgili farklı tasarıları vardı.[53] Bu nedenle, toplumsal ve siyasi gelişmeler ve ideolojiler arasındaki ilişkilere ve bunların birbirleri üzerindeki etkilerine odaklanan çalışmalar genellikle söz konusu ideojilerin arasındaki bağlardan bahsederler. Örneğin Zürcher, birçok Jön Türk'ün Osmanlıcılık fikrini desteklerken aynı zamanda duygusal olarak Türkçülüğe bağlı olduklarını ve hayatlarını dindar birer Müslüman olarak yaşadıklarını belirtir.[54] Jön Türkler üzerine bir uzman olan Hanioğlu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güttüğü siyasetin temel niteliğini "siyasal oportünizm" olarak betimler. Her ne kadar Türk unsurun imparatorluktaki diğer cemaatler üzerinde egemen olmasını isteseler de Jön Türklerin Türkçülük, Osmanlıcılık ve İslâmcılık fikirlerinin hepsini kullandıklarını belirtir.[55] Zürcher, Mustafa Kemal'in bile 1923'ten önce Türklerden bahsederken *milli* kelimesini bugünkü anlamıyla kullanmadığını belirtir. Bu kelimeyi kullanırken Osmanlı Müslümanlarından bahsetmektedir. Erken dönem milliyetçi hareketinde baskın olan unsur hâlâ Müslüman kimliğidir. "Biz" tanımı büyük oranda gayr-i Müslimlere karşıtlıkla yapılmaktadır ve bu nedenle "Müslüman milliyetçiliği"nden bahsetmek daha yerindedir.[56]

---

52 Türk siyasi düşününe dair yakın zamanda tamamlanan temel bir çalışma Türk düşün tarihini çok daha karmaşık bir şekilde sınıflandırmaktadır. Bu makalelerdeki genel eğilim farklı düşünce akımlarının birbirileriyle olan ilişkilerini ortaya koymak yönündedir. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt I-IX (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001-2009).

53 Erken dönem Türk milliyetçiliğinin iki farklı yolu için bkz. Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994).

54 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra: I. B. Tauris, 1994), s. 133.

55 Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 296.

56 Erik J. Zürcher, "İslâm Milliyetçiliğinin Dili", *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi* (1908-1924), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005).

Düşünsel akımlarla karşılaştırıldığında toplumsal hareketlerin ideolojileri ve söylemleri ise çok daha karmaşık, eklektik ve popülisttir. Toplumsal hareketler çeşitli ilgilere, hassasiyetlere, göreneklere ve eğilimlere sahip insanlara hitap ederler. Bu özellik aydınları, insanların seferber olmasını hızlandıracak söylemler kullanmaya sevk etmişti. Siyasal söyleme dair nihai dertleri tutarlılık ve bütünlük değil, insanları eyleme geçmeye ikna etmekti. Bu durum genel olarak kitle siyasetinin ortaya çıkışı konusunda da geçerlidir. Bu ortaya çıkışın izleri, o dönemde dönemin en ünlü simaları haline gelen gazetecilerin ve köşeyazarlarının yazılarında sürülebilir. Bu kişiler teorisyenler gibi karışık ve analitik meseleler hakkında yazmamışlar, halkı belirli bir konu ya da politika konusunda ikna etmek için eklektik ve yüzeysel bir biçimde çeşitli fikirlerden yararlanmışlardı.[57] Bu popüler siyasi simalar, mesela ünlü köşeyazarları anlatılarında farklı siyasi gündemlere ait çeşitli unsurlardan istifade etmişlerdi. Popüler fikirleri, sembolleri ve örnekleri kullanmaları toplum üzerindeki etkilerini arttırmıştı.

Benzer şekilde toplumsal hareketler de çeşitli fikirlerden istifade ettiler. Popüler söylem ve simgelerin karışımı, popüler ideolojileri meydana getirdi.[58] Popüler hareketler, sıradan insanların seferberliğini hızlandırmak ve kendi talep ve sloganlarını meşrulaştırmak için kendi popüler ideolojilerini ve söy-

---

57 Bu yüzden mesela gazeteciler gibi kişiler, Doğu Avrupa toplumlarında sınıflandırıldıkları gibi, filozoflarla halk siyasetçileri arasında bir yerde ya da entelektüellerden ayrı bir entelijansiya olarak sınıflandırılabilirler. Entelijansiya ideolojilerin halk tarafından benimsenmesinde çok önemli bir rol oynarlar. Y. Doğan Çetinkaya, "Orta Katman Aydınlar ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleselleşmesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt IV, Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 91-102.

58 Ne 19. yüzyılın işçi hareketleri ve milliyetçi hareketler gibi toplumsal hareketleri ne de 20. yüzyılın feminizm, çevreci hareket, eşcinsel hareket gibi yeni toplumsal hareketler denen hareketleri kendilerini bir sınıf ya da toplumsal grubun belirli çıkarları ya da söylemleriyle sınırlamaz, kültürün çeşitli unsurlarına atıfta bulunurlar. Yeni toplumsal hareketler ile 19. yüzyılın kitlesel hareketleri arasında bir karşılaştırma ve değerlendirme için bkz. Craig Calhoun, "New Social Movements of the Early Nineteenth Century", *Repertoires and Cycles of Collective Action*, ed. Mark Traugott (Durham, NC: Duke University Press, 1995).

lemlerini yarattılar. Popüler ideolojinin farklı parçaları belirli örneklerde gereğinden fazla vurgulanabiliyordu ve bu durum bir örnekten diğerine farklılaşabiliyordu ya da değişen zaman ve şartlarla başkalaşabiliyordu. Örneğin 1908 Osmanlı Boykotu sırasında ortaya çıkan popüler ideoloji büyük ölçüde Osmanlıcı söylem ve sembollerden oluşuyordu. Öte yandan eski Türk kültürünün, Osmanlı öncesi Anadolu İslâm kültürünün sembollerinden ve modern vatandaşlığa ve yeni rejime, yani İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne dair fikirlerden de yararlanmıştı. Boykot Hareketi'nin bu popüler ideolojisi liman işçilerini, esnafı ve imparatorluğun her yanındaki farklı cemaatlerden sıradan tüketicileri harekete geçirmekte etkili olmuştu.

1910 yılından sonraki boykotlar Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Rum mevcudiyetine karşı organize edilmişlerdi ve Müslüman nüfusu harekete geçirmeyi amaçlamışlardı. Bu nedenle İslâm ve İslâmî söylem bu boykotun ideolojisinin önemli bir parçasını oluşturmuştu. Öte yandan hedef alınan nüfus, cemaatlerini ve ekonomik çıkarlarını korumaya çalışırken Osmanlıcı bir söyleme başvurmuştu. Taşradaki Rum esnaf ve eşraf, bu Rum karşıtı boykot faaliyetlerinin etkilerini azaltmak için kendi kayıplarının imparatorluğun kaybı olduğunu ileri sürerek Osmanlıcı bir söylem kullanmıştı. Öte yandan ülkenin seçkinleri artık Osmanlıcılık tanımı içerisine gayr-i Müslimleri dâhil etmiyorlardı. Farklı unsurlar, başka başka parçaları değişik aktörler tarafından farklı yollarla dile getirilen popüler bir ideoloji oluşturmuşlardı.[59] Bu nedenle farklı siyasal ve toplumsal aktörlerden oluşan 1908 ile 1914 arasındaki Boykot Hareketi dönüştürücü bir popüler ideolojiydi. Sadece başvurulacak popüler bir söylem yaratmamış bilinçli bir şekilde popüler bir ideolojinin savunuculuğunu da yapmışlardı. Boykot Hareketi içerisinde harekete geçen farklı sınıfların, söylem ve ideolojileri de birbirinden farklıydı. Bu popüler ideolojiler onların kültürel

59 Ritüeller, semboller, dünya görüşü gibi kültürel unsurlar ve bunların çeşitli söylemler ve toplumsal hareketler tarafından kullanımı için bkz. Gary Alan Fine, "Public Narration and Group Culture: Discerning Discourse in Social Movements", *Social Movements and Culture*, ed. Hank Johnston ve Bert Klandermans (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995), s. 128-129.

arka planlarıyla da ilgiliydi. Farklı söylemler, bu söylemlerin yandaşlarının, toplumsal sınıfların oluşumunda ve onların toplumsal tavırlarında önemli bir rol oynayan kültürel dünyalarını yansıtmıştı. Toplumun farklı kesimlerinin dinî kimlik ve kültürel yükleri, toplumsal sınıfların oluşumu ve bunların birbirleriyle ilişkilerinde önemli bir rol oynamaya başlamıştı. Dolayısıyla İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin başlangıcında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman esnaf ve işçi sınıfı, 1914 yılındakinden tamamen farklıydı. 19. yüzyılda farklı cemaatlerin orta sınıfları, bunların birbirleriyle işbirliği yapmasını engelleyen apayrı kültürlere, zevklere ve kimliklere sahipti. Bu farklılıkları zayıflatacak ekonomik ve ticari işbirlikleri çok azdı. Bu durum farklı cemaatler arasındaki gerilimi arttırdı ve yukarıda bahsedilen değişimler onların sınıfsal yapısı ve sınıfsal kimliğinin temel sütunlarından birini teşkil etti. Bundan dolayı dinî ve etnik kimlikleri de birbirinden ayırmak güç bir hale geldi.

Bundan dolayı özelde Rumları ve genel olarak da gayr-i Müslimleri tasfiye etmenin önemli bir aracı olan boykotlar Osmanlı İmparatorluğu'nda homojen bir vatandaş kitlesi yaratma arzusunun önemli bir parçasıydı. Ancak bu süreci yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı "Türkleştirme" olarak nitelendirmek çok doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bu sebeplerin yanı sıra "Türkleştirme" literatürde çok fazla Tek Parti Dönemi Cumhuriyet tarihiyle özdeşleştirilmiş bir olgudur. Bundan dolayı bu dönemde yapılan homojenleştirme politikaları ile Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemi ayırmak elzemdir. Ancak bu noktada bitirirken bir uyarı yapmayı da ihmal etmek istemeyiz. Zira çağdaş literatürde özellikle 1915 Ermeni Soykırımı tartışmaları çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik milliyetçiliğin ve ırkçılığın yaygın değil marjinal olduğuna dair bir vurgu peyda oldu. Yukarıda yaptığım tahlil de aslında bu yargıyı paylaşır gözükmektedir. Bu tür iddiaların alt metninde yatan kabul aslında etnik milliyetçiliğin ve ırkçılığın marjinal olmasından dolayı bu topraklarda bir soykırım yaşanmamış olduğu iddiasıdır. Soykırım için ırkçılığın gerekli şart olup olmadığı başlı başına bir tartışma gerektirir. Ancak şunu belirtmek

gerekir ki yukarıdaki satırlarda da altını çizmeye çalıştığım gibi kimliğe ve siyasal projelere ilişkin söylem özellikle popüler ve kültürel düzeyde çok karmaşık bir yapı arz ediyordu. Bundan dolayı da beklenebileceği gibi boykot hareketi Osmanlıcı, Türkçü, İslâmcı vs. birçok vurguyu aynı anda içinde barındırabiliyordu. Ancak bu özelliği onun homojenleştirme ve özellikle gayr-i Müslimlerin tasfiye edilme sürecinde çok önemli bir halka teşkil ettiği gerçeğini değiştirmiyor. Boykot hareketinin sosyal tarihi üzerine olan bu çalışmanın işaret ettiği olgulardan bir tanesi de imparatorluğun ve özellikle onun iktisadi ve toplumsal hayatının Müslümanlaştırılmasının bu dönemin en önemli özelliği olmasıdır. Ancak bu da bir tür milliyetçiliktir. Burada artık İslâm ve Müslümanlık etnik bir işaretleyicidir. Hatta dahası boykot hareketinin liderliğinin hedef kitlesi büyük oranda Türkçe konuşan Müslümanlardır. Bu anlamda kitapta analiz edilen hareketin öznelerinin milliyetçiliği aslında Türkçe konuşan Müslümanların milliyetçiliğidir. Zaten bir önceki bölümde ayrıntılı olarak bahsettiğim kitapçılarda "Müslüman Türk" tabirinin çok sık kullanılması da bunun göstergelerinden bir tanesiydi. Bundan dolayı kitap boyunca Müslüman/Türk milliyetçiliği terimi tercih edildi. Bu tespit yapılmadan gerek siyasal seçkinlerin gerekse de toplumsal sınıfların 1915'e giden süreçte ortaklaştıkları siyasal stratejiyi ve onun devamı olan Cumhuriyet tarihinin temel özelliklerini anlamak tamamıyla imkânsızdır. Boykot hareketi farklı biçimlerde tekrar gündeme gelecekse de 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen önce önemini kaybeder. Kitabımız da bu noktada sona erer. Zira bu kitapta anlatılan siyasal ve toplumsal öznelerin Balkan Savaşları'nda olduğu gibi artık boykot gibi dolayımlı araçlara ihtiyacı kalmayacaktı. Boykotun asıl hedefini gerçekleştirebilecek çok daha açık, şiddetli ve radikal araçları savaşın onlara sunduğu olanaklar çerçevesinde tedavüle sokmaktan çekinmeyeceklerdi.

ARŞİVLER

BOA (T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul)
DH. (Dahiliye Nezareti)
MKT. (Mektubi Kalemi)
İ-UM. (İdare-i Umumiye)
MUİ. (Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Kalemi)
SYS. (Siyasi Kısım)
İD. (İdari Kısım)
HMŞ. (Hukuk Müşavirliği)
MTV. (Mütenevvia Kısmı)
KMS. (Kalem-i Mahsus Müdüriyeti)
H. (Hukuk Kalemi)
ŞFR. (Şifre Kalemi)
EUM.VRK. (Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü, Evrak Odası Kalemi
EUM. EMN. (Emniyet Kalemi)
İradeler, İrade-i Hususi

AYE (Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Atina)
A-21 (Yunanlılara Karşı İktisadi Harb Dosyaları 1910-1911)
A21a (Yunan Karşıtı Hareketler Dosyaları 1914)

Britanya Ulusal Arşivleri, (Public Record Office) (Londra-Kew)

FO. (Foreign Office)

195 Embassy and Consulates, Turkey (formerly Ottoman Empire): General Correspondence (Constantinople, Sublime Porte, Smyrna, Beirut, Salonica, Trabzon, Erzurum, Jerusalem, Aleppo, Edirne (and vice-consuls in these provinces), 1908-1914).

294 Consulates, Salonica, Ottoman Empire, General Correspondence.

881 Confidential Print (Annual Reports of Turkey and Greece 1908-1914).

AMAE (Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Paris)

CPC (Correspondance Politique et Commerciale / Nouvelle Série Turquie / 1897-1914 / Politique Étrangère)

305: Relations avec la Grèce, 1908-1909

306: Relations avec la Grèce. Boycottage du commerce grec, 1910

307: Relations avec la Grèce, 1912-1914

308: Relations avec la Grèce. Protection des Hellènes par la France etc. Mars. 1912-1914.

Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina

Sözlü Tarih Arşivi, LD 28.

BASILI RESMİ BELGELER

Ekklisiastiki Alitheia (Rum Ortodoks Partrikhanesi'nin Resmi Yayın Organı)

MMZC (Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri)

Bosna Hersek ile Ilgili Arşiv Belgeleri. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992.

SÜRELİ YAYINLAR

Tanin

Ikdam

Rumeli

Ittihad

Proodos

Ergatis

Amaltheia

Embros (Atina)

Embros (Istanbul)

Isopolitia

The Manchester Guardian

ÇAĞDAŞ KİTAPÇIKLAR

Girid (Bab-ı Ali: Matbaacılık Osmanlı Anonim Şirketi, 1325-1326).

Girid Mazisi, Hali, İstikbali (Kostantiniye: Matbaa-i Ebuziya, 1328).

Hüseyin Kâzım [Kadri], *Rum Patriğine Açık Mektup: Boykot Müslümanların Hakkı Değil midir?* (İstanbul: Yeni Turan Matbaası, 1330).

İzmir Tüccaran ve Esnefan-ı İslâmiyyesine Mahsus Rehber, Basım Yeri ve Matbaası Yok, 1330), Engin Berber (Hazırlayan), *İzmir 1876 ve 1908 (Yunanca Rehberlere Göre Meşrutiyette İzmir)*, (İzmir: İBB Kent Kitaplığı, 2008).

Müslümanlara Mahsus (Basım Yeri ve Matbaa Adı Yok, 1329), (Uzun Versiyon).

Müslümanlara Mahsus (Basım Yeri ve Matbaa Adı Yok, 1329), (Kısa Versiyon).

Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu (Basım Yeri ve Matbaa Adı Yok, 1329).

Müslüman ve Türklere (Basım Yeri ve Matbaa Adı Yok, 1329).

Naziktir Muzaffer, *Girid Kurbanları* (Dersaadet. Edib Matbaası, 1326).

İKİNCİL KAYNAKLAR

"Bilinmeyen Bir Cemaatin Portresi: Müslümanlar, Firket Yılmaz'la Söyleşi", *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent Mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, Marie-Carmen Smyanelis (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

"Introduction", *The Workplace before the Factory: Artisans and Proletarians 1500-1800*, Thomas Max Safley ve Leonard N. Rosenband (der.), Ithaca: Cornell University Press, 1993.

Abbot, John, "The Village Goes Public: Peasants and Press in Nineteenth-Century Altbayern", *Paradoxes of Civil Society, New Perspectives on Modern German and British History*. Frank Trentmann (der.), New York: Berghahn Books, 2000.

Adanır, Fikret, "Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye Üçgeninde Ulus İnşası ve Nüfus Değişimi", *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, Erik Jan Zürcher (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Adıyeke, Ayşe Nükhet, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Adıyeke, Nükhet, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkilerinde Girit Sorunu (1896)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt I, No. 3, 1993, s. 235-246.

Ahladi, Evangelia, "İzmir'de İttihatçılar ve Rumlar: Yunan-Rum Boykotu (1908-1911)", *Kebikeç*, No. 26, 2008.

Ahmad, Feroz, "Doğmakta Olan Bir Burjuvazinin Öncüsü: Genç Türklerin Sosyal ve Ekonomik Politikası 1908-1918", *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996.

—, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Erik J. Zürcher ve Mete Tunçay (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

—, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1995.

Akçam, Taner, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur' Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.

Akın, Yiğit, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, No. 2, Sonbahar 2005.

Akkaya, Yüksel, "Türkiye'de Emek Tarihinin Sefaleti Üzerine Bazı Notlar", *Toplum ve Bilim*, No. 91, Kış 2001/2002.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara: İmge Yayınevi, 1998.

Aktar, Ayhan, "Bursa'da Devlet ve Ekonomi", *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

—, "Şark Ticaret Yıllıkları'nda "Sarı Sayfalar:" İstanbul'da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938", *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Alkan, Mehmet Ö., "1856-1945 İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları", A.N. Yücekök, İ. Turan, M.Ö. Alkan. *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1998.

—, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", *Tarih ve Toplum*, No. 288, Ekim 2003, s. 4-12.

Amca, Hasan, *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul: 1989.

Amirizade, Ronald, "The Transformation of Social Solidarities in Nineteenth-Century Toulouse", *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, John M. Merriman (der.), Londra: Holmes and Meier, 1979.

Anderson, Perry, "Origins of the Present Crisis", *New Left Review*, No. 23, Ocak-Şubat 1964, s. 26-53.

Arai, Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

Augustinos, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, Ankara: Ayraç, 1997.

Avni [Şanda], Hüseyin, *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar*, İstanbul: Akşam Matbaası, 1935.

Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1998.

Berkes, Niyazi, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, Cilt II, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970.

—, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, 1964.

Bilgi, Nejdet (der.), *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1997.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul. Dergâh, 1990.

Blackbourn, David ve Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, Oxford: Oxford University Press, 1984.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995.

Brenner, Robert, "The Agrarian Roots of European Capitalism", *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, H. Aston ve C.H.E. Philpin (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Buğra, Ayşe, *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, 1994.

Calhoun, Craig, "Introduction: Habermas and the Public Sphere", *Habermas and the Public Sphere*, Craig Calhoun (der.), Cambridge: MIT, 1992.

—, "New Social Movements of the Early Nineteenth Century", In *Repertoires and Cycles of Collective Action* içinde, Mark Traugott (der.), Durham, NC: Duke University Press, 1995.

—, *The Question of Class Struggle: Social Foundations of Popular Radicalism during the Industrial Revolution*, Chicago: University of Chicago Press, 1982.

Çetinkaya, Y. Doğan, "1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik", Ferdan Ergut (der.), *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010).

—, "Atrocity Propaganda and the Nationalization of the Masses in the Ottoman Empire during the Balkan Wars (1912-1913)", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 46, No. 4 (Kasım 2014).

—, "Illustrated Atrocity: Stigmatization of non-Muslims through Images in the Ottoman Empire during the Balkan Wars", *Journal of Modern European History*, Cilt 12, No. 4 (Aralık 2014).

—, "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 38, Mart 2008, s. 125-140.

—, "İstanbul'da 1908 Seçimleri", *Toplumsal Tarih*, cilt XV, No. 89, Mayıs 2001, s. 15-24.

—, "Liberal, Sosyalist, İttihatçı Boykot Gazetesi: *Gave*", *Müteferrika*, No. 20, Sonbahar 2001, s. 261-274.

—, "Orta Katman Aydınlar ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleselleşmesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, *Milliyetçilik*, Cilt V, Tanıl Bora (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 91-102.

—, "Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler", *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim*, Y. Doğan Çetinkaya (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

—, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Comninel, George C., *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge*, Londra: Verso, 1987.

Dağlar, Oya, "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908)", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 38, Mart 2008.

Darendelioğlu, İlhan, *Türkiye'de Komünist Hareketler*, İstanbul: 1973.

Deringil, Selim, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı', 'Muhayyel Cemaat', Panislamizm", *Toplum ve Bilim*, No. 54-55, Yaz/Sonbahar, 1991, s. 47-65.

—, *Well-Protected Domains*, Londra: I.B. Tauris, 1998.

Dündar, Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Eldem, Edhem, "Istanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie", *Boğaziçi Journal Review of Social, Economic and Administrative Studies*, Cilt XI, No. 1-2.

—, *Osmanlı Bankası Tarihi*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ve Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, 1999.

Eley, Geoff, "Edward Thompson, Social History and Political Culture: The Making of a Working-class Public, 1780-1850", *E.P. Thompson Critical Perspectives*, Harvey J. Kaye ve Keith McClelland (der.) Philadelphia: Temple, 1990.

—, "Liberalism, Europe and the Bourgeoisie 1860-1914", *The German Bourgeoisie*. Londra: Routledge, 1993.

—, "Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century", *Habermas and the Public Sphere*, Craig Calhoun (der.), Cambridge: MIT, 1992.

Emre, Ahmet Cevat, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul: 1960.

Erişçi, Lütfü, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (özet olarak)*, İstanbul: Kutulmuş Basımevi. 1951.

Exertoglou, Haris, "The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*. Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (der.), Princeton: The Darwin Press, 1999.

Fine, Gary Alan, "Public Narration and Group Culture: Discerning Discourse in Social Movements", *Social Movements and Culture*. Hank Johnston ve Bert Klandermans (der.), Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995.

Foran, John, *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*, Boulder: Westview Press, 1993.

Frangakis-Syrett, Elena, "The Economic Activities of the Greek Community of İzmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*. Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (der.), Princeton: The Darwin Press, 1999.

—, "Uluslararası Önem Taşıyan Bir Akdeniz Limanının Gelişimi: Smyrna (1700-1914)", *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent Mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, Marie-Carmen Smyanelis (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Fraser, Nancy, "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", *Habermas and the Public Sphere*, Craig Calhoun (der.), Cambridge: MIT, 1992.

Friedman, Monroe, *Consumer Boycotts*, Londra: Routledge, 1999.

Gilbar, Gad G., "The Muslim Big Merchat-Entrepreneurs of the Middle East, 1860-1914", *Die Welt des Islams*, Cilt XVIII/1, 2003.

Göç: Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923), Herkül Milas (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999.

Gülmez, Mesut, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Güzel, Şehmuz, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Habermas, Jürgen, "The Public Sphere." *Jürgen Habermas on Society and Politics: A Reader*, Steven Seidman (der.), Boston: Beacon Press, 1999.

—, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge: MIT, 1989.

Hanagan, Michael ve Marcel van der Linden, "New Approaches to Global Labor History", *International Labor and Working-Class History*, No. 66, Sonbahar 2004.

Hanioğlu, Şükrü. "Osmanlı-Türk Seçkinciliğinin Unutulan Kuramcısı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2006.

—, *Preparation for a Revolution, The Young Turks 1902-1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

Hann, Chris, "Introduction: Political Society and Cvil Anthropology", *Civil Society: Challenging Western Models*, Chris Hann ve Elizabeth Dunn (der.), Londra: 1996.

—, "Philosophers' Models on the Carpathian Lowlands", *Civil Society, Theory, History, Comparison*, John A. Hall (der.), (Cambridge: 1995).

Heper, Metin, "The Strong State and Democracy: The Turksih Case in Comparative and Historical Perspective", *Democracy and Modernity*, S.N. Eisenstadt (der.), Leiden: Brill, 1985.

—, *The State Tradition in Turkey*, Walkington: The Eathen Press, 1985.

Hill, Mike ve Warren Montag, "Introduction: What Was, What Is, the Public Sphere? Post-Cold War Reflections", *Masses, Classes and the Public Sphere*, Mike Hill ve Warren Montag (der.) Londra: Verso, 2000.

Hobsbawm, Eric, "Introduction: Inventing Traditions", *The Invention of Tradition*, Eric Hobsbawm ve Terence Ranger (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

—, "Mass Producing Traditions: Europe 1870-1914", *The Invention of Tradition*, Eric Hobsbawm ve Terence Ranger (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Hobsbawm, Eric J., "The Making of the Working Class 1870-1914", *Worlds of Labour*, Londra: 1984.

İkinci Meşrutiyet'in İlanının 100'üncü Yılı, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2008.

İnalcık, Halil, "Application of the Tanzimat and its Social Effects," *Belleten*, No. 28, 1964, s. 623-649.

İnsel, Ahmet, *Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.

Islamoğlu, Huri. "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858", *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, Roger Owen (der.), Cambridge: Harvard University Press, 2002.

Islamoğlu-Inan, Huri. "Introduction: 'Oriental Despotism in World-System Perspective", *The Ottoman Empire and the World Economy*, Huri Islamoğlu-Inan (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Issawi, Charles, "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), New York: Holmes and Meier Inc, 1982.

Johnson, Christopher H., "Patterns of Proletarianization: Parisian Tailors and Lodéve Woolens Workers", *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, John M. Merriman (der.), Londra: Holmes and Meier, 1979.

Jordan, Donald A., *Chinese Boycotts versus Japanese Bombs, The Failure of China's Revolutionary Diplomacy 1931-32*, Michigan: University of Michigan Press, 1991.

Kafadar, Cemal, "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima", *Journal of Turkish Studies*, cilt 10, 1986, s. 191-218.

Kaiser, Hilmar, *Imperialism, Racism and Development Theories: The Construction of a Dominant Paradigm on Ottoman Armenians*, Ann Arbor: Gomidas Institute, 1997.

Karakışla, Yavuz Selim, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", *Toplum ve Bilim*, No. 78, Sonbahar 1998.

—, "Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İstanbul. İletişim Yayınları, 1998.

Karpat, Kemal, *The Politicization of Islam Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

Kasaba, Reşat, "Was There a Comprador Bourgeoisie in Mid-Nineteenth Century Western Anatolia?", *Review*, Cilt IX, No. 2, Bahar 1988.

—, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1993.

Katsiadakis, Helen Gardikas, "I Elliniki Kivermisi kai to Kritiko Zitima: 1908", (Yunan Hükümeti ve Girit Sorunu 1908). *Afieroma ston Panepistimiako Daskalo Vas. Vl. Sifiroera*, Atina: 1992.

—, *Greece and the Balkan Imbroglio: Greek Foreign Policy 1911-1913*, Atina: 1995.

Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Kechriotis, Vangelis, "II. Meşrutiyet Dönemi İzmir'de Hıristiyanlar ve Müslümanlar Arasında Günlük İlişkier", *Toplumsal Tarih*, No. 184, Nisan 2009.

Keddie, Nikkie R., *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892*. Londra: Frank Cass, 1966.

Kerimoğlu, Hasan Taner, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rum Politikası 1908-1914", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül University, İzmir, 2008.

Keyder, Çağlar ve Faruk Tabak (ed.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany: Suny Press, 1991.

Keyder, Çağlar, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri: Bazı Kurumsal ve Tarihsel Perspektifler", Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Keyder, Çağlar, "Europe and the Ottoman Empire in mid-nineteenth Century: Development of a Bourgeoisie in the European Mirror", Konferans Sunumu: East Meats West: Baking, Commerce and Investment, İstanbul, 15-16 Ekim 1999.

—, "Mısır Deneyimi Işığında Türk Burjuvazisinin Kökeni", *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

—, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

—,"Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Liman Şehirleri ve Politika", *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Kırlı, Cengiz, "Coffeehouses: Public Opinion in the Nineteenth-century Ottoman Empire", *Public Islam and the Common Good*, Armando Salvatore ve Dale F. Eickelman (der.), Leiden: Brill, 2004.

—, "Surveillance and Constituting the Public in the Ottoman Empire", *Publics, Politics and Participation: Locating the Public Sphere in the Middle East and North Africa*, Seteney Shami (der.), New York: SSRC, forthcoming.

Kiong, Wong Sin, *China's Anti-American Boycott Movement in 1905: A Study in Urban Protest*. New York: Peter Lang, 2002.

Köker, Osman, (der.), *Yadigar-ı Hürriyet*, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008.

Köse, Osman, "Osmanlı-Amerikan İlişkilerinde Bir Kriz: Hacı David Vapur Kumpanyası Boykotu (1911)", *Belleten*, Cilt LXVIII, No. 252, Ağustos 2004.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara: Savaş Yayınları, 1982.

Kutlu, Sacit, *Didar-ı Hürriyet Kartpostallarda İkinci Meşrutiyet 1908-1913*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

Landes, Joan B., *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Ithaca: Cornell University Press, 1993.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford: Oxford University Press, 1968.

Mardin, Şerif, "Civil Society and Islam", *Civil Society, Theory, History, Comparison*, John A. Hall (der.), Cambridge: Polity Press, 1995.

—, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, No. 11, 1969.

Mataracı, Aliye F., *Trade Letters as Instances of Economy, Ideology and Subjectivity*, İstanbul: Ottoman Bank Archives and Research Center, 2005.

Maza, Sarah, *The Myth of the French Bourgeoisie*, Cambridge: Harvard University Press, 2003.

Minda, Gary, *Boycott in America: How Imagination and Ideology Shape the Legal Mind*, Illinois: Southern Illinois University Press, 1999.

Moaddel, Mansoor, "Shi'i Political Discourse and Class Mobilization in the Tobacco Movement of 1890-92", *A Century of Revolution: Social Movements in Iran*, John Foran (der.), Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.

Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt I-IX, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001-2009.

Montag, Warren, "The Pressure of the Street: Habermas' Fear of the Masses", *Masses, Classes and the Public Sphere*, Mike Hill ve Warren Montag (der.), Londra: Verso, 2000.

Negt, Oskar ve Alexander Kluge, *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993.

Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, İstanbul: 1967.

Onur, Hakkı [Zafer Toprak], "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, No. 2, Mart 1977, s. 277-295.

Oral, Mustafa, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Antalya'da Yunan Karşıtı Sosyal Hareketler: Giritli Göçmenler ve Kemalist Hamallar", *Toplumsal Tarih*, No. 138, Haziran 2005.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, A. Gündüz Ökçün (der.), Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1970.

Özalp, Ömer Hakan, "Giriş: Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta Afganistan ve Iran Hatıraları*, İstanbul: 2002.

Özbek, Nadir, "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism and the Hamidian Regime 1876-1909", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt XXXVII, No. 1, 2005.

—, *Osmanlı Imparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Pamuk, Şevket, *The Ottoman Empire and World Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Panayotopoulos, Alkis J., "On the Economic Activities on the Anatolian Greeks mid 19th Century to Early 20th", *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon*, No. 4, Atina, 1983.

Remer, C.F., *A Study of Chinese Boycotts*, New York: John Hopkins University Press Reprints, 1979.

Quataert, Donald, "Giriş", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler (1839-1950)*, Donald Quataert ve Erik J. Zürcher (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.

—, "Labor Policies and Politics in the Ottoman Empire: Porters and the Sublime Porte, 1826-1896", *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze*, Heath W. Lowry ve Donald Quataert (der.), İstanbul: Isis Press, 1993.

—, "Ottoman History Writing at Crossroads", *Turkish Studies in the United States*, (der.), Donald Quataert ve Sabri Sayarı, Bloomington: Indiana University Press, 2003.

—, "Selanik'teki İşçiler 1850-1912", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

—, "The Age of Reforms 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Halil İnalcık ve Donald Quataert (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

—,*Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

—, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York: New York University Press, 1983.

—, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Resimli Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi, Cilt I-II-III, Süleyman Üstün ve Yücel Yaman (der.), Resimleri Çizen Tan Oral, İstanbul: Vardiya Yayınları, 1975.

Rozaliev, Y. N., *Türkiye Sanayi Proleteryası*, İstanbul: Yar Yayınları, 1974.

—, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri*, İstanbul: Onur Yayınları, 1978.

Ryan, Mary P., "Gender and Public Access: Women's Politics in Nineteenth-Century America", *Habermas and the Public Sphere*, Craig Calhoun (der.), Cambridge: MIT, 1992.

Samuel, Raphael, "Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in mid-Victorian Britain", *History Workshop*, No. 3, Bahar 1977.

Sayılgan, Aclan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, İstanbul: 1972.

Sencer [Baydar], Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı - Doğuşu ve Yapısı*, İstanbul: Habora Kitabevi, 1969.

Sencer, Muzaffer, *Türkiye'de Siyasi Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul: 1974.

Sewell, Jr., William H., "Artisans and Factory Workers, and the Formation of the French Working Class, 1789-1848", *Working-Class Formation: Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States*, Ira Katznelson ve Aristide R. Zolberg (der.), Princeton: Princeton University Press, 1986.

—, "How Classes are Made: Critical Reflections on E. P. Thompson's Theory of Working-class Formation", *E. P. Thompson: Critical Perspectives*, Harvey J. Kaye ve Keith McClelland (der.), Philadelphia: Temple University Press, 1990.

—, "Property, Labor, and the Emergence of Socialism in France, 1789-1848", *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*. John M. Merriman (der.), Londra: Holmes and Meier, 1979.

Şişmanov, Dimitır, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi Kısa Tarih (1908-1965)*, İstanbul: Belge Yayınları, 1978.

Şnurov, A. ve Y. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları*, İstanbul: Ant Yayınları, 1970.

Şnurov, A., *Türkiye Proleteryası*, İstanbul: Yar Yayınları, 1973.

Sofroniadis, Mihail, "Gkiavour!" (Infidel), *Ap'Ola*, 19 Eylül 1910, Mihail Sofroniadis, *Apo tin Apolitarhia ston Kemalismo: Artra apo ton Elliniko tipo tis Konstantinoupolis 1905-1921*, Atina: 2005.

—, "Hronografima: Sic Transit Gloria Mundi!.." (Sütun: Böylece Şöhret Dünyayı Terk Ediyor), *Proodos*, 18 Ocak 1911, Mihail Sofroniadis. *Apo tin Apolitarhia ston Kemalismo: Artra apo ton Elliniko tipo tis Konstantinoupolis 1905-1921*, Atina: 2005.

—, *Apo tin Apolitarhia ston Kemalismo: Artra apo ton Elliniko tipo tis Konstantinoupolis 1905-1921*, Atina: 2005.

Somel, Selçuk Akşin, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Mehmet Ö. Alkan (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Sülker, Kemal, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1968.

—, *Türkiye'de Sendikacılık*, İstanbul: 1955.

Sussnitzki, A. J., "Ethnic Division of Labor" (İlk olarak Almanca yayınlandı, 1917'de, "Zur Gliederung Wirtschaftslicher Arbeit nach Nationalitaten in der Turkei," başlığı altında). *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Charles Issawi (der.), Chicago: The University of Chicago Press, 1966.

Taçalan, Nurdoğan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971.

Tanatar-Baruh, Lorans, "A Study in Commercial Life and Practices in İstanbul at the Turn of the Century: The Textile Market", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi University, 1993.

—, "At the Turn of the Century, Textile Dealers in an International Port City, Istanbul", *Boğaziçi Journal Review of Social, Economic and Administrative Studies*, Cilt XI, No. 1-2.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Murat Belge (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.

Thompson, E. P., *The Making of the English Working-Class*, Londra: 1963.

Tokgöz, Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, İstanbul: 1993.

Toprak, Zafer [Hakkı Onur], "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, No. 2, Mart 1977, s. 277-295.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

—, "1913-1914 Müslüman Boykotajı", *Toplum ve Bilim*, No. 29/30, Bahar-Yaz 1985, s. 179-199.

—, "Fes Boykotu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: 1994.

—, "Hürriyet-Müsavat-Uhuvvet 'Her Yerde Bir Politika Tufanı Var'," *Manastır'da İlanı-ı Hürriyet 1908-1909 Fotoğrafçı Manakis Biraderler*. Roni Margulies (der.), İstanbul: YKY, 1997.

—, "Osmanlı Donanması, Averof Zırhlısı ve Ulusal Kimlik", *Toplumsal Tarih*, No. 113, Mayıs 2003, s. 10-20.

—, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt V, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

—, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Tör, Ahmet Nedim Servet, *Nevhiz'in Günlüğü "Defter-i Hatıra"*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.

Trentmann, Frank, "Introduction: Paradoxes of Civil Society", *Paradoxes of Civil Society, New Perspectives on Modern German and British History*, Frank Trentmann (der.), New York: Berghahn Books, 2000.

Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi, Ankara: TİB, 1976.

Tunaya, Tarık Zafer, *Hürriyet'in İlanı*, İstanbul: Arba, 1996 [1959].

—, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)*, İstanbul: BDS Yayınları, 1991.

Turgay, A. Üner, "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), New York: Holmes and Meier Inc, 1982.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: 1992.

Ünal, Hasan, "Ottoman Policy during the Bulgarian Independence Crisis 1908-9: Ottoman Empire and Bulgaria at the Outset of the Young Turk Revolution", *Middle Eastern Studies*, cilt 34, No. 4, Ekim 1998.

Uluçay, Çağatay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Sarıhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul: Berksoy Basımevi, 1955.

Van der Linden, Marcel ve Michael Hanagan, "New Approaches to Global Labor History", *International Labor and Working-Class History*, No. 66, Sonbahar 2004.

Van der Linden, Marcel, "Labour History as the History of Multitudes", *Labour/Le Travail*, No. 53, Sonbahar 2003.

Van der Linden, Marcel, "Labour History: The Old, the New and the Global", *African Studies*, Cilt LXVI, No. 2-3, Ağustos-Aralık 2007.

Van Os, Nicole, "Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi", *Toplumsal Tarih*, No. 39, Mart 1997.

—, "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt I, Mehmet Ö. Alkan (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Vatter, Sherry, "Millitant Journeymen in Nineteenth-Century Damascus: Implications fort he Middle Eastern Labor History Agenda", *Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies*, Albany: State University of New York Press, 1994.

—, "Şam'ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketi, 1850-1914", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Vryonis, Speros, "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms", *Dumbarton Oaks Papers*, No. 23-24, 1969-1970.

Wood, Ellen Meiksins, *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States*, Londra: Verso, 1991.

Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt I. (?).

Yavuz, Erdal, "1908 Boykotu", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı.

Yediyıldız, M. Asım, "XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sanayi ve Ticaretinde Gayrimüslimlerin Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt IV, No. 4, 1992.

Yücel, Hasan Âli, *Geçtiğim Günlerden*, İstanbul: 1990.

Wang, Guanhua, *In Search of Justice: The 1905-1906 Chinese Anti-American Boycott*, Cambridge: Harvard University Press, 2001.

Zarevand [Zaven Nalbandian ve Vartouhie Nalbandian], *United and Independent Turania: Aims and Designs of the Turks*, Leiden: E.J. Brill, 1971 [İlk Baskı 1926, Boston].

Zürcher, Erik J., "İslâm Milliyetçiliğinin Dili", *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1924)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

—, *Turkey: A Modern History*, Londra: I.B. Tauris, 1994.

Zürcher, Erik Jan, "Giriş: Demografi Mühendisliği ve Modern Türkiye'nin Doğuşu", *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, Erik Jan Zürcher (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

1905 Theriso Ayaklanması 70
1908 Devrimi 13, 14, 16, 41, 46, 49, 70, 99, 116, 228, 234, 235- 237, 239, 240, 241, 245, 246, 251, 252, 253
II. Abdülhamid 53, 234, 237

Adalar meselesi 169
afiş 17, 92, 94, 96, 98, 100, 243
Ahmet Ağa 142
Ahmet Nedim Servet Tör 173, 174, 175 , 185, 186
Alsancak 104
anayasal devrim 16
Annuaire Oriental 48, 51
arabacı 140, 145, 151
Averof 180, 181

Balkan Savaşları 71, 122, 167, 172, 174, 176, 180, 186, 188, 192, 194, 195, 205, 212, 218, 219, 220, 235, 247, 249, 252, 262
Banque de Mettelin 128
Bildiri 22, 31, 94, 103, 111, 148, 165, 168, 178
Birinci Dünya Savaşı 23, 24, 25, 35, 43, 44, 45, 169, 176, 219, 235, 262
Boşo Efendi 123, 124
Boykot Heyeti, Dersaadet 106, 107
Boykot kahramanları 140
Boykot Sendikası 147, 247
Boykotaj Cemiyeti 77, 83, 90- 93, 96, 97, 98- 108, 110, 111, 114, 115, 121, 123, 124, 127, 128, 132, 140, 145, 148, 149, 150, 152, 154, 158- 165, 205, 247
Boykotaj Teshilat Komisyonu 107, 108
Burjuvazi 20, 28, 30-46, 49, 50-54, 60, 64, 241

cami 73, 96, 116, 117, 182, 194, 205, 208
Cemiyet-i Müteşebbise 134

doğrudan eylem 17, 71, 90, 130, 249
Donanma Cemiyeti 99, 100, 117, 188, 241
dönme 137, 200, 255

Embros (Atina) 75, 84, 85, 87, 103, 109, 118, 123, 124, 137, 146, 147, 153, 175
Embros (İstanbul) 109, 123, 137, 145, 153
enosis 14, 67, 70, 71
Enver Paşa 177, 226

Ermeni 24, 32, 40, 43, 74, 124, 133, 134, 168, 169, 171, 190, 191, 197, 198, 199, 213, 220 , 236, 261
eşkiya 28, 209, 225, 250
eylem 14, 17, 18, 19, 29, 46, 66, 71, 75, 76, 83, 90, 93, 101, 116, 118, 130, 156, 157, 193, 196, 210, 211, 216, 222, 235, 236, 237, 240, 242, 243, 246, 248, 249, 259

Fehim Ağa 141
fes 121, 124, 249, 250

gavur 117, 179, 180
gayr-i müslim 17, 18, 22- 26, 28- 38, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 48- 54, 64, 73, 76, 98, 109, 110, 111, 115, 117- 120, 122, 124, 126, 128, 131, 133, 145, 163, 167, 168, 171, 172, 173, 178, 181, 182, 185, 186, 190- 196, 198, 200, 201, 202, 205, 210, 211, 216, 220, 221, 237, 238, 241, 244, 245, 247, 250, 254, 260, 262
Girit 14, 21, 61- 79, 82, 83, 93, 94, 96, 98, 100, 101, 114, 117, 118, 119, 122, 125, 130, 134, 140, 141, 143, 146, 147, 148, 151, 157, 203, 208, 209, 210, 223, 225, 244, 248
Gönüllü Cemiyeti 79, 80
gösteri 14, 17, 19, 23, 25, 35, 68,70- 81, 99, 101, 118, 119, 163, 165, 194, 235, 237, 239, 242, 243, 245, 246, 248, 249, 253
grev 13, 55, 57, 142, 144, 156, 157, 233, 237, 239, 246
gümrük 77, 82, 90, 91, 143, 150, 151, 152, 249, 249, 252
Gurıcı Şirketi 128

Hacı David Şirketi 87
hakiki boykot 138, 139
hamal 66, 75, 90, 93, 104, 106, 121, 138, 140-146, 150, 151, 152, 155, 164
Harb-i İktisadi Cemiyeti 99, 102, 246
hoca 116, 147, 151
Hüseyin Kazım 186- 189, 219

İkdam 129, 136, 169, 170, 171, 189, 190, 191, 216
İkinci Meşrutiyet 25, 30, 53, 68, 70, 100, 110, 132, 186, 190, 227, 234, 236, 239- 242, 250, 252, 260,261
İnkilab-ı İktisadi ve Ticariye 251
işçi 18, 20, 21, 27, 39, 54- 62, 65, 66, 68, 85, 86, 88- 91, 100, 103, 104, 105,108- 111, 121, 126, 127, 132, 133, 135, 138, 140-146, 148, 150, 151, 154, 156, 157, 159, 161, 164, 204, 208, 226, 230, 234, 238,239, 240, 247, 248, 253, 254,255, 259,260,261
İslâm 19, 51, 52, 52, 62, 95, 96, 98, 111,115, 117, 118, 121, 122, 130, 133, 134, 147, 183, 191, 197, 205, 223, 256, 257, 260, 262
İsopolitia 115, 124, 264
istisnacılık 15, 16
İttihad 74, 93, 94, 96, 97, 121, 126, 134, 135, 139, 147, 148
İttihad-ı Anasır 237
İttihat ve Terakki Cemiyeti 13, 27, 41, 71, 72, 83, 136, 141, 168, 170, 171, 211, 236, 238, 241, 248, 252, 253
İttihatçı 44, 133, 195, 214, 219, 225, 238, 254
İzmir Tüccaran ve Esnefan-ı İslamiyyesine Mahsus Rehber 177

kamusal alan 15, 27, 28, 93, 96, 228- 235,240, 252, 256
Kavm-i Cedid 176, 208
kayıkçı 83, 93, 102, 108, 138, 140, 142, 143, 146, 157, 158, 162, 164
Kerim Ağa 93, 95, 102, 108, 109, 112, 123, 129, 137, 140, 141, 142, 145, 151, 153, 208, 247
kitle siyaseti 15, 227, 228, 233, 234, 235, 238
komitacı 19, 220, 225
Kuşçubaşı Eşref 210

Liman İdaresi 101
liman işçisi 18, 59, 62, 65, 68, 88, 90, 100, 103, 105, 108, 109, 121, 127,

138, 140- 145, 150, 151, 154, 159, 164, 226, 239, 247, 248, 255, 260

M.H. Clonarides & C. Ltd. 152
Mahmut Muhtar Paşa 125
Makedonya 118, 169, 170, 188, 207, 208, 212, 216, 224, 248
mavnacı 104, 112, 123, 129, 138, 140, 141, 142, 144, 145, 150, 151
medrese 147
Mehmed Rasim 177, 222
milli iktisat 22, 29, 30, 41, 53, 109, 110, 132, 133, 168, 172, 181, 184, 186, 189, 190, 191, 241, 242, 248, 250- 254
miting 23, 120
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 99
muhacir 22, 168, 170, 194, 203, 204, 210, 213, 218, 220, 221, 223, 224, 226
Müslüman işçi 54, 111, 121
Müslüman tüccar 20, 35, 39, 42- 51, 53, 54, 64, 66, 120, 132, 135, 138, 173, 178 , 181, 185, 222, 247, 253
Müslüman ve Türklere 172, 173, 174, 182, 183, 184, 187
Müslüman/Türk milliyetçiliği 18, 66, 236, 240, 244, 255
Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu 173, 182, 184
Müslümanlara Mahsus 173, 174, 176, 180, 181, 182, 184 , 186
müstemin 115

Nâzım Bey (Dr.) 208, 224
Nazım Paşa 91
Niyazi Bey 80

Osmanlı Bankası 38, 49, 120
Osmanlıcılık 53, 122, 238, 254, 256, 257, 258, 260

özcülük 16

pankart 244
Pantaleon Oriental Navigation Şirketi 87
Patrikhane (Patriklik) 68, 124, 186, 187, 190, 194, 196, 198, 212- 215, 224
Place de la liberté (Hürriyet Meydanı) 72
Place du Dix Juillet (10 Temmuz Meydanı) 73
popüler ideoloji 255, 256, 259, 260
Proodos 91, 94, 108, 112,- 115, 129, 136, 141, 146
protesto 14, 16, 17, 21, 44, 46, 70, 72, 73, 83, 88, 120, 130, 164, 165, 167, 194, 212, 235, 241, 245, 249, 254

Quataert, Donald 28, 46, 47, 52, 63, 239

Rahmi Bey 195, 199, 208, 213, 216, 217, 218, 219, 224, 225
Reji 102, 163, 171, 217
Rum 14, 21,22, 24, 25, 26, 31-34, 42, 43, 49, 67- 71, 73, 77, 81-87, 91, 94, 96, 97, 107, 109, 111, 112-115, 117, 118, 119, 123- 128, 130- 134, 147, 148, 168- 172, 175, 181, 185, 186- 194, 196, 197, 199- 220, 222- 226, 244, 245, 260, 261
Rumeli 77, 93,179, 180, 182

Samuel, Raphael 61
seferberlik 15, 23, 25, 66, 71, 72, 117, 122, 154, 169, 226, 228, 231, 234, 236, 237, 243, 246, 255
Singer dikiş makinesi 88
sınıf 16, 18, 19, 20, 27, 30- 46, 48-66, 73, 75, 103, 104, 132, 138, 173, 225, 227- 233, 235, 236, 238, 239, 248, 253, 254, 255, 257- 261
sınıf bilinci 37, 60, 62, 65, 66
sivil toplum 23, 228, 232
Süleyman Nazif 163, 164
Süllü Ağa 141

Şeyh Abdurrahman Selam 116
Şeyh Mustafa Galayani 74
şiddet 23, 34, 81, 84, 85, 89, 93, 106, 134, 135, 146, 155- 158, 164, 168,

187, 192, 193, 203, 206, 207, 209, 210, 211, 213, 215, 221, 224, 225, 241, 249, 250, 262

Talât Bey (Paşa) 147, 199, 200, 201, 203, 212-219, 250
Tanin 111, 112, 121, 170, 253
Tanzimat 28, 233, 251, 256, 257
tellal 81, 82, 92, 98, 124, 226, 243
The Manchester Guardian 148
Thompson, E.P. 55, 59, 60, 65
ticaret odası 127, 131, 132
toplumsal hareket 18- 21, 62, 66, 231, 238, 242, 243, 246, 248, 256, 259, 260
Türk Ocağı 191, 253

Venizelos, Eleftherios 70, 146, 201

yağma 117, 193, 202, 203, 204, 210, 226
Yunan 21, 24, 25, 26, 31, 33, 66, 68, 69, 70, 75, 76, 82, 83, 84, 86- 108, 110- 120, 122- 141, 144- 151, 153- 162, 163, 165, 170, 171, 175, 178, 180, 181, 185, 187, 188, 197- 202, 204- 210, 216, 219, 223, 224, 244, 250, 254

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla beraber Osmanlı siyasal alanında boykot ve sokak gösterileri, erken dönem Müslüman/Türk milliyetçiliğinin repertuvarındaki en tipik araçlar olarak temayüz edecekti. Bu tarihten sonra ne zaman bir diplomatik ya da ulusal sorun ortaya çıksa, Müslüman/Türk milliyetçi hareketi protesto gösterileri düzenleyecek ve imparatorluğun düşmanlarına karşı ekonomik boykotlar örgütleyecekti. *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak*, kitle siyasetinin bu iki önemli aracının imparatorlukta nasıl ortaya çıktığını ve ne şekilde kullanıldığını gösteriyor. 1909-1914'te milli bayramlar, sivil dernekler, gönüllü cemiyetleri, kitle hareketleri ve günlük basının boykotların etkisini ne derecede pekiştirdiğini tartışıyor. Boykotlar sırasında Müslümanları ve gayrimüslimleri kapsayan bir Osmanlı kimliği tasavvurundan, diğerlerini dışlayan Müslüman/Türk bir milli kimlik inşası sürecine nasıl geçildiğini görüyoruz. *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak*, aynı zamanda bir iktisadi silah olarak da kullanılan boykotun, "milli" iktisadın kuruluşundaki rolünü ise karmaşık toplumsal-siyasal süreçlerin arasından çekip çıkararak, net bir biçimde ortaya koyuyor. ■

Geleneksel tarihyazımının aksine Çetinkaya yükselen Müslüman/Türk milliyetçiliğini düşünce tarihi çerçevesinde ele almaktan ziyade –işçiler, tüccarlar, eşraf, profesyoneller, memurlar vb.– farklı toplumsal grupların iradesine odaklanıyor. Kitap, 20. yüzyıl başında Anadolu'nun İslâmlaştırılmasının ve Türkleştirilmesinin tarihine önemli bir katkıda bulunuyor.

Fikret Adanır, Ruhr Üniversitesi

Çetinkaya'nın geç Osmanlı tarihinde ortaya çıkan boykot hareketleri üzerine yaptığı önemli ve itinalı analiz, 1908 Devrimi'nden sonra Türkler, Rumlar ve Ermeniler arasında görülen ortak, iyimser coşkunun, nasıl altı sene içinde yerinden etmeler ve katliamlara vardığını açık bir şekilde gösteriyor.

Erik J. Zürcher, Leiden Üniversitesi

iletişim

